

ΝΙΚΟΣ Ε. ΚΑΣΤΑΝΑΚΗΣ

γελοιογραφώντας την πολιτική
1922-1930

ΣΥΝΤΕΛΕΣΤΕΣ

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ

Δημήτρης Παυλόπουλος

ΕΡΕΥΝΑ – ΕΠΙΛΟΓΗ ΓΕΛΟΙΟΓΡΑΦΙΩΝ

Ευαγγελία Καϊράκη

Ευγενία Λαγού

Άρτεμις Ταμπούρη

Μιρλένα Χαρίση

ΣΥΝΤΑΞΗ ΚΕΙΜΕΝΩΝ

Δημήτρης Παυλόπουλος, καθηγητής Ιστορίας της Τέχνης, ΕΚΠΑ

Μανόλης Κούμας, επίκουρος καθηγητής Ιστορίας, ΕΚΠΑ

Ευαγγελία Καϊράκη, μεταπτυχιακή διπλωματούχος, ΕΚΠΑ

Ευγενία Λαγού, μεταπτυχιακή διπλωματούχος, ΕΚΠΑ

Άρτεμις Ταμπούρη, μεταπτυχιακή διπλωματούχος, ΕΚΠΑ

Μιρλένα Χαρίση, μεταπτυχιακή διπλωματούχος, ΕΚΠΑ

Άννα Καραπάνου, επιμελήτρια εκδόσεων

ΕΚΔΟΤΙΚΗ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ – ΔΙΟΡΘΩΣΕΙΣ ΚΕΙΜΕΝΩΝ

Άννα Καραπάνου, Τμήμα Εκδόσεων και Ερευνητικών Προγραμμάτων
/ Ίδρυμα της Βουλής

ΣΕΛΙΔΟΠΟΙΗΣΗ

Peak Advertising

© 2023 ΙΔΡΥΜΑ ΤΗΣ ΒΟΥΛΗΣ ΤΩΝ ΕΛΛΗΝΩΝ
ΓΙΑ ΤΟΝ ΚΟΙΝΟΒΟΥΛΕΥΤΙΣΜΟ ΚΑΙ ΤΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ

Βασ. Σοφίας 11 106 71 Αθήνα • τηλ.: 210 3735326

• e-mail: foundation@parliament.gr • <https://foundation.parliament.gr>

ISBN: 978-618-5154-93-6

Εικόνα εμπροσθοφύλλου:

«Ο Πύργος τής Βαβέλ»,

εφ. *Η Πρωΐα*, 30 Σεπτεμβρίου 1926.

Εικόνα οπισθοφύλλου:

Λεπτομέρεια από το εξώφυλλο

του περιοδικού *Αθήναι* 5 (1935),

έργο του Νίκου Ε. Καστανάκη.

ΝΙΚΟΣ Ε. ΚΑΣΤΑΝΑΚΗΣ
ΓΕΛΟΙΟΓΡΑΦΩΝΤΑΣ
ΤΗΝ ΠΟΛΙΤΙΚΗ
1922-1930

ΙΔΡΥΜΑ ΤΗΣ ΒΟΥΛΗΣ ΤΩΝ ΕΛΛΗΝΩΝ
ΓΙΑ ΤΟΝ ΚΟΙΝΟΒΟΥΛΕΥΤΙΣΜΟ ΚΑΙ ΤΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ

**Τὸ χιοῦμορ εἶναι τὰ ἄσχημα
ἢ τὰ δυσαρμονικὰ πράγματα
κάτω ἀπὸ τὸ φῶς
τῆς ἀνθρώπινης συμπάθειας.
Χωρὶς συμπάθεια χιοῦμορ δὲν ὑπάρχει.**

*Z. Παπαντωνίου, «Τὸ οὔμοριστικὸ σχέδιο»,
εφ. Ἐλεύθερον Βῆμα, 9 Ἰανουαρίου 1939*

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

- 7 Προλεγόμενα
Δημήτρης Παυλόπουλος
- 11 Βίος και πολιτεία του Νίκου Ε. Καστανάκη
Δημήτρης Παυλόπουλος
- 35 Οι γελοιογραφίες του Νίκου Ε. Καστανάκη
Ευαγγελία Καϊράκη, Ευγενία Λαγού, Άρτεμις Ταμπούρη, Μιρλένα Χαρίση
- 47 Σκίτσα του Νίκου Ε. Καστανάκη κατά τη δεκαετία του 1920
Μανόλης Κούμας, Ευαγγελία Καϊράκη, Ευγενία Λαγού, Άρτεμις Ταμπούρη, Μιρλένα Χαρίση, Άννα Καραπάνου
- 51 **I. Η «Έπανάστασις» των Πλαστήρα - Γονατά**
- 59 **II. Η Συνδιάσκεψη της Λωζάννης**
- 75 **III. Η Δ' Εθνοσυνέλευση**
- 93 **IV. Η «παγκαλική» δικτατορία**
- 103 **V. Οι εκλογές της 7ης Νοεμβρίου 1926**
- 117 **VI. Η Οικουμενική Κυβέρνηση**
- 147 **VII. Η επάνοδος του Ελευθερίου Βενιζέλου
στην πολιτική**
- 161 Η δεκαετία του 1920: κρίσεις, διαψεύσεις
και προσδοκίες
Μανόλης Κούμας
- 183 Βιβλιογραφία
- 188 Οι πρωταγωνιστές των γελοιογραφιών

ΠΡΟΛΕΓΟΜΕΝΑ

Όπως κάθε βιβλίο, είχε και το παρόν την τύχη του... Ξεκίνησε από τον υπογραφόμενο το 2008 ως πρόταση έρευνας και συγγραφή μελέτης για τον ζωγράφο, σκιτσογράφο, γελοιογράφο και σχεδιαστή Νίκο Ε. Καστανάκη (1896-1961) ως πολιτικό γελοιογράφο αθηναϊκών εφημερίδων κατά τη δεκαετία του 1920. Το έργο ανατέθηκε σε μεταπτυχιακές τότε σπουδάστριες Ιστορίας της Τέχνης από το Πρόγραμμα Μεταπτυχιακών Σπουδών του Τμήματος Ιστορίας και Αρχαιολογίας του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών. Η ιδέα ήταν πρωτότυπη, δεδομένου ότι δεν είχαν εντοπιστεί, καταγραφεί και μελετηθεί τα γελοιογραφικά σκίτσα όχι μόνον του συγκεκριμένου καλλιτέχνη, αλλά και πλειάδας ομοτέχνων του. Επιπλέον, στη σκέψη του εγχειρήματος πρυτάνευσε και το γεγονός ότι η δεκαετία του 1920 υπήρξε γεμάτη από γεγονότα, κλυδωνισμούς και ανατροπές στην πολιτική σκηνή της χώρας μας.

Για τον εντοπισμό των γελοιογραφιών χρησιμοποιήθηκαν αποκλειστικά εφημερίδες που απόκεινται στη Βιβλιοθήκη της Βουλής των Ελλήνων. Η ερευνητική ομάδα είχε να αναμετρηθεί με υπέρμετρο όγκο εφημερίδων, επειδή ο Καστανάκης είχε εργαστεί σε πληθώρα ημερήσιων εντύπων κατά τη δεκαετία του 1920, γεγονός που καθιστούσε την προσπάθειά τους χρονοβόρα και δυσχερή να τελεσφορήσει. Τονίζουμε λοιπόν ότι στην παρούσα έκδοση δεν εξαντλείται το σύνολο των πολιτικών γελοιογραφιών του Καστανάκη, αφήνοντας περιθώριο για μεταγενέστερες προσεγγίσεις τους. Οφείλουμε να επισημάνουμε ότι ορισμένες γελοιογραφίες του παρουσιάζονται ασπρόμαυρες, λόγω του ότι έτσι είχαν σαρωθεί, ενώ στην πραγματικότητα είναι τυπωμένες έγχρωμες.

Οι μεταπτυχιακές σπουδάστριες προχώρησαν επίσης στη σύνταξη των απαραίτητων υπομνηματιστικών σχολίων για τις επιλεγμένες πολιτικές γελοιογραφίες, προκειμένου να είναι κατανοητό το περιεχόμενό τους. Στο πλαίσιο αυτό, τα σχόλια συμπληρώθηκαν, ενώ προστέθηκε επίμετρο, συντάκτης του οποίου είναι ο συνάδελφος Μανόλης Κούμας.

Στην ψηφιακή αυτή έκδοση το υλικό της Βιβλιοθήκης της Βουλής των Ελλήνων ήταν ανάγκη να εμπλουτιστεί και με τεκμήρια διαφορετικής προέλευσης, έτσι ώστε να προκύπτει ολοκληρωμένη, κατά το δυνατόν, η προσέγγιση τόσο της ζωής όσο και της καλλιτεχνικής δημιουργίας του Καστανάκη. Ευτύχημα ήταν ότι κατέστη εφικτή η πρόσβαση στη Βιβλιοθήκη της Ενώσεως Συντακτών Ημερησίων Εφημερίδων Αθηνών (ΕΣΗΕΑ) «Δημήτρης Ι. Πουρνάρας», όπου φυλάσσεται πεντάτομο αυτοσχέδιο από τον ίδιο τον καλλιτέχνη λεύκωμα, ημερολογιακή παράθεση στοιχείων της δραστηριότητάς του από τα πρώτα βήματά του ως γελοιογράφου εκτός Ελλάδος έως τα τελευταία σκίτσα του στην Αθήνα. Κενά της μελέτης μας καλύφθηκαν με αρχειακές πληροφορίες θησαυρισμένες από τον εγχώριο ημερήσιο και περιοδικό Τύπο, όπως και με διαφόρων κατηγοριών απόπειρες του παραγωγικού αυτού δημιουργού (αφίσες, διαφημίσεις, συσκευασίες, κ.ά.). Ας σημειωθεί ότι το 2022 ο δημοσιογράφος Κωστής Α. Λιόντης δημοσίευσε *Ολίγα τινά*, όπως τα αποκαλεί, για τον Καστανάκη ως γελοιογράφο, σκιτσογράφο και γραφίστα.

Ευχαριστίες απευθύνονται στο σημείο αυτό προς την Εκτελεστική Επιτροπή του Ιδρύματος της Βουλής των Ελλήνων για τον Κοινοβουλευτισμό και τη Δημοκρατία, καθώς και ιδιαιτέρως προς τον γενικό γραμματέα του, συνάδελφο Ευάνθη Χατζηβασιλείου, ο οποίος υποστήριξε σε κρίσιμο σημείο την υλοποίηση της έκδοσης· προς την κα Ισιδώρα Γκούφα και την κα Όλγα Παρασκευά της Βιβλιοθήκης της ΕΣΗΕΑ «Δημήτρης Ι. Πουρνάρας»· προς την κα Νατάσα Καστρίτη, γενική επιμελήτρια Συλλογών του Εθνικού Ιστορικού Μουσείου· προς τον κο Αργύρη Βουρνά του περιοδικού *Συλλογές*· προς τους συλλέκτες Χρήστο Φ. Μαργαρίτη

και Αλέξανδρο Γ. Μακρή. Η μορφή και το περιεχόμενο της ψηφιακής έκδοσης δεν θα ήταν όπως κατέληξε να είναι χωρίς την προσεκτική αντιμετώπιση του υλικού της από την προϊσταμένη του Τμήματος Εκδόσεων και Εκπαιδευτικών Προγραμμάτων του Ιδρύματος της Βουλής των Ελλήνων για τον Κοινοβουλευτισμό και τη Δημοκρατία Άννα Καραπάνου, χάρη στη μακρά επιμελητική εμπειρία της οποίας αποφεύχθηκαν αστοχίες σε διάφορες περιστάσεις καθόλο το διάστημα της έκδοσης. Την ευχαριστούμε.

Δημήτρης Παυλόπουλος

Καθηγητής Ιστορίας της Τέχνης
Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας
Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών

ΒΙΟΣ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΕΙΑ ΤΟΥ ΝΙΚΟΥ Ε. ΚΑΣΤΑΝΑΚΗ

Δημήτρης Παυλόπουλος

Ν. Ε. Καστανάκης,
εφ. *Τὸ Βῆμα*, 1η Σεπτεμβρίου 1961.

Ο Νίκος Ε. Καστανάκης γεννήθηκε στην Κωνσταντινούπολη, στη συνοικία Τατάου-λα/Ταταύλα¹ (σημ. Kurtuluş, Κουρτουλούς, δηλαδή Σωτηρία, ύστερα από πυρκαγιά το 1930),² λεγόμενη από τους Τούρκους και Μικρή Αθήνα (Küçük Atina), το 1896.³

Ο βίος και η πολιτεία του, λόγω της υπερβολικής σεμνότητας και της αδιάκοπης εργασίας του, περιλαμβάνει ελλιπή και ανακριβή στοιχεία. Έχει γραφτεί ότι ήταν αδερφός του λογοτέχνη Θράσου Καστανάκη (1901-1967).⁴ πρόκειται για λάθος: ήταν πρώτος ξάδερφος του Θράσου και του αδερφού του, δημοσιογράφου και μεταφραστή Λουκά Καστανάκη (1890-1956).⁵

Φοίτησε στο Ζωγράφειο Γυμνάσιο της Πόλης. Δεν παρακολούθησε μαθήματα σχεδίου –ήταν αυτοδίδακτος. Πρώμη ένδειξη της σχεδιαστικής δεξιοτήτάς του ήταν ο σχεδιασμός της πρόσοψης του αθηναϊκού θεάτρου της Μαρίκας Κοτοπούλη (1887-1954) για το πρόγραμμά του, καθώς το θέατρο μετατράπηκε από τον αρχιτέκτονα Μίκιο (Μιχαήλ) Λυκούδη (1871-1935) σε χειμερινό το 1916.⁶ Από τα γυμνασιακά του χρόνια δημοσίευε γελοιογραφικά και άλλα σκίτσα σε πλήθος περιοδικών, εφημερίδων και βιβλίων: *Ἀπ'Όλα*, 1912-1915, 1918· *Ἡμερολόγιον τοῦ Ἀπ'Όλα*, 1914· *Ἡμερολόγιον Ἑλπίς*, 1919· *Ἡμερολόγιον Σατάν*, 1914, 1915· *Ἡμερολόγιον Περιδρομος*, 1915· *Ἐμπρός*, 1914, 1918, 1919, 1920, 1925-1927· *Σκάνδαλον*, 1917, 1920-1922· *Εὐθυμογραφικὸν Πάσχα*, 1918· *Ἡμερολόγιον ὁ Παπαγάλλος*, 1919· *Τὸ Τσαρούχι*, 1919· *Τὸ Κουνούπι*, 1920· *Ἄνω-Κάτω*, 1919, 1923-1924· *Ἡμερολόγιον τοῦ Ἄνω-Κάτω*, 1920· *Alai*, 1920· Γεωργίου Τσοκόπουλου, *Λέων Καρύκης. Ἱστορικὸν μυθιστόρημα ἐπὶ τῆς Ἀλώσεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως ὑπὸ τῶν Τούρκων δι' ἐφήβους ἀμφοτέρων τῶν φύλων*, [1920]· *Βυζαντινὰ Φύλλα* του Παύλου Παλαιολόγου και του Ἰωάννη Ευθυμιάδου, 1920· *Diken*, 1920· *Inci*, 1920· *Ἔστία*, 1920· *Κράτος*, 1920· *Βούρδουλας*, 1920-1922· *Νέα Γενιά*, 1920-1922· *Le Journal de l'Orient*, 1921-1922· *Κήρυξ*, 1921-1922· *Ἡμερολόγιον Σκανδάλου*, 1922· *Le Rire*, 1921· *Χρόνος*, 1921· *Βυζαντινὸν Ἡμερολόγιον*, 1922· *Ἑβδομάς*, 1922· *Καθρέφτης*, 1922· *Λεύκωμα Κορνηλίας*, 1922· *Νέα Ἀνατολή*, 1922· *Πανελλήνιον Ἡμερολόγιον*, 1922· *Πρωῖα*, 1922· *Μιλτιάδη Καρέκου, Τρωτὰ κι ἀλύτρωτα, Ἡ Φρόσω, Οἱ μνηστήρες τοῦ θανάτου*, 1922· Ν. Γ. Μακρίδου, *Ὁ ἀλύτρωτος ἑλληνισμὸς και ἡ Ἁγία Σοφία*, 1922· Marie Prevost, *Αἱ κυριαὶ Δὸν Ζουάν*, 1922· *Κόπανος*, 1922-1923· *Ταχυδρόμος*, 1923. Σύμφωνα μάλιστα με τον *Κόπανο*, ο καθηγητής και διευθυντής της Σχολῆς Καλῶν Τεχνῶν, Γεώργιος Ιακωβίδης (1853-1932), είχε αναγνωρίσει την αξία του Καστανάκη ως γελοιογράφου-σκιτσογράφου.⁸

Ἦρθε στην Ελλάδα μετά την κατάρρευση του μικρασιατικῶ μετώπου. Εγκαταστάθηκε στην Αθήνα. Εργάστηκε ακατάπαυστα στον ημερήσιο και τον περιοδικό Τύπο, δημιουργώντας πολλές γελοιογραφίες (ασπρόμαυρες, ἐγχρωμες) και σκίτσα: *Μούσα*, 1920-1923· *Πατρίς*, 1922-1923· *Ἐλεύθερος Λόγος*, 1923, 1924, 1927· *Ἀγροτική Σημεία*, 1923· *Τὸ Αὐτοκίνητον*, 1923· *Λ' Ἐcho d' Orient*, 1923· *Ἐθνικὴ Οἰκονομία*, 1923· *Ἐπαγγελματική*, 1923· *Τὰ Πανελλήνια*, 1923· *Πειρασμός*, 1923· *Σκέρτσο*, 1923· *Σπίθα*, 1923· *Σκρίπ*, 1923-1924· *Δημοκρατία*, 1923-1925· *Ἐλεύθερον Βῆμα*, 1923, 1927·

Ο Θράσος
Καστανάκης

Ο Λουκάς
Καστανάκης

1. Βαρβαρισμός: οι λέξεις Τα tavla, σημαίνουν τα ιπποστάσια, τους στάβλους. Βλ. Melitopolulos, *Türkçeden Rumcaya Sözlük*, 449. Η συνοικία είχε πάρει το όνομά της από τους στάβλους των Γενοואτών στην περιοχή του Γαλατά και είχε διαμορφωθεί από Έλληνες ναύτες και εργάτες του τουρκικού ναυστάθμου στην Πόλη. Βλ. *Μεγάλη Ἑλληνικὴ Ἐγκυκλοπαιδεία*, 820 (Ν. Μοσχόπουλος). Βλ. επίσης, [Χριστόδουλος], *Τὰ Ταταύλα. Ἦτοι ἱστορία τῶν Ταταούλων*. Ἰσσεκλής, *Ἱστορία των Ταταούλων*, 15-26, 32-33, 37.

2. *Μεγάλη Ἑλληνικὴ Ἐγκυκλοπαιδεία*.

3. Μόνον ο Φώτος Γιοφύλλης (*Ἐγκυκλοπαιδικὸν Λεξικὸν Ἐλευθερουδάκη*) αναφέρει λανθασμένη χρονολογία γέννησης: το 1902.

4. Για τον Θράσο Καστανάκη, βλ. αφιέρωμα *Νέα Ἔστία* 1106 (1η Αυγούστου 1973). –Ο λανθασμένος βαθμὸς συγγενείας Θράσου και Νίκου Καστανάκη δυστυχῶς επαναλαμβάνεται: *Λεξικὸ Ἑλλήνων Καλλιτεχνῶν*. Καιροφύλας, *Τὸ Ἡμερολόγιον Ἐγκυκλοπαιδεία του Ἑλληνικοῦ Τύπου*.

5. Βλ. ὅσα γράφει ο Γιώργος Καραντώνης στους προλόγους των βιβλίων του Λουκά Καστανάκη *Με τον Ψυχάρη*, 8, 10-11· *Παιδιά Καλῶν Οικογενειῶν*, 12.

6. Πατέρας, *Τα θέατρα των Αθηνῶν*, 62.

7. Παπᾶς, *Πολίτες ζωγράφοι*, 56-57· Παπᾶς, *Κοσμάς Θεοδοῦδης*, 24 σημ. 35.

8. *Κόπανος*, 8 Απριλίου 1923.

«ΕΝΑΕΡΙΟΣ ΚΑΙ ΥΠΟΒΡΥΧΙΟΣ ΠΟΛΕΜΟΣ», Σκάνδαλον (1917).

«Η ΠΟΛΥΓΑΜΙΑ ΕΝ ΕΛΛΑΔΙ

–Στέφεται ὁ δοῦλος τοῦ Θεοῦ Ἐλευθέριος μὲ τὰς δούλας τοῦ Τούρκου: Μακεδονίαν, Θράκην, Ἰωνίαν καὶ Δωδεκάνησα», εφ. Ἐμπρὸς [Κωνσταντινούπολη], 19 Σεπτεμβρίου 1920.

«Η ΠΑΣΤΡΑ ΜΑΣ

Ὁ ρέκτης δήμαρχος Κων/πόλεως ἀπεφάσισε διὰ τὸν ὁδοκαθαρισμὸν νὰ μετακαλέσῃ τοὺς μεγαλειτέρους εὐρωπαϊοὺς... καθαριστὰς», εφ. Ἐμπρὸς [Κωνσταντινούπολη], 8 Φεβρουαρίου 1920.

«Ο ΝΕΟΣ ΖΕΥΣ

Ὁ κ. Βενιζέλος ἐνσαρκώνει τὸ σύγχρονον καὶ ἀρχαῖον ἑλληνικὸν πνεῦμα», Τὸ Κουνούπι [Κωνσταντινούπολη], 19 Ἰανουαρίου 1920.

Alai [Κωνσταντινούπολη] (1920).

Εικονογράφηση από το έργο του Γ. Τσοκόπουλου, Λέων Καρύκης (Αθήνα 1920).

«Ο ΝΕΟΣ ΧΡΙΣΤΟΣ
Πρὸς τὸν Γολγοθᾶν
τῆς ἀνθρώπινης ἀχαριστίας»,
Ἑστία [Κωνσταντινούπολη],
7 Νοεμβρίου 1920.

«L' HYMNE A LA PAIX
-Dieu juste! Quelle assourdis-
sante cacophonie»,
εφ. L'Écho d'Orient,
23 Ιανουαρίου 1923.

«ΑΙ ΔΕΚΑ ΠΛΗΓΑΙ ΤΟΥ ΦΑΡΑΩ ΕΙΣ ΤΑΣ ΑΘΗΝΑΣ»,
εφ. Ἐλεύθερος Λόγος, 9 Μαρτίου 1924.

Bulletin Financier, 1924· Έθνική Φωνή, 1924· Ελπίδες, 1924· Ριζοσπάστης, 1924· Τὰ Ἑλληνόπουλα, 1924· Κινηματογραφικὸς Ἀστήρ, 1924· Νέα Ἡμέρα, 1924· Σημαία, 1924· Φάρος, 1924· Φῶς, 1924· Ἡ Ἀπογευματινὴ, 1924-1925· Ἡ Εἰκονογραφημένη τῆς Ἑλλάδος, 1924-1927· Ἡ Βραδυνή, 1924-1927· Ἡ Καθημερινή, 1924-1929· Ἐσπερινή, 1925· Ἡ Ἑλληνική, 1925-1928· Μπουκέτο, 1925-1927· Ἡ Πρωΐα, 1925-1928· Ἀθλητικὸς Κόσμος, 1926· Ἐσπέρα, 1926· Ἐσπερινὸς Τηλέγραφος, 1926· Ἐφεδρικός Ἀγῶν, 1926· Ἡμερολόγιον Μπουκέτου, 1926· Νέος Ἀγῶν, 1926· Ἡ Πρωΐα, 1926· Πρωινὸς Τηλέγραφος, 1926· Σατανᾶς, 1926· Ὁ Φανὸς τῶν Συντακτῶν, 1926· Φοιτητικὴ Ἠχώ, 1926· Τὸ Φῶς, 1926· *Berliner Morgenpost*, 1926-1927· Ἀγγελιοφόρος, 1927· Ἀγροτικὴ Ζωή, 1927· Ἀθῆναι, 1927· Ἑβδομάς, 1927· Ἐθνική, 1927· Ἔθνος, 1927· Νέα Ἐστία, 1927· Οἰκογένεια, 1927· Χρονικά, 1927· Ἡμερολόγιον Σατανᾶ, 1928, 1929, 1931. Ἡ τακτικὴ σκιτσογραφικὴ ἐργασία του σε ἐφημερίδα του ἀθηναϊκοῦ ἡμερήσιου τύπου ἀποκαλύπτει ἐμπνευση καὶ λεπτὴ τέχνη.⁹ Εἰκονογράφησε ἀκόμα βιβλία (Μιχάλη Καρέκου [Καλοναΐου], *Τρωτὰ κί' Ἀλύτρωτα*, 1922· Κώστα Αθάνατου, *Τὸ ἔθνικὸν κίνημα Χίου καὶ Μυτιλήνης*, 1923· Στέφανου Δάφνη, *Τὸ τραγούδι τῶν βατράχων*· Τ. Μώμου, *Τὸ γιατρικὸ τῆς λύπης*· Γερασίμου Ἄννινου, *Παραμῦθι Χριστουγέννων*· Γιάννη Τρίκκη – Γιώργου Πολίτη, *Ἀγάπες ψεύτικες*· Βοκκάκιου, *Τὸ Δεκαήμερον*, 1924· Παύλου Νιρβάνα, *Τὸ αγριολούλουδο*, 1924· Ὁ ἔρωξ τῆς σαρκός, 1925.¹⁰

Εἰδικότερα, τὸ 1923 φιλοτέχνησε στὴν ἐφημερίδα *Ἐλεύθερος Λόγος* γιὰ τὴ στήλη τοῦ Φώτου Γιοφύλλη (Σπύρου Ν. Μουσοῦρη, 1887-1981) «Ἀπὸ τὸν Κόσμο τῶν Γραμμάτων καὶ τῶν Καλῶν Τεχνῶν» προσωπογραφίες ἀρκετῶν Ἑλλήνων λογοτεχνῶν καὶ μουσικῶν, τῶν Δημήτριου Ταγκόπουλου (1860-1926), Αντῶνη Τραυλαντῶνη (1867-1943), Γιάννη Βλαχογιάννη (Γιάννη Βλάχου, 1867-1945), Γρηγόριου Ξενοπούλου (1867-1951), Μιλτιάδη Μαλακάση (1869-1943), Ἰωάννη Γρυπάρη (1870-1942), Γεώργιου Λαμπελέτ (1875-1945), Γαλάτειας Καζαντζάκη (1881-1962), Σπύρου Μελά (1882-1966), Μάριου Βάρβογλη (1885-1967). Φιλοτέχνησε ἐπίσης μακέτες σκηνικῶν γιὰ θεατρικὰ ἔργα (Θεόφραστου Σακελλαρίδη, *Δεσποινὶς Σορολόπι*, 1924· Ἄντον Τσέκοφ, *Ὁ γλάρος*, 1933 [πρῶτη πράξη] κ.ά.). Τὸν ἴδιο χρόνο ὁ ἴδιος ὡς σχεδιαστὴς καὶ ὁ Γεώργιος Κακουλίδης (1875-1959) ὡς γλύπτης βραβεύτηκαν γιὰ ἔργο τους σὲ πηλό (μῆκος 2,50 μ.) ποῦ ἀναπαριστᾶ τὴ δράση τοῦ Ἀμερικανικοῦ Ἐρυθροῦ Σταυροῦ στὴν Ἑλλάδα.¹¹

Τὸ 1927 ἴδρυσε, μαζὶ με τὸν ζωγράφο καὶ διαφημιστὴ Ἄγγελο Σπαχὴ (1903-1960), τὸ ἀτελιέ γραφικῶν τεχνῶν «Καστανάκης - Σπαχὴς», στὴν Πλατεία Συντάγματος, στὴν οδὸ Βουλῆς 1.¹² Τὸ γραφεῖο αὐτό, ποῦ «ἔδωσε στὴν νεογέννητη ἐγχώρια βιομηχανία μίαν ἀνθροση γούστου πραγματικὰ σημαντικὴ»,¹³ λειτουργοῦσε καὶ ὡς διαφημιστικὴ ἐταιρεία, ἡ ὁποία δημιουργοῦσε μακέτες ἀφισῶν, διακοσμῆσεων, σκηνογραφιῶν καὶ διαφημίσεων –καρκτηριστικὸ παράδειγμα ἀποτελεῖ ἡ σχεδίαση τῶν σημάτων τῶν πρῶτων πακέτων *Παπαστράτος* (ἀπὸ τὸ Νο 1 [Ἄσσοξ] μέχρι τὸ Νο 10), ποῦ

9. Εφ. *Ἡ Πατρίς*, 18 Νοεμβρίου 1922· Παρασκευαΐδης, «Τὰ περιοδικὰ», 37.

10. Καραόγλου, *Τὸ περιοδικὸ «Μούσα»*, 79, 254· Παπᾶς, *Πολίτες ζωγράφοι*· Παπᾶς, *Κοσμάς Θεοδωρίδης*.

11. Εφ. *Ἐλεύθερος Λόγος*, 28 Ἰουνίου 1923· εφ. *Εὔα*, 4 Αυγούστου 1923.

12. Παρασκευαΐδης, «Τὰ περιοδικὰ», 34· Καραχρήστος, *Ἑλληνικὲς Αφίσες*, 30· Καραχρήστος, *Ἑλληνικὲς Αφίσες*, 3η ἐκδ., 13· 75 χρόνια 1931-2006 *Παπαστράτος*, 58, 60, 61, 64, 68· Παῖσιος, «Ἐνας ξεχασμένος πρωτοπόρος», 34.

13. Βυζάντιος, «Ἄγγελος Σπαχὴς», 21.

Σκέρτσο,
10 Μαΐου 1923.

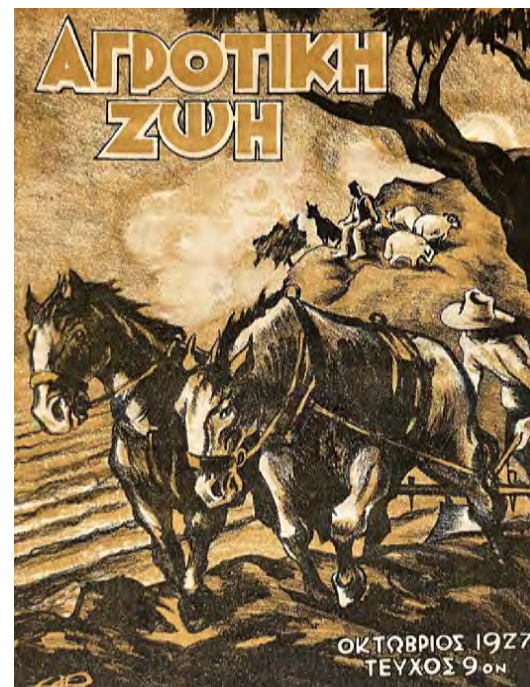
«ΑΝ Η ΖΗΛΙΑ ΗΤΑΝ ΨΩΡΑ...
Γιάννης κερνάει και Γιάννης πίνει»,
εφ. Η Ελληνική, 16 Μαΐου 1926.

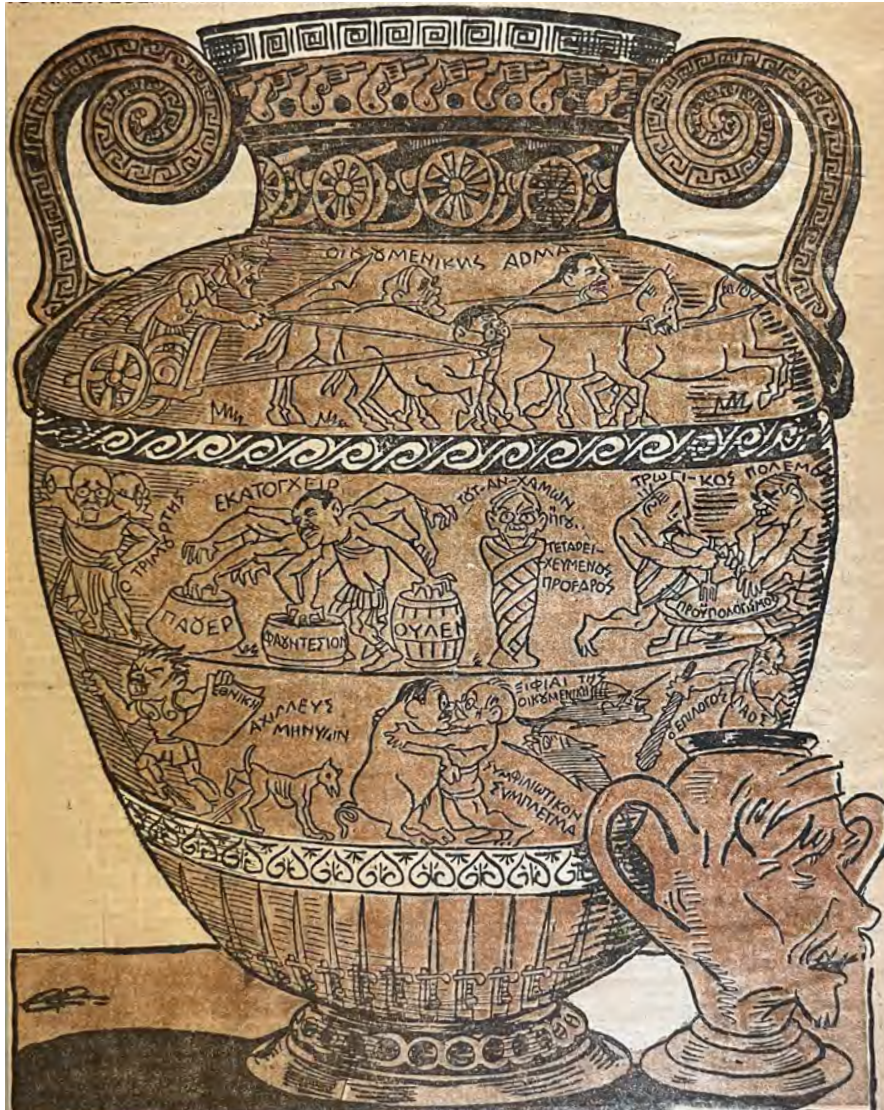
«ΘΕΡΙΝΑΙ ΔΙΑΣΚΕΚΕΔΑΣΕΙΣ
ΤΗΣ ΑΡΙΣΤΟΚΡΑΤΙΑΣ ΜΑΣ»,
Σπίθα, 5 Αυγούστου 1923.

«Χάρης Σταματίου»,
Ημερολόγιον Μπουκέτου
(1926).

Άγροτική Ζωή (Οκτώβριος 1927).

«ΤΟ ΑΝΕΥΡΕΘΕΝ ΠΕΡΙΦΗΜΟΝ ΑΓΓΕΙΟΝ
ΚΑΤΑ ΠΙΣΤΗΝ ΑΝΤΙΓΡΑΦΗΝ ΤΩΝ ΕΙΚΟΝΩΝ ΤΟΥ
Έντὸς τῶν ἀγγείων αὐτῶν μαγειρεύεται ἡ τύχη τῆς Ἑλλάδος συμφῶνως
πρὸς τὰς ὑποδείξεις τῶν διακοσμητικῶν του παραστάσεων»,
εφ. Ἀθῆναι, 10 Ἰουνίου 1927.

«Ο κ. Ξενοπούλος καὶ ἡ γειτονοπούλα του...»,
Οἰκογένεια, 17 Ἰουλίου 1927.

«Φορολογία κεφαλαίου»,
Χρονικά (Ἀθῆνα 1927).

Γ. Α. ΒΛΑΧΟΣ

Δ. Χ. ΛΑΜΠΡΑΚΗΣ

Β. Ε. ΒΕΚΙΑΡΕΛΛΗΣ

ΣΠ. ΜΕΛΑΣ

«ΑΡΧΕΤΑΙ ΤΟ ΤΡΙΩΔΙΟΝ
ΚΑΘΗΜΕΡΙΝΟΣ ΔΙΑΛΟΓΟΣ:
–Καὶ τὸ δημοσιογραφεῖν
εἰς τὴν Ἑλλάδα πῶς οἶσ φαίνεται;
–Μεγάλη Βλαχεΐα» /
«Προεδρικός ταχυδρόμος» /
«Μὲ τῆς ὑγείες σου, Ἀλάθητε!»,
εφ. *Ἡ Πρωΐα*, 21 Φεβρουαρίου 1926.

«Εἰς τὸ περιθώριον τοῦ
ΤΡΙΩΔΙΟΥ Φορτοῦνιο
στὰ μπατζάκια του»
εφ. *Ἡ Πρωΐα*,
21 Φεβρουαρίου 1926.

Leo Scarpini,
Ο έρωσ τῆς σαρκός
(Αθήνα 1925).

Βοκκάκιου, Τὸ Δεκαήμερον
(Αθήνα 1924).

Π. ΤΑΓΚΟΠΟΥΛΟΣ

Α. ΤΡΑΥΛΑΝΤΩΝΗΣ

ΓΡ. ΞΕΝΟΠΟΥΛΟΣ

Σκίτσα Ελλήνων λογοτεχνών και μουσικών,
εφ. Έλεύθερος Λόγος, Ιούνιος-Ιούλιος 1923.

Μ. ΜΑΛΑΚΑΣΗΣ

Δ. ΛΑΥΡΑΓΚΑΣ

Γ. ΛΑΜΠΕΛΕΤ

ΔΙΑ ΤΟΥΣ ΚΑΠΝΙΣΤΑΣ
ΑΓΓΛΙΚΩΝ ΣΙΓΑΡΕΤΩΝ

“ΕΛΛΑΣ ΟΥΑΪΤ.”

Ένα σιγαρέττο από ά-
μιγνῆ Ἑλληνικά καπνὰ
πού ἀντιπροσωπεύει ἐ-
πιτυχῶς τὰ Ἀγγλικά σι-
γαρέττα τύπου Βιρτζίνια

Κυκλοφορεῖ ἤδη εἰς τὰς
Ἀγγλο-Σαξωνικάς χώρας

11 ΣΙΓΑΡΕΤΤΑ
ΔΡΧ 8.

ATEΛΕ
ΕΚΔΟΣΗ
ΕΤΕΡΟΤΕΛΕ

Διαφήμιση τσιγάρων του ατελιέ
γραφικών τεχνών «Καστανάκης - Σπαχής»,
εφ. Ἡ Πρωΐα, 19 Ἀπριλίου 1932.

έγινε κυρίως από τον Σπαχή, ενώ ο Καστανάκης δούλευε στις αφίσες. Το 1929 εικονογράφησε το πρώτο μέρος του αλφαβηταρίου του επιθεωρητή δημοτικών σχολείων Δημοσθένη Μ. Ανδρεάδη (1869-1952) *Τὸ Νέο* (έκδοση Δημητράκου).¹⁴

Επιπλέον, σχεδίασε τίτλους, κοσμήματα και εξώφυλλα βιβλίων, διαφημίσεις, ετικέτες κουτιών, προγράμματα. Θεωρείται εισηγητής στην Ελλάδα των εικονογραφημένων σειρών (κόμικς) που δημοσιεύονταν κατά τον Μεσοπόλεμο στο οικογενειακό περιοδικό ποικίλης ύλης *Τὸ Περιοδικόν μας*.¹⁵ Τη δεκαετία του 1930 σχεδιάζει διαφημιστικές αφίσες προϊόντων¹⁶ και αφίσες για κινηματογραφικές ταινίες, οι οποίες τυπώνονται στα λιθογραφεία Ασπιώτη-ΕΛΚΑ και Πεχλιβανίδη.¹⁷ Το 1936 επιμελείται καλλιτεχνικά το περίπτερο ΕΛΑΪΣ στην έκθεση εμπορίου και βιομηχανίας στο Ζάππειο.¹⁸ Το 1938 λαμβάνει μέρος στην έκθεση «Χαρά και Ἔργασία», έκθεση που έχει ως θέμα τη ζωή του εργάτη, καθώς και τα κρατικά και ιδιωτικά μέτρα για την προστασία και την ψυχαγωγία των εργαζομένων.¹⁹ Το 1939 κατοικεί στα Εξάρχεια, στην οδό Θεμιστοκλέους 71.²⁰ Τον ίδιο χρόνο εκδόθηκε από τον Οργανισμό Εκδόσεως Σχολικών Βιβλίων το αναγνωστικό της Γ΄ Δημοτικού *Ἑλληνόπουλα* με κείμενα Παύλου Νιρβάνα (1866-1937), Δημήτριου Γ. Ζήση, Μαρίας Ι. Παπαμιχαήλ και Καλλιόπης Μπτάκι, το οποίο εικονογράφησε ο Καστανάκης· το αναγνωστικό επανεκδόθηκε το 1947²¹ με διαφορετικό εξώφυλλο. Ο τίτλος του επαναλαμβάνει τη ρήση του Ιωάννη Μεταξά (1871-1941): «Ἐἴστε Ἑλληνόπουλα καὶ εἶναι μεγάλο πρᾶγμα νὰ εἶναι κανεῖς Ἕλληνας».

Κατὰ τον Ἑλληνοϊταλικό Πόλεμο σχεδίασε χρωμολιθογραφίες προπαγανδιστικές του ελληνικού αγώνα, τις οποίες υπέγραφε με τα αρχικά του (ΝΙ.Κ), γεγονός που προκάλεσε μια κάποια σύγχυση ως προς την απόδοσή τους.²² Από το 1942 συμμετείχε στο ΕΑΜ Καλλιτεχνών.²³ Το 1944 εικονογράφησε με τρία σκίτσα του το βιβλίο του ψυχιάτρου και λογοτέχνη Νικολάου Ν. Δρακουλίδη (φιλολογικό ψευδώνυμο: Ἄγγελος Δόξας, 1897-1985) *Τὸ γλωσσικό μας ζήτημα καὶ ἡ δημοτικὴ στήν ἐπιστήμη*.²⁴ Υπάρχει μαρτυρία ότι, λίγο πριν από την αποχώρηση των κατοκικών στρατευμάτων, σε συμπλοκή στην ορεινή Φθιώτιδα, στην Οίτη, έχασε από τους Γερμανούς τη ζωή του, δεκαεννιά χρόνων, ο γιος του Απελλής, σπουδαστής του Πολυτεχνείου.²⁵ Ἐχει γραφεί, επίσης, ότι ήταν από τους πρώτους που εξορίστηκαν στη Μακρόνησο, ενώ το 1945 έκανε δήλωση πολιτικών φρονημάτων.²⁶ Το 1945 ζωγραφικά σκίτσα του δημοσιεύονται στην *Ἐλευθερία* και το 1947 ενυπόγραφα γελοιογραφικά σκίτσα του στον *Ρίζο τῆς Δευτέρας*. Το 1947 επιμελήθηκε καλλιτεχνικά το 32 σελίδων βιβλίο *Γιατί πρέπει νὰ τρῶμε περισσότερα ☉ καλύτερα λιπαρά. 25 συνταγές μαγειρικής ☉ ζαχαροπλαστικής Ν. Τσελεμεντέ* (έκδοση της ΕΛΑΪΣ, Α.Ε. Ελαιουργικών Επιχειρήσεων, Νέο Φάληρο).²⁷ Από το 1948 έως το 1950 ήταν συνδιευθυντής –με τους ομοτέχνους

14. Κεφαλληνίου, *Νεοελληνικά Αλφαβητάρια*, 49, 108-109. –Για τον αρχαίο εκδοτικό οίκο Δημήτριου Δημητράκου, βλ. Ἀντζακα-Βέη – Παυλόπουλος, «Οι Νέοι Μεγάλοι Εκδοτικοί Φορείς της Αθήνας», 358-360 (Δ. Παυλόπουλος)· Σελλά, «Ένας εκδότης-διαφοτιστής του 20ού αιώνα»· Χατζιώτης, *Βιβλιοπωλεία*, 35-39.

15. Ταμπακέας, «Τα πρώτα βήματα».

16. [Βουρνάς], «Διαφήμιση Καστανάκη».

17. Για τα συγκεκριμένα δύο αυτά λιθογραφεία, βλ. Ἀντζακα-Βέη – Παυλόπουλος, «Οι Νέοι Μεγάλοι Εκδοτικοί Φορείς της Αθήνας», 365-370 (Δ. Παυλόπουλος)· Βατόπουλος, «Τα “Κλασσικά” των παιδικών μας χρόνων»· Χατζιώτης, *Βιβλιοπωλεία*, 231-232· Παυλόπουλος, «Πώς ήταν κάποτε η Βουλιαγμένης». –Για τη δουλειά του χρωμολιθογράφου στην αφίσα, βλ. Βουλγαρίδης, *Λιθογραφία*, 66-80.

18. Ιστορική και Εθνολογική Εταιρεία, *Πενάκια... «εφ’ όπλου!»*.

19. Ιστορική και Εθνολογική Εταιρεία, *Πενάκια... «εφ’ όπλου!»*.

20. Ἐμπορικὸς ☉ Βιομηχανικὸς Ὁδηγός.

21. *Καλλιτέχνες και Λογοτέχνες στα Αναγνωστικά*, 195 (με λανθασμένη χρονολογία έκδοσης: 1943).

22. Η Ευθυμία Παπασπύρου-Καραδημητρίου (Ιστορική και Εθνολογική Εταιρεία, *Τὸ Ἔπος του ’40*, 28) τον συγχέει με τον ζωγράφο, τῶς γραμματέα της Εθνικής Πινακοθήκης και υποδιευθυντή του Βυζαντινού Μουσείου Νικόλαο Δ. Καλογερόπουλο (1889-1957), ενώ ο Κώστας Γεωργουσόπουλος («“Μίμνσις πράξεως φαύλης και γελοίας”», 14) με τον ζωγράφο, σκιτσογράφο και γελοιογράφο Νίκο Νομικό (1910-1974). Εξάλλου, το γεγονός ότι το ΝΙ.Κ σημαίνει Νίκος Καστανάκης επιβεβαιώνεται και από το ότι προγενέστερες διαφημιστικές και κινηματογραφικές αφίσες, που σχεδίασε από το 1936 έως το 1939, τις υπογράφει άλλοτε με το ΝΙ.Κ. και άλλοτε με το ΝΙ.ΚΑΣΤΑΝΑΚΗΣ. Βλ. Καραχρήστος, *Ελληνικές Αφίσες*, 76-77, 156· Καραχρήστος, *Ελληνικές Αφίσες*, 3η έκδ., 78, 128.

23. Μαχαίρας, *Η Τέχνη της Αντίστασης*, 281.

24. [Βουρνάς], «Το γλωσσικό μας ζήτημα και η δημοτική στην επιστήμη», 32-33.

Τίτλοι και κοσμήματα για διάφορα έντυπα.

25. Μ. Σ. [Μ. Σαφαρίκας], «Απέθανε χθές ό Ν. Καστανάκης», εφ. Έλευθερία, 1η Σεπτεμβρίου 1961· Μιλλιέξ, Ημερολόγιο και μαρτυρίες, 115· Σαπρανίδης, Ιστορία της ελληνικής γελοιογραφίας, 483 σμ. 3· Καιροφύλας, Το ημερολόγιο, 38. –Ο Θράσος Καστανάκης αναφέρεται σε αυτήν την απώλεια στο μυθιστόρημά του Το κόκκινο άστρο (Αθήνα 1950-1952, 1986).

26. Αρχέλαος, «Η γελοιογραφία φουντώνει».

27. [Βουρνάς], «Ν. Τσελεμεντές και Καστανάκης».

Ετικέτες συσκευασιών
για προϊόντα Pelican και Labo,
περ. 1923.

«Ο ΒΙΟΣ ΤΟΥ κ. ΚΟΝΔΥΛΗ...
ΕΙΚΟΝΟΓΡΑΦΗΜΕΝΟΣ»,
εφ. Η Ελληνική, 4 Νοεμβρίου 1926.

ΟΙ ΣΥΓΧΡΟΝΟΙ ΜΕΓΑΛΟΙ ΑΝΔΡΕΣ! Ο ΒΙΟΣ ΤΟΥ κ. Γ. ΚΟΝΔΥΛΗ... ΕΙΚΟΝΟΓΡΑΦΗΜΕΝΟΣ ΔΙΑΤΙ ΑΡΕΣΚΕΤΑΙ ΕΙΣ ΤΑΣ ΠΟΛΙΤΙΚΑΣ ΖΥΜΩΣΕΙΣ Η ΠΡΩΤΗ ΑΡΘΡΟΓΡΑΦΙΑ ΚΑΙ ΤΟ ΣΤΡΑΤΟΔΙΚΕΙΟΝ

ΔΩΔΕΚΑ ΕΙΚΟΝΕΣ ΜΕΤΑ ΣΥΓΚΕΚΙΑΣ ΕΙΣ ΤΑΣ... ΚΟΡΥΦΟΓΡΑΜΜΑΣ

Ἀνεκδοτὸς τῆς «Ἑλληνικῆς», συμπικρῶτα τοῦ κ. Γ. Κονδυλῆ, μὲς ἐπιπέσειν εἰς οὐρανὸν σημαίαν τὰς κοινωτικὰς λειτουργίας τοῦ βίου τοῦ σημερινῦ Προδικοποροῦ. Φρονῶντες, δὲ ὁ βίος τοῦτον μὲν μίαν ἑκάστην ἐκ πρῶτης ἐκ παραμικρῆ ἢ κακοῦ, δευτέραν οὐσίαν γὰ τὴν ἄριστον ἢ καὶ εἰσοδογραφῆται. Ὅταν αἱ μὲν ἄριστε ἀνδρες θὰ συγκρίνουσιν τοῦ Κονδυλῆ καὶ βίου πρὸς τὸ βίον τοῦ μεγάλου ἀνδρῶν καὶ θὰ ἀποφασίσαι ποῦ εἶναι ἡ δεινότης, οἱ δὲ νέοι θὰ ἔχουν ἱκανοὺς ἑαυτοὺς αὐτῶν τὸ παρελθόν, τὴ δὲ ἄριστην πρὸς τὸ ἀπολυτῶνον.

Ὁ κ. Γ. Κονδυλῆς μαθητὴς Ὁ γυναικῶν, ὃ νῦν Παιδοποιεῖται εἰνε νόμος ἀφοριστὸς τῆς Β' Γ. γενεῶν. Ἐν ταύτοις αὐτὸ δὲν τὸν ἠμπορεῖ νὰ φροντίζῃ ἐαυτοῦ Νηπιόλουτι.

Ὅταν ἡ ἐπανίστασις ἐλήθην, ὃ κ. Γ. Κονδυλῆς ἐπέβη εἰς τὸ στρατιωτικὸν τὸ Μόλον (Λαρία), ἐκεῖ δὲ παρουσιάσθη καὶ προσωπολήψῃ ἐπισημοῦ βοήθου, οὐκ οὐκ εἰς ἑνα λόγον.

Ἡ Χαλιδικὴ! Ὁ τίλος τῆς τοῦ κ. Κονδυλῆ Χαλῆς τῆς πατρίδος οὐκ ἐβίβασται—μὲ πόσον πόσον γυμνῆ; ἢ—νὰ παραγοῖται, νὰ φροντίζῃ, νὰ τοῦρα τῆς Χαλῆς τῆς πατρίδος ὅμοι;

Δεσποτατικῆ; μετέβη εἰς Κωνσταντῶν πρὸς εὐραστὸν ἄριστον. Αὐτὸ γίνεται τὸ 1895—1896. Ἐκεῖ παρουσιάσθη εἰς ἑν ἑλληνικὸν φρονεῖν ὃ; ἰσοπέθῃ. Ἀπὸ τοῦ ἔργου νὰ ἀνεπηρόβηται εἰς τὰς ἑσπείρας.

Κατέβη προήχθη εἰς λαχὴν, ὡς τοῦτοτος δὲ ἐβίβασται ἐπὶ τῆς (ἠδικοποιεῖται ἐκεῖ) τὸν ἠδικοποιεῖται τὸν Στρατιωτικὸν μετὰ τὸν Γ. Κονδυλῆ, οὐκ ἀπέπεσε εἰς τὰς εἰσοδογίας εἰς ἑνα ἑσπείρας ἐξέλιξεν διὰ τὸ Σχολεῖον τῶν Ἑκπαιδευτικῶν. Ὅδηγηθεῖ εἰς Ἀθήνας, ἠδικοποιεῖται ἐπὶ τοῦ Στρατοδικείου ὃ; ἀκαταλόγητος.

Καὶ ἀρθρογράφος. Ὁ; στρατιωτικὸς ἀνεβίβασται νὰ εἰσῆται τοῦ. Ἐὰν ὃ Κονδυλῆς ἐπιβίβασται τὰ ἀρθρα τοῦ ποιεῖ μῆτις αὐτοῦ; ἢ ἄρθρα ὃ δὲν ἀνεβίβασται, ὃ δὲ ἄρθρα δὲν εἰνε παρὰ τοῦ ἀρθρογράφου, τὴν ἐξοικιστῶν.

Ὅταν ἐπεβίβη τὸ 1897 ἡ Κορινθί Ἐπανίστασις, ὃ κ. Γ. Κονδυλῆς ἔφυγε λίθου ἀπὸ τὴν φρονεῖν, φροντίζετο νὰ ἀφοριστῇ—διὰ τὰ μικρὰ του ἔξοδος—ἐπὶ τὸ τριετὸν ὄλιγα χρήματα.

Τὸ 1911 προήχθη εἰς ἐξέργων ἀποκαταστήσῃ καὶ τὸ 1912 εἰς ἀνεβίβασται, τότε δὲ διεβίβασται διὰ τὴν φρονεῖν τὸν κατῆρας τοῦ.

Ἐπὶ τίλους Ναπολέον! Ἐκεῖ καὶ εἰς τὴν Λαντοῖσιν, ἀπὸ εἰς τὴν Ἐβίβασται. Ἐκεῖ ἐξοβίβασται τὸ μεγαλοπρῶ σὺν ἑαυτοῦ, τὴν ἐξαμνητῶν τὸν ὅτι ν. ὁ ἀρθρογράφος τὸς ὁ ἑλληνικὸς λαός.

Εἰς τὴν Κρήνην ὃ ἀντάρτης; κ. Γ. Κονδυλῆς; ἔδοξε διὰ πρῶτην φρονεῖν τὸν ἑσπείρας τοῦ. Οἱ Κρήνης; ἔχουν λόγον; νὰ ἀνεπηρόβηται τὸν ἑσπείρας αὐτοῦ.

Κ' ἔργου νὰ γίνεται μῆτις! Ἡ Ἀμνητῆ; Θεσσαλονικὴς ὄνησεν ἡ γυναικὴ πρὸς τὴν δόξαν; Ὁ Πατρίδας; τῆς Φοιτῆς; ἐβίβασται τὸν ἀντάρτην ἐξέλιξεν τοῦ.

Ἐπὶ τίλους! Προδικοποροῦ. Καὶ μάλιστα καὶ μετὰ τὸν ἀνεβίβασται τοῦ. Αὐτὸς καὶ ἔκλειψεν. Τὸ εἶνε; καὶ τὸ χροῖον. Καὶ τότε; ἄν ἀπομένει παρὰ νὰ γινῇ διεβίβασται. Διὰ τὸ λατὸν νὰ ὁ πᾶσις ἡ 7η Νοεμβρίου;

Αφίσα για
το κινηματογραφικό έργο
«Αντώνιο Ανβέρσο»,
δεκαετία 1930.

Διαφημίσεις
και αφισέτες,
περ. 1923.

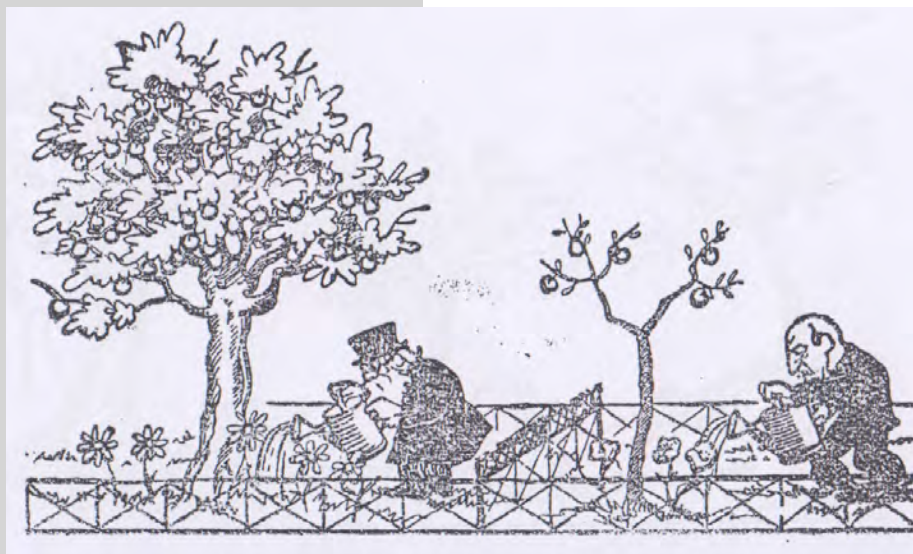
«Ο νέος Μαραθῶν καὶ ἡ ἑλληνικὴ ἐποποιία:
Ἡ μεγάλη μάχη πρὸ τοῦ Ἀργυροκάστρου καὶ ἡ φυγὴ τῶν Ἰταλῶν»,
χρωμολιθογραφία, 43 x 48 εκ., 1940
Εθνικὸ Ἱστορικὸ Μουσεῖο, αρ. κατ. 4955-18

Έλληνόπουλα. Άναγνωστικό
Γ΄ Δημοτικού (Αθήνα 1947).

Σκίτσα στα εξώφυλλα του περιοδικού Σάτιρα (Απρίλιος και Ιούνιος 1945).

Εικονογράφηση για το Νικόλαος Ν. Δρακουλίδης (Άγγελος Δότσας),
Τό Γλωσσικό μας Ζήτημα και η Δημοτική στην Επιστήμη με μιὰ σχηματική
έπισκόπηση και σκίτσα του Ν. Καστανάκη (Αθήνα 1944).

Εφ. Έλευθερία, 25 Μαρτίου 1945.

του Γιώργου Γκίβελν (1893-1976), Φωκίωνα Δημητριάδη (1894-1977), Ευάγγελο Τερζόπουλο (1906-1990), Σταμάτη Πολενάκη (1908-1997), Παύλο Παυλίδη (1911-1979), Ανδρέα Βλασσόπουλο (1909-1989), Αρχέλαο (1921-1998)– της εβδομαδιαίας επιθεώρησης *Τράστ του Γέλοιου*.²⁸

Μεταπολεμικά, κατά τη δεκαετία του 1950, εργαζόταν στην εφημερίδα *Δημοκρατική Αλλαγή*: «μὲ τὸ σιγάρο κρεμασμένο στὸ στόμα [...] σκιτσάριζε μ' ἕνα μαῦρο μολύβι σὲ ἄσπρες κόλλες γελοιογραφικὲς φιγοῦρες. Ἄντὶ γραβάτας φοροῦσε ἕνα μαῦρο φιόγκο, κάτι σὰν παπιγιόν πὸν συνήθιζαν οἱ καλλιτέχνες»,²⁹ με «τὸν μπερέ, ἀναπόσπαστο κι αὐτὸ συμπλήρωμα τοῦ γαλλικοῦ του στυλ».³⁰ Κατοικεῖ πάντα στα Εξάρχεια, ἀλλὰ τώρα στην οδὸ Τοσίτσα 12.³¹ Το 1958-1960 σκίτσα του δημοσιεύονται στο περιοδικὸ *Σάτιρα*. «Ἔῤῥε χρυσὴ καρδιά».³² Το 1961 εικονογράφησε τρία βιβλία του πρώτου εξαδέλφου του Λουκά Καστανάκη –*Τὸ ξέρεις, θὰ τὸ βρεῖς;* και *Πές μου το!*– για λογαριασμὸ του οἴκου Μιχαήλ Πεχλιβανίδη & Σία,³³ ἔχοντας ἤδη εικονογραφήσει και τεύχη των *Κλασσικῶν Εἰκονογραφημένων* του ἴδιου οἴκου.³⁴ Τον Ιούλιο του 1961 ἀρρώστησε και υπέφερε πολὺ.³⁵ Ἀπὸ τὴν ἀναγγελία της κηδείας του³⁶ συνάγεται ὅτι πέθανε στις 31 Αυγούστου 1961³⁷ και ὄχι τον Σεπτέμβριο του 1961³⁸ ἢ το 1962.³⁹

Ἐλαβε μέρος σε ὅλες τις χιουμοριστικὲς εκθέσεις που ἔγιναν προπολεμικά (1927,⁴⁰ 1929, 1932, 1936, 1937, 1939, 1940, Σύνδεσμος Σκιτσογράφων Ἀθηναϊκῶν Εφημερίδων), σε Πανελληνίους (1939, 1952, 1957, 1960) με ἔργα ζωγραφικῆς –λουλουδία, νεκρὲς φύσεις–, σε διαγωνισμούς για παραγγελίες διακοσμητικῶν, τουριστικῶν και ἄλλων συνθέσεων, και σε ομαδικὲς και ἀναδρομικὲς (1959, Ἀ' Μεταπολεμικὴ Χιουμοριστικὴ Ἐκθεση· 1974, «Ἕλληνες ζωγράφοι καὶ γλύπται τοῦ εἰκοστοῦ αἰῶνος», Πνευματικὸ Κέντρο Δήμου Ἀθηναίων· 1981, «137 χρόνια Ἑλληνικὴ Γελοιογραφία, 1844-1981», Ἐνωσις Συντακτῶν Ἡμερησίων Εφημερίδων Ἀθηνῶν· 1992, «Μικρασιάτες - Κωνσταντινουπολίτες καλλιτέχνες τῆς Δημοτικῆς Πινακοθήκης, 1922-1992. Μνήμες», Πνευματικὸ Κέντρο Δήμου Ἀθηναίων· 1995, Κέντρο Σκίτσου Δήμου Ἀθηναίων, κ.ά.). Πεντάτομο, αυτοσχέδιο, λεύκωμα ἀποκομμάτων του με σκίτσα, γελοιογραφίες και ἄλλες εἰκόνες ἀπὸ ἔντυπα της Κωνσταντινούπολης και της Ἀθήνας ἀπὸ το 1920 ἕως το 1927, δώρισε η σύζυγος του Ουρανία (Ρέα) στη Βιβλιοθήκη της Ἐνώσεως Συντακτῶν Ἡμερησίων Εφημερίδων Ἀθηνῶν.

Ἔργα του βρίσκονται στις πινακοθήκες των Δήμων Ἀθηναίων και Πειραιά, στην Ἱστορικὴ και Ἐθνολογικὴ Εταιρεία Ἑλλάδος και στην Πινακοθήκη Ε. Ἀβέρωφ (Μέτσοβο). Ἦταν μέλος του Συνδέσμου Σκιτσογράφων Ἀθηναϊκῶν Εφημερίδων, της Ἐνώσεως Συντακτῶν Ἡμερησίων Εφημερίδων Ἀθηνῶν και του Καλλιτεχνικοῦ Επιμελητηρίου Ἑλλάδος (Επιμελητηρίου Εικαστικῶν Τεχνῶν Ἑλλάδος).

«ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΑ: –Κάνω πλάτες στὸν ἐπιλοχία μὲ τὴν νταντᾶ μου, για νὰ μ' ἔχει ὑπ' ὄψη του ὅταν θὰ πάω... στρατιωτῆς», *Ἡκὼ Διαβιβάσεων* 2, 1η Σεπτεμβρίου 1949.

28. *Εγκυκλοπαίδεια του Ἑλληνικοῦ Τύπου*, 532 (Δ. Παυλόπουλος).

29. Καιροφύλας, *Το ημερολόγιο*.

30. Αρχέλαος, «Ἡ γελοιογραφία φουντώνει».

31. *Πανελλήνιος Καλλιτεχνικὴ Ἐκθεση Ζαπείου*, 13.

32. Αρχέλαος, «Ἡ γελοιογραφία φουντώνει».

33. Για τον ἰδρυμένο μεταπολεμικὸ στην Ἀθήνα εκδοτικὸ οἶκο «Ἀτλαντῆς» Μιχαήλ Πεχλιβανίδη & Σία, βλ. Ἀντζακα-Βένη – Παυλόπουλος, «Οἱ Νέοι Μεγάλοι Εκδοτικοὶ Φορεῖς της Ἀθήνας», 369 (Δ. Παυλόπουλος)· Βατόπουλος, «Τὰ "Κλασσικά" των παιδικῶν μας χρόνων»· Χατζιώτης, *Βιβλιοπωλεία*, 231-232.

34. Ἱστορικὴ και Ἐθνολογικὴ Εταιρεία, *Πενάκια... «εφ' ὄπλου!»*.

35. Σ.[π.] Παν.[αναγιωτόπουλος], «Νίκος Καστανάκης», *Νέα Ἐστία* 821 (15 Σεπτεμβρίου 1961), 1252.

36. Εφ. Ἡ Καθημερινή, 1η Σεπτεμβρίου 1961.

37. «Ὁ ἄνθρωπος και ὁ καλλιτέχνης. Πέθανε χθὲς τὰ ἡμερῶματα ὁ ζωγράφος Νίκος Καστανάκης. Ἐκλεκτὸς τεχνίτης και δημοσιογράφος και ἀγωνιστῆς τῆς ἀντίστασης τῆς εἰρήνης και τῆς δημοκρατίας. Ἡ κηδεία του σήμερα στις 11.00 π.μ. στὸ Ἀ' Νεκροταφεῖο», εφ. Ἀυγή, 1η Σεπτεμβρίου 1961.

38. Γιοφύλλης, *Ἱστορία τῆς Νεοελληνικῆς Τέχνης*, 449· Παρασκευαῖδης, «Τὰ περιοδικὰ»· *Λεξικὸ Ἑλλήνων Καλλιτεχνῶν* (Δ. Παυλόπουλος) –ἔχει διορθωθεῖ σε ἔνθετο φύλλο παροραμάτων.

39. Παπάς, *Πολίτες ζωγράφοι*, 56.

40. Εφ. Ἡ Καθημερινή, 24 Ἀπριλίου 1927· εφ. Ἔθνος, 28 Ἀπριλίου 1927· εφ. Ἐμπρός, 8 Μαΐου 1927.

«Λαχτάρει» και «Τὸ Μουσείον»
ἀπὸ τὴ χιουμοριστικὴ ἐκθεσὶς
τοῦ 1927.

Αφίσα τῆς Α΄ Χιουμοριστικῆς Ἐκθεσῆς
Συνδέσμου Σκιτσογράφων, 1927.

«ΣΚΙΤΣΑ ΤΗΣ ΕΠΟΧΗΣ
"Όλοι τα ψήνουν..."», ζωγραφικό έργο από την έκθεση
του Συνδέσμου Ελλήνων Γελοιογράφων,
εφ. *Η Βραδυνή*, 28 Νοεμβρίου 1937.

Από την έκθεση
του Συνδέσμου Ελλήνων
Γελοιογράφων, 1929.

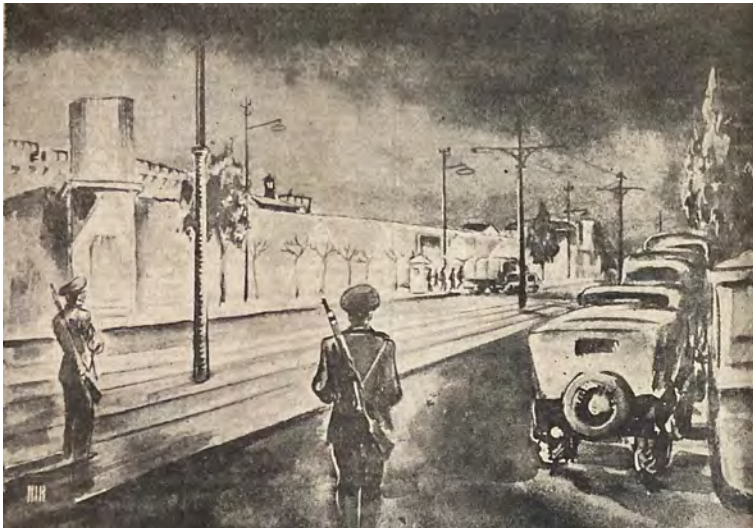
«Κοκεταρία», 1934.

«ΣΤΗΝ ΕΙΣΟΔΟ ΤΟΥ ΣΤΑΔΙΟΥ
Ὁ Ἀβέρωφ: -Δόξα σοι ὁ Θεός,
εἶδα κι' ἕναν ἀπὸ τὸ βαπόρι μου!»,
Τράστ τοῦ Γέλιου, 29 Μαΐου 1948.

«Τὸ ἀνεξίτηλον σίγμα. Οἱ περίοικοι τοῦ Σκοπευτηρίου καὶ τοῦ Γουδί, τοῦ Γολγοθᾶ τῶν Ἑλλήνων ἀγωνιστῶν, συχνὰ παρέστησαν θεαταὶ σκηνῶν ὡς ἡ ἀνωτέρω. Καθάρματα τῶν ταγμάτων ἀσφαλείας ὑπὸ τὰς διαταγὰς Γερμανοῦ ἀξιωματικοῦ ἐξετέλουν Ἕλληνας ἀγωνιστὰς συλληφθέντας ὑπὸ τῆς Εἰδικῆς Ἀσφαλείας, ὅπως ρητῶς τὸ κατὰ Λάμπου κατηγορητήριον ἀναφέρει», εφ. Ἐλευθερία, 10 Οκτωβρίου 1945.

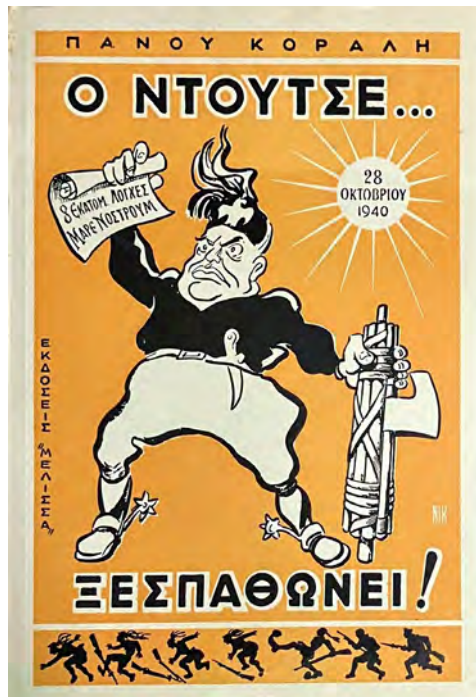

Ἀριστερά: Εἰς τὰς 3.20' ἀκριβῶς οἱ τέσσαρες μελλοθάνατοι ἐπιβιβάζονται τοῦ ὑπ' ἀριθ. 99 Ε.Β.Χ. συρματοφόρου αὐτοκινήτου τὸ ὁποῖον καὶ τοὺς ὠδήγησε εἰς τὸν τόπον τῆς ἐκτελέσεως. Εἰς τὸ ἀπέναντι τῶν φυλακῶν τμήμα τῆς ὁδοῦ, εἶχον σταθμεύσει τὰ ὑπόλοιπα αὐτοκίνητα τῆς φάλαγγος, ἐντὸς τῶν ὁποίων ἄνδρες τῆς ΕΣΑ καὶ χωροφύλακες μὲ ἐστραμμένες τὰς κάνας τῶν ὄπλων τῶν πρὸς τὸ μέρος τῶν φυλακῶν ἀνέμεναν τὴν ἐπιβίβασιν τῶν μελλοθανάτων ἐπὶ τοῦ ὀρισθέντος τὴν μεταγωγὴν τοῦ αὐτοκινήτου. / Δεξιά: Εἰς τὸν "συνήθη τόπον ἐκτελέσεων παρὰ τὸ Γουδί", ὁ ὁποῖος φωτίζεται ἀπὸ τοὺς προβολεῖς τῶν αὐτοκινήτων τῆς φάλαγγος, ἔχει παραταχθῆ τὸ ἐκτελεστικὸν ἀπόσπασμα μπροστὰ στοὺς μελλοθανάτους ἀναμένον τὸ μακάβριον παράγγελμα. Τὰ φωταγωγημένα κτίρια τῆς Σωτηρίας, εἰς τὸ βάθος δεξιά, δίδουν τὴν τελευταία ἐντύπωσι τῆς ζωῆς εἰς τοὺς τέσσαρας μελλοθανάτους, ἐνῶ ἀριστερὰ εἰς τὸ βάθος ὁ Ὑμηττός, τὸ ἀττικὸ βουνό, τόσες καὶ τόσες ἐκτελέσεις ἔχει παρακολουθήσει σιωπηλός, σκοτεινὸς καὶ ἀδιάφορος περιμένει, ὅπως πάντα, τὴν ἀνατολὴν τοῦ ἡλίου», εφ. Ἡ Προοδευτικὴ Ἀλλαγὴ, 1η Ἀπριλίου 1952.

Ἡ εἰκονογράφηση ἀναφέρεται στὴν ἐκτέλεση τοῦ Νίκου Μπελογιάννη.

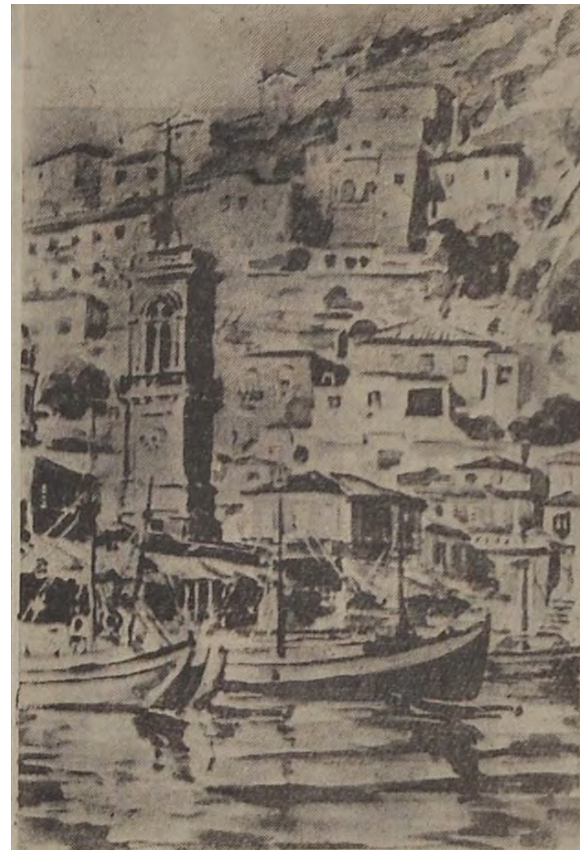
Ο Νίκος Καστανάκης και ο Χρυσάνθος Γάιος στα γραφεία της Δημοκρατικής Αλλαγής, αρχές δεκαετίας 1950.

Εξώφυλλο για το Πάνος Κοραλής, 'Ο Ντουϊτσε... ξεσπαθώνει!' (Αθήνα 1956).

Συγκέντρωση φίλων.
Στη άκρη δεξιά καθισμένος
ο Ν. Καστανάκης, 1951.

«Τοπίο τής Ύδρας»,
ο τελευταίος πίνακας του Ν. Καστανάκη,
εφ. *Η Αύγή*, 1η Σεπτεμβρίου 1961.

0.12: Ka. olavensis

ΟΙ ΓΕΛΟΙΟΓΡΑΦΙΕΣ ΤΟΥ ΝΙΚΟΥ Ε. ΚΑΣΤΑΝΑΚΗ

Ευαγγελία Καϊράκη
Ευγενία Λαγού
Άρτεμις Ταμπούρη
Μιρλένα Χαρίση

Αλή Μπέπ Ντίνο (Dino), Ο κ. Καστανάκης,
(ομιλούν σκίτσο), σινική μελάνη, Φανός, 1926.

Τα πρώτα σπέρματα γελοιογραφικών παραστάσεων ανιχνεύονται στις απεικονίσεις σπαραγμάτων αγγείων της κλασικής και της ρωμαϊκής περιόδου, όπου συναντάμε ζωομορφικές αποδόσεις των προσώπων και άσεμνες παραστάσεις με ιδιαίτερα σατιρική διάθεση, χωρίς ωστόσο να αποτελούν ένα ολοκληρωμένο είδος έκφρασης.

Η πραγματική όμως έκρηξη της γελοιογραφίας συντελείται στην προοδευτική Ευρώπη του 19ου αιώνα, με τη δυναμική παρουσία καλλιτεχνών, όπως των Honoré Daumier (1808-1879) και Gustave Doré (1832-1882/83) στη Γαλλία και Henry Edward Doyle (1827-1892) και John Tenniel (1820-1914) στην Αγγλία. Επιπρόσθετα, η έκδοση σατιρικών περιοδικών ευρείας κυκλοφορίας, όπως το *Charivari* στη Γαλλία και το *Punch* στην Αγγλία, έδωσε στους καλλιτέχνες τη δυνατότητα, αφενός να εκφραστούν με ένα νέο εικαστικό τρόπο τον οποίο διαμόρφωσαν και εξέλιξαν, και αφετέρου να σατιρίσουν τα πολιτικο-κοινωνικά γεγονότα της εποχής.

Στην Ελλάδα δείγματα καλλιτεχνικής δημιουργίας ως «καρικατούρας» συναντάμε αρχικά κατά την περίοδο της Αντιβασιλείας (1832-1835),¹ ενώ η πραγματική άνθηση της πολιτικής γελοιογραφίας παρατηρείται τις τελευταίες δεκαετίες του 19ου αιώνα. Τότε, για πρώτη φορά, εκδίδονται περιοδικά με καθαρά κοινωνική και πολιτική κριτική, όπως ο *Διάβολος* (1867-1876), ο *Τραμπούκος* (1866-1869), ο *Σατανᾶς* (1868-1871), ο *Γαΐδαρος* (1869-1872), ο *Ἀριστοφάνης* (1874-1883), ο *Ἀσμοδαῖος* (1875-1885). Ο πρώτος σημαντικός επώνυμος γελοιογράφος που αναδεικνύεται την περίοδο αυτήν είναι ο Θέμος Ἄννινος (1845-1916), ο οποίος αποτελεί ουσιαστικά και τον γενάρχη ενός εκλεπτυσμένου κάπως είδους γελοιογραφίας στην Ελλάδα. Ἐκτοτε η κοινωνική και πολιτική εξέλιξη της χώρας έδωσε την ώθηση σε γελοιογράφους της εποχής να σατιρίσουν και να κριτικάρουν θέματα της διεθνούς πολιτικής σκηνής. Ειδικότερα, ο Α΄ Παγκόσμιος Πόλεμος επέδρασε καταλυτικά στην καλλιτεχνική ιδιοσυγκρασία πρωτοεμφανιζόμενων σκιτσογράφων, όπως του Γιώργου Γκέιβελη (1893-1976), του Φωκίωνα (Φώκου) Δημητριάδη (1894-1977) και του Νίκου Καστανάκη, με κοινό σημείο τον τόπο καταγωγής τους, την Κωνσταντινούπολη.²

Ο Νίκος Καστανάκης πρωτοεμφανίζεται ως πολιτικός γελοιογράφος σε αθηναϊκές εφημερίδες τη δεκαετία του 1920. Την ίδια περίοδο πλειάδα γελοιογράφων επένδυσαν με σκίτσα τους κείμενα στον αθηναϊκό Τύπο, ασκώντας πολιτική κριτική: εκτός από τον Δημητριάδη, οι Ηλίας Κουμετάκης (1889-1979), Αλή Μπέν

1. Δ. Σαπρανίδης, *Ιστορία της ελληνικής γελοιογραφίας. 3000 χρόνια αμφισβήτησης* (Αθήνα 2001), 43.

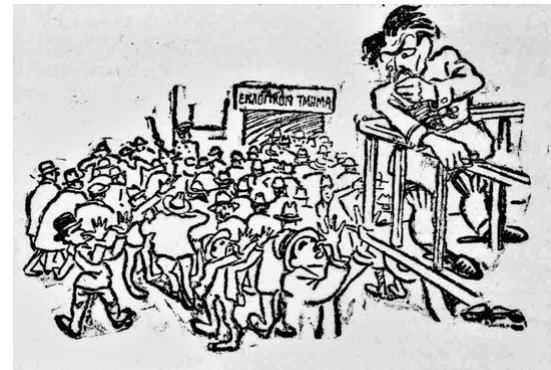
2. Δ. Παυλόπουλος, «Ελληνες σκιτσογράφοι-γελοιογράφοι του ημερήσιου και περιοδικού Τύπου: Κωνσταντινούπολη - Αθήνα, 20ός αιώνας», στο: Λ. Δρούλια (επιμ.), *Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου «Ο ελληνικός Τύπος, 1784 έως σήμερα. Ιστορικές και θεωρητικές προσεγγίσεις»* (Αθήνα 2005), 232.

Οι γελοιογραφίες του θα μπορούσαν να καταταγούν σε δύο κατηγορίες: α) σε αυτές που αφορούν την εσωτερική πολιτική και τα πολιτικά προβλήματα της Ελλάδας· και β) σε εκείνες που αναφέρονται κυρίως σε θέματα εξωτερικής πολιτικής. Άλλωστε, ας μη ξεχνάμε πως ο Καστανάκης εμφανίζεται στο καλλιτεχνικό προσκήνιο σε μια αρκετά δύσκολη εθνικά και πολιτικά για τη χώρα περίοδο. Ο Α΄ Παγκόσμιος Πόλεμος, η Μικρασιατική Καταστροφή, η Συνθήκη της Λωζάννης και οι ελληνο-τουρκικές σχέσεις, είναι κάποια από τα θέματα που επανέρχονται συνέχεια στα σχέδιά του.

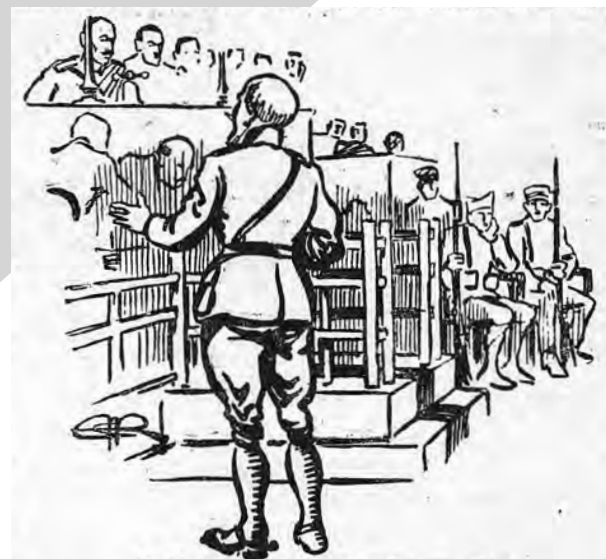
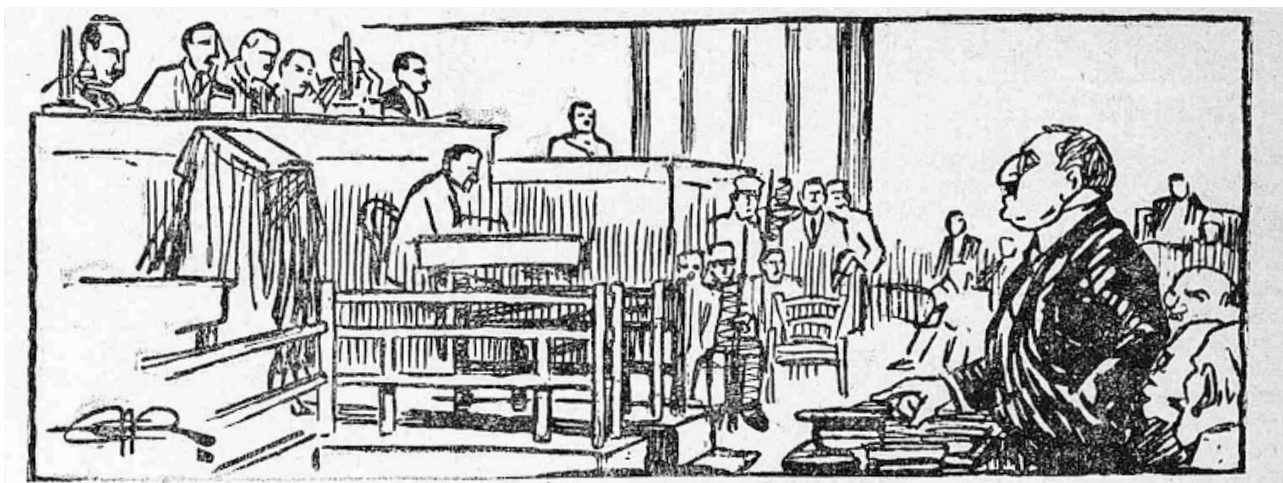
Οι ήρωες είναι συνήθως πρόσωπα που πρωταγωνιστούν σε συγκεκριμένα πολιτικά γεγονότα και απασχολούν την επικαιρότητα. Τα σχέδια των πολιτικών προσώπων διακρίνονται για το ιδιαίτερα σατιρικό ύφος τους, αφού, τις περισσότερες φορές, γίνονται αντικείμενο διακωμώδησης, καθώς παρουσιάζονται σε διάφορες παράδοξες στιγμές. Ο Καστανάκης, με αδρές και γρήγορες γραμμές, αποδίδει τα φυσιογνωμικά χαρακτηριστικά του Ελευθερίου Βενιζέλου, του Ιωάννη Μεταξά, του Γεωργίου Κονδύλη, του Θεοδώρου Πάγκαλου, του Σπυρίδωνα Μερκούρη και άλλων, με αρκετά ρεαλιστικό τρόπο, υπερτονίζοντας ιδιαίτερα στοιχεία τους. Αναμφισβήτητα ο Βενιζέλος αποτέλεσε και για τον ίδιο τον καλλιτέχνη πολύ σημαντική και ενδιαφέρουσα φυσιογνωμία της ελληνικής πολιτικής σκηνής. Στις περισσότερες συνθέσεις απεικονίζεται περίπου ίδιος, δηλαδή με το γένι ή τα γυαλιά που συνήθιζε να φορά, ενώ το μοναδικό στοιχείο διακωμώδησης κάποιες φορές είναι το υπερμέγεθες κεφάλι. Αντίθετα, ο Μεταξάς αποδίδεται τις περισσότερες φορές με κωμικό τρόπο, με τονισμένα τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά του προσώπου του και μοναδικό αναγνωριστικό στοιχείο το μουστάκι και τα ανασπκωμένα φρύδια, που βοηθούν και στην απόδοση της ιδιοσυγκρασίας του μαχητικού πολιτικού. Μείζονος σημασίας μπορούν να θεωρηθούν τα έργα που σχεδίασε σε δίκες, όπου παρευρισκόταν για να μεταφέρει το κλίμα και την ατμόσφαιρα που επικρατούσε. Με ιδιαίτερα γλαφυρό τρόπο, αποδίδει τα συναισθήματα, τις σκέψεις, την ένταση, καθώς και τις χειρονομίες των παρόντων στην αίθουσα του δικαστηρίου. Μία από τις σημαντικότερες δίκες που κατέγραψε ως σκιτσογράφος ήταν η Δίκη των Εξ εκείνη, όπου οι Δημήτριος Γούναρης, Πέτρος Πρωτοπαπαδάκης, Γεώργιος Μπαλτατζής, Ξενοφών Στρατηγός, Μιχαήλ Γούδας, Νικόλαος Στράτος, Νικόλαος Θεοτόκης και Γεώργιος Χατζηνανέστης καταδικάστηκαν με την κατηγορία της «εσχάτης προδοσίας». Ο καλλιτέχνης καταφέρνει με εκπληκτικά μοναδικό τρόπο να περιγράψει τα ακριβή γεγονότα κατά τη διάρκεια της δίκης: το σύμπλεγμα των

ΑΠΟ ΤΟ ΤΑΞΕΙΔΙΟΝ ΤΟΥ ΜΕΤΑΞΑ ΕΙΣ ΤΗΝ ΓΑΛΛΙΑΝ. Ίδου οί λόγοι διὰ τοὺς ὁποίους ἀναγκάσθη νὰ φύγη ἐκ Γαλλίας ὁ Μεταξάς», εφ. Ἐλεύθερος Λόγος, 4 Δεκεμβρίου 1923.

«ΕΙΚΟΝΕΣ ΑΠΟ ΤΑΣ ΕΚΛΟΓΑΣ. Ἡ ἀπάντησις τοῦ λαοῦ εἰς τοὺς “ἀπέχοντας” καὶ παρακαλουθοῦντας τὴν ἐκλογικὴν κίνησιν ἀπὸ τοὺς ἐξώστας των», εφ. Ἐλεύθερος Λόγος, 18 Δεκεμβρίου 1923.

Σκίτσα από τη Δίκη των Εξ, εφ. Η Πατρίς,
31 Οκτωβρίου - 15 Νοεμβρίου 1922.

κατηγορουμένων απεικονίζεται σε κατατομή –καθιστοί στο εδώλιο, με έκδηλα τα συναισθήματα που τους διακατέχουν, όπως αγωνία, απελπισία, αντίδραση, ακόμα και σιωπηλή συγκατάβαση.

Σημαίνοντα ρόλο στις γελοιογραφίες του Καστανάκη διαδραματίζουν και γενικότερες έννοιες, όπως ο λαός, η εξουσία, οι εκλογές, η δραχμή κ.λπ., οι οποίες παρουσιάζονται σε συνάρτηση με τα πολιτικά πρόσωπα. Για παράδειγμα, ο λαός τις περισσότερες φορές προσωποποιείται ως αρχαίος Έλληνας πολεμιστής, ή νεαρός άνδρας με την εθνική ενδυμασία του τσολιά. Απεικονίζεται συχνά και ως όχλος, σε πολυπρόσωπες συνθέσεις που δύσκολα ξεχωρίζουν μορφές, όπου παρουσιάζεται άλλοτε εξαγριωμένος και άλλοτε να αποθεώνει πολιτικά πρόσωπα. Ο χρόνος παρουσιάζεται συμβολικά, με τη μορφή που απαντάται συνήθως στην εικονογραφία, δηλαδή ως γέροντας με λευκή μακριά γενειάδα,³ ο οποίος παραδίδει στον καινούριο χρόνο –που έχει τη μορφή μικρού παιδιού– τα παρελθόντα γεγονότα. Ακόμη, οι εκλογές, πολύ συχνά, συγκρίνονται με το έθιμο των Απόκρεω και αποδίδονται με ιδιαίτερα σατιρικό τρόπο, ως ένα «λαϊκό πανηγύρι». Η Ελλάδα, η επανάσταση και η δραχμή εικονίζονται ως γυναικείες μορφές, ενώ η εξουσία αποδίδεται ως πολυτελής πολυθρόνα.

Καθώς το βασικότερο εθνικό ζήτημα της ελληνικής πολιτικής σκηνής τη δεκαετία του 1920 είναι οι ελληνο-τουρκικές σχέσεις, είναι φυσικό η αντιπαράθεση Ελλήνων - Τούρκων να εμφανίζεται συχνότατα στο έργο του Καστανάκη. Αξιοσημείωτο είναι ότι οι Τούρκοι αποδίδονται σε μικρότερη κλίμακα από τους Έλληνες, φέροντας τα εθνικά τους ενδύματα, όπως το φέσι με την ημισέληνο –εξάλλου, τα υπερτονισμένα μουστάκια και τα σαλβάρια τους χαρακτηρίζουν.

Είναι βέβαιο πως ο Καστανάκης υπήρξε αυτόπτης μάρτυρας των γεγονότων στην Κωνσταντινούπολη τον Ιανουάριο του 1923. Έτσι, απεικονίζει, με τον δικό του ιδιαίτερο τρόπο και το γνώριμο ύφος του, τις διαδηλώσεις που πραγματοποιήθηκαν εκείνη την περίοδο. Η αυτοπρόσωπη παρουσία του κατά την εξέλιξη των γεγονότων αποδεικνύει ότι δεν υπήρξε απλός γελοιογράφος, αλλά και ειδησεογράφος, μεταφέροντας την επικαιρότητα με ακρίβεια μέσω της σχεδιαστικής πέννας του.

«ΤΑ ΠΡΟΤΟΧΡΟΝΙΑΤΙΚΑ ΔΩΡΑ ΤΟΥ ΑΓΙΟΒΑΣΙΛΗ ΤΗΣ “ΠΑΤΡΙΔΟΣ”», εφ. *Η Πατρίς*, 1η Ιανουαρίου 1923.

3. Για απεικονίσεις του γέροντα Χρόνου-Καιρού, βλ. A. Chiusole, *Περὶ τῶν ἐντολῶν τῆς ζωγραφίας* (μτφρ. Ν. Βισκόντης, Ζάκυνθος 1820), 137· E. Πανόφσκυ, *Μελέτες Εικονολογίας* (μτφρ. Α. Παππάς, Αθήνα 1991), 121· *L'Empire du Temps. Mythes et créations* (Παρίσι 2000). Το μοτίβο του Καιρού ως γέροντα αξιοποιεί ο Ανδρέας Κάλβος στην τέταρτη Ωδή του («Εἰς τὸν Ἰερὸν Λόχον»), ενώ τον Καιρό ως γέροντα με φτερά τον δίνει ο Διονύσιος Σολωμός στο ποίημά του «Εἰς Μοναχὴν». Βλ. Γ. Ρηγόπουλος, *Κείμενο και Εικόνα. Ὁρια και δυνατότητες της σύγκρισης*, τ. Α' (Αθήνα 1997), 83 κ.ε.· Ρηγόπουλος, ὁ.π., τ. Β' (Αθήνα 2009), 225.

«ΒΑΡΥΣΗΜΑΝΤΟΣ ΑΝΤΑΠΟΚΡΙΣΙΣ
ΤΗΣ “ΠΑΤΡΙΔΟΣ”.

Αί πανηγυρικαί διαδηλώσεις τοῦ τουρκικοῦ ὄχλου
εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν, ἐορτάζοντος
τὴν κατατρόπωσιν τῆς Δύσεως
καὶ τοῦ Χριστιανισμοῦ εἰς ὅλα τὰ σημεῖα
[ἐλεύθερον σχεδιάσμα τοῦ αὐτόποτου μάρτυρος
σχεδιαστοῦ τῆς «Πατρίδος»,
κ. Ν. Καστανάκη],
εφ. Ἡ Πατρίς, 12 Νοεμβρίου 1922.

Σκίτσο στο ἄρθρο με τίτλο «Πῶς ὁ τουρκικὸς λαὸς ἐπανηγύρισε
τὴν εἰρήνην με ζουρνᾶδες, ταβούλια καὶ με τοὺς ὕμνους
τοῦ Κεμάλ καὶ τῆς Λατιφέ. Οἱ Τοῦρκοι διαδηλωταὶ κρατοῦν
καὶ εἰκόνα τοῦ κ. Βενιζέλου».

Σημαντικό και ουσιαστικό μέρος στο έργο του, τέλος, καταλαμβάνουν οι εικονογραφήσεις κειμένων. Έτσι στις εφημερίδες *Ἐλεύθερος Λόγος* και *Πατρὶς* τα σκίτσα του συνοδεύουν τα λογοτεχνικά διηγήματα των Παύλου Νιρβάνα («Τὸ ἀγριολούλουδο») και Γρηγορίου Ξερόπουλου («Τὸ Γαλάζιο Σπιτάκι»). Στις συνθέσεις αυτές βρίσκουμε το γνώριμο καλλιτεχνικό ύφος του σκιτσογράφου. Εξαιρεση αποτελούν οι εικόνες του διηγήματος «Σατανᾶς», που εντυπωσιάζουν ιδιαίτερα, καθώς τείνουν προς ένα περισσότερο ζωγραφικό ύφος, με έντονες φωτοσκιάσεις σε εξηρησιονιστικό σχεδόν τόνο, θυμίζοντας ακόμα και χαρακτηριστικά του Γκόγια (Francisco de Goya y Lucientes, 1746-1828). Το μαύρο βάθος και η τοποθέτηση συμβολικῶν στοιχείων, ὅπως η νυκτερίδα, είναι κάποια μοτίβα που συναντάμε στο έργο του μεγάλου Ισπανοῦ καλλιτέχνη.

Animus Divinus Aretinus, *Ἡ τριλογία τοῦ “Ragionamenti”*. *Ἡ Ναννὰ Καλογρηά. Ἡ Ναννὰ Παντρεμένη. Ἡ Ναννὰ Ἐταίρα*, μτφρ. Δ. Ν. Ροδοκανάκης (Ἀθήνα [1929]).

ΤΟ ΠΛΕΘΟΣ ΕΝΔΙΑΦΕΡΟΝ ΕΙΚΟΝΟΓΡΑΦΗΜΕΝΟΝ ΑΝΑΓΝΩΣΜΑ

ΦΡΥΝΗ

Η ΟΝΟΜΑΣΤΗ ΕΤΑΙΡΑ ΤΗΣ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΟΣ

14ον

ΚΕΙΜΕΝΟΝ-
ΓΙΑΝΗ
ΚΟΡΑΛΤΟΥ
ΕΙΚΟΝΟΓΡΑΦΗΣΙΣ-
ΝΙΚΟΥ
ΚΑΣΤΑΝΑΚΗ

— Έτσι δὲν ἔστιν ἔρανος καὶ φέρει —

— ΣΥΝΕΧΕΙΑ ΕΙΣ ΤΗΝ 3ην ΣΕΛΙΔΑ —

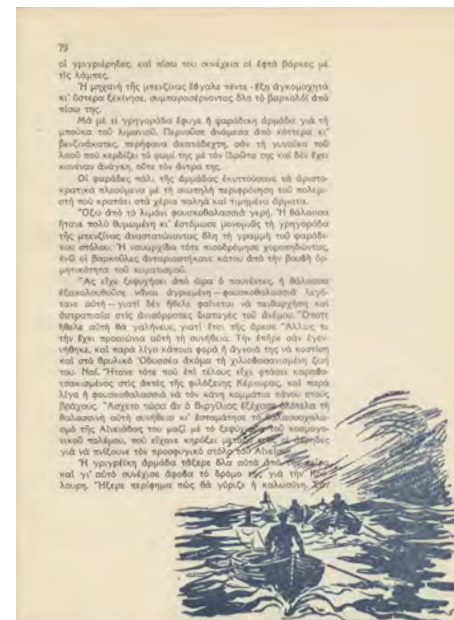
«ΦΡΥΝΗ, Η ΟΝΟΜΑΣΤΗ ΕΤΑΙΡΑ ΤΗΣ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΟΣ», εφ. *Ἡ Προοδευτικὴ Ἀλλαγὴ*, 21 Δεκεμβρίου 1951.

«Ο ΕΡΩΣ ΚΑΙ ΤΟ ΚΟΡΑΝΙ»,
σινική μελάνη, 1929
από: Ό Έρωσ και τὸ Κοράνι.
Ήθογραφίες Δ. Ν. Ροδοκανάκη,
εἰκόνες Α. Μακρή (Αθήνα 1929).

Ιωάννης Αθ. Δροσόπουλος,
ξεστό σχέδιο, 1939
από: Άλκης Μ. Ξανθάκης,
Ίωάννης Αθ. Δροσόπουλος
(Αθήνα 1939).

Σαλόνι εικονογράφησης
από: Παναγιώτης Καττήφορης, Σίφουνες και Άλκωνίδες [Θαλασσινά Σκίτσα], σχεδιάσματα
και επιμέλεια εμφανίσεων/σχέδια και σελιδοποίηση Νίκος Καστανάκης (Αθήνα 1938).

Το ύφος του Καστανάκη

Καίριος πολιτικός σχολιαστής, προσάρμοσε την εικαστική του σάτιρα στα νέα δεδομένα και τα σύμβολά τους: το ύφος και η δεινότητα του γελοιογραφικού του ιδιώματος στοιχίζονται με την ιστορική συγκυρία. Το σκωπτικό πνεύμα του εκφράζεται μέσα από τον αρμονικό συνδυασμό οπτικής-ρηματικής σάτιρας, αποτυπώνοντας την αναλογική σχέση ηθικού ποιού και μορφικής έκφανσης. Η σχέση του σχεδίου και της λεζάντας διακρίνεται για την ισορροπία στην καυστικότητα, τη διεισδυτικότητα και την οξύτητα σχολίων και υπαινιγμών. Στα σκίτσα του, που έχουν τυπωθεί στον ημερήσιο και τον περιοδικό Τύπο με τη μέθοδο της φωτοσιγγογραφίας,⁴ χρησιμοποιεί τη σινική μελάνη με πενάκι, ενώ τα έγχρωμα μέρη (για τη μεταφορά τους στον τσίγκο της εκτύπωσης) δηλώνονται με υδροχρώματα. Τα καθαρά περιγράμματα και η λιτότητα του σχεδίου του στοχεύουν στην ανάδυση του ουσιαστικού. Το ειρωνικό, παιγνιώδες χιούμορ του και το εικονογραφικό ιδίωμά του κινούνται στο κρίσιμο όριο εικαστικής σάτιρας και ανοικτής πολεμικής. Υπάρχουν στοιχεία κοινά στις δημοσιευμένες γελοιογραφίες του: τοποθετούνται συνηθέστατα στο πρωτοσέλιδο· συνοδεύονται από τίτλο και λεζάντα, προκειμένου η εικόνα να ταυτίζεται με τα γεγονότα που αφορούν το εκάστοτε πολιτικό γεγονός· εμφανίζεται συχνά η διευκρινιστική σημείωση του εκδότη κάτω από τη γελοιογραφία, εντός παρενθέσεων ή αγκυλών, που επισημαίνει ότι το σχέδιο ή το σκίτσο έχει πραγματοποιηθεί από τον Καστανάκη.

Είναι ίσως δύσκολο να κατατάξουμε το έργο του Καστανάκη σε ένα ρεύμα ή κίνημα. Αυτό που μπορούμε να πούμε με βεβαιότητα είναι πως είχε δική του εικαστική γραφή και άφησε μεγάλη παρακαταθήκη στις μεταγενέστερες γενιές των Ελλήνων γελοιογράφων. Δύο διαφορετικές τεχνοτροπίες εντοπίζονται στο έργο του, οι οποίες και ακολουθούν μια χρονική αλληλουχία –εξάλλου, μιλάμε πάντα για έργα κατά παραγγελία και όχι για ελεύθερες δημιουργίες, στις οποίες συνήθως ο καλλιτέχνης εκφράζει τα προσωπικά του συναισθήματα και βιώματα.

Στην πρώτη περίοδο της καλλιτεχνικής του δημιουργίας, οπότε εργάζεται στις εφημερίδες *Πατρίς* και *Ελεύθερος Λόγος*, οι γραμμές του κυριαρχούν, είναι έντονα εκφραστικές, με τα πρόσωπα να δεσπόζουν και να συντελούν στην αφήγηση. Μάλιστα, ο Φώτος Γιοφύλλης παρατηρεί για τις νεκρές φύσεις του στην τρίτη έκθεση του Συνδέσμου Γελοιογράφων το 1932 ότι «έχουν τὸ χιούμορ μόνο σπὸ θέμα τους». Αξιοσημείωτο είναι το γεγονός ότι αυτά τα γελοιογραφικά του σκίτσα δείχνουν να κινούνται σε κάπως σουρεαλιστική ατμόσφαιρα, καθώς πολλά πρόσωπα εμφανίζονται ενσωματωμένα σε κεφάλια ζώων.

Ο λοχαγός Πεζικού Ευάγγελος Κατσίκας, εφ. *Ελεύθερος Λόγος*, 6 Δεκεμβρίου 1923.

«Όταν μαλώνουν τρεις...
ώφελείται ὁ παρατηρητής»,
Κόπανος, 22 Απριλίου 1926.

4. Για τη συνηθέστερη και στην Ελλάδα κατά τον Μεσοπόλεμο, λόγω του χαμηλού κόστους της, μέθοδο εκτύπωσης εικόνων αυτή, όπου η εικόνα προκύπτει οξειδωμένη σε πλάκα τσίγκο, από την οποία και τυπώνεται, βλ. Παυλόπουλος, *Χαρακτική - Γραφικές Τέχνες*, 144-149.

«ΑΠΟ ΤΑ ΤΕΛΕΥΤΑΙΑ ΓΕΓΟΝΟΤΑ.

Αί αιματηραὶ σκηναὶ τῆς 10ης Μαρτίου πρὸ τοῦ Ἄρσακείου.

Οἱ πρῶτοι πυροβολισμοὶ τρέπουν τὸ πλῆθος τῶν διαδηλωτῶν σὲ φυγὴν.

Ἐν μέσῳ συγχύσεως καὶ πανικοῦ οἱ πολῖται φεύγουν πρὸς ὅλας τὰς διευθύνσεις ἔντρομοι», 1927.

Υπογραφή Αντώνη Αυγουστίδη.

Υπογραφή Νίκου Ε. Καστανάκη.

Κατὰ τὴ δεύτερη φάση τῆς καλλιτεχνικῆς τοῦ δραστηριότητος, ἐκείνη στις ἐφημερίδες Ἡ Καθημερινὴ καὶ Ἡ Πρωΐα, διαφοροποιεῖται, τείνοντας σε πιο ζωγραφικὸ ὄφος. Περιγράφονται φυσιογνωμικὰ στοιχεῖα με λεπτομέρεια, ἐνῶ, μέσα ἀπὸ ἔντονες φωτοσκιάσεις, οἱ μορφές ἀποκοτύν πλαστικότητα καὶ οἱ εἰκόνες προοπτικὸ βάθος. Ἀρκετὲς φορές, ἀπαντοῦν γελοιογραφικὲς συνθέσεις ἐλεύθερες, χωρὶς κλειστή ἰσορροπία στὴ σύνθεση, ἐνῶ οἱ μορφές τοῦ διαχέονται παντοῦ, μοιάζουν μετέωρες. Οἱ ἐπιρροές τοῦ παραμένουν πάντα πολλαπλές.

Το σχεδιαστικὸ ὄφος τοῦ προσεγγίζει, ἀν δὲν ἐπηρεάζεται, ἀπὸ δύο Κωνσταντινουπολίτες ὁμοτέχνους τοῦ: τὸν Φωκίωνα Δημητριάδη καὶ τὸν Αντώνη Αυγουστίδη (πρὶν ἀπὸ τὸ 1911 - μετὰ ἀπὸ τὸ 1931), με τὶς υπογραφές τῶν ὁποίων ἔχει στενὴ συνάφεια καὶ ἡ δική τοῦ υπογραφή. Ἡ ὁμοιότητα γελοιογραφικῶν σκίτσων τοῦ με τὸν δεῦτερο φτάνει σε τέτοιο βαθμὸ, ὥστε ἀκόμα καὶ προσεκτικοὶ συλλέκτες νὰ ἔχουν παραπλανηθεῖ.

ΣΚΙΤΣΑ ΤΟΥ ΝΙΚΟΥ Ε. ΚΑΣΤΑΝΑΚΗ ΚΑΤΑ ΤΗ ΔΕΚΑΕΤΙΑ ΤΟΥ 1920

«σὲ μερικές ἔξυπνες, ἐλεύθερες γραμμές»¹

Μανόλης Κούμας
Ευαγγελία Καϊράκη
Ευγενία Λαγού
Άρτεμις Ταμπούρη
Μιρλένα Χαρίση
Άννα Καραπάνου

Αυτά σημειώνει ο Τάκης Μπαρλάς (1893-1975), αρχικά συντάκτης και κατόπιν αρχισυντάκτης της *Καθημερινής*, γράφει με αφορμή την έκθεση των Ελλήνων Γελοιογράφων τον Δεκέμβριο του 1928, ανοίγοντας, με ένα ενδεχομένως παράδοξο τρόπο, την πόρτα του cabinet de curiosités της δεκαετίας του 1920, δύο χρόνια πριν από την εκπνοή της.

Η εθνική ανάταση (Συνθήκη Σεβρών, 1920) κατέληξε στη διάψευση «των εθνικών ελπίδων» (Μικρασιατική Εκστρατεία, Συνθήκη Λωζάννης, 1922-1923) «πλουτίζοντας την ουτοπία με φαντάσματα που δεν αναγνωρίζονταν από συγγενείς ούτε από συντρόφους».³ Με άλλα λόγια, το ναυάγιο της Μεγάλης Ιδέας προκάλεσε περίπου ενάμισι εκατομμύριο πρόσφυγες, δημιουργώντας ένα ακόμη ζεύγος αντιθέτων: αυτό των προσφύγων - γηγενών. Ενώ, παράλληλα, «οι σφαίρες και τα σφαιρίδια»⁴ ήταν ανακατεμένα στις τσέπες των ψηφοφόρων και το πλήθιο των στρατιωτικών παραχωρούσε τη θέση του, κατά διαστήματα, στο ημίψηλο ή το σκληρό καπέλο των πολιτευομένων.

Δεκαπέντε, συνολικά, κυβερνήσεις που προήλθαν κατόπιν «τιμίων» ή «νόθων» εκλογών, με επανάσταση ή από συνασπισμό, με το σύστημα της απλής αναλογικής ή με το «πλειοψηφικόν», που διεξήχθησαν την προκαθορισμένη ημερομηνία, που μετατέθηκαν δεκαπέντε ημέρες αργότερα ή επ' αόριστον, εμφανίζονται στα σκίτσα της εποχής σαν περιοδεύοντες θίασοι με συνεχώς εναλλασσόμενο ρεπερτόριο.

Στην πολιτική σκηνή πρωταγωνιστικό ρόλο διαδραμάτισαν, επίσης, τρεις βασιλείς έως την ανακήρυξη της Δημοκρατίας (1924), η έξωσή τους (έως το 1935), μία επανάσταση (1922) και η αντεπανάστασή της (1923), μία σύντομη δικτατορία (1925) και η ανατροπή της (1926). Επιπροσθέτως, δολοφονίες (Ιωάννα Δραγούμη), απόπειρες δολοφονιών (Ελευθερίου Βενιζέλου) και «τυφεκισμοί ύπαιθρων», που «πλήν τῆς συγκινήσεως ἐνέπνεον φόβον εἰς τὰ πλήθη, τὰ ὁποῖα ἐγένοντο περισσότερον πειθαρχικὰ».⁵

Στη δεκαετία αυτή των αντιθέσεων, των γρήγορων εναλλαγών, της ασταθούς πολιτικής ζωής, των εθνικών περιπετειών και των οικονο-

*Αἱ κωμικαὶ γραμμαὶ προεξέχουν
μόνοι των εἰς τὰ πρόσωπα καὶ
τὰ πράγματα πού ἀποτελοῦν
τὸ σύγχρονον περιβάλλον·
ὄλη ἡ ἐποχὴ μας δὲν εἶνε
τίποτε ἄλλο ἀπὸ ἓνα δυνατὸν
σατυρικὸν καὶ ἀνεξάντλητον θέμα.
Καὶ ὁ σατυρικὸς ποιητὴς τοῦ σχεδίου
δὲν ἔχει νὰ διερωτηθῆ: Τίνα θεόν,
τίνα ἥρωα, τίν' ἄνδρα κελαδήσωμεν;
Τὰ πάντα καὶ οἱ πάντες ἀξίζουσι
νὰ ἀπαθανατισθοῦν ἀπὸ
τὸ κραγιόνι ἢ τὸν χρωστῆρα του!!²*

2. Τ. Μπαρλάς, «Ἡ κοινωνία μας ἀπὸ τὴν χιουμοριστικὴν της ὄψιν: Ἡ ἔκθεσις τῶν Ἑλλήνων σκιτσογράφων. Τύποι καὶ σκηναὶ τῆς συγχρόνου νεοελληνικῆς ζωῆς», εφ. Ἡ *Καθημερινή*, 23 Δεκεμβρίου 1928, 5.

3. Ν. Κάλας, *Οδὸς Νικήτα Ράντου* (2η ἐκδ. Αθήνα 1997), 119.

4. Αυτό το σύστημα ψηφοφορίας χρησιμοποιούνταν πριν ἀπὸ τα ψηφοδέλτια, βλ. Η. Νικολακόπουλος, *Ἡ κακεκτικὴ δημοκρατία. Κόμματα καὶ ἐκλογές, 1946-1967* (2η ἐκδ. Αθήνα 2005), 51.

5. Στ. Επ. Γονατάς, *Ἀπομνημονεύματα* (Αθήνα 1958), 261.

«ΕΚΛΟΓΙΚΑ ΓΟΥΣΤΑ ΚΟΜΜΑΤΩΝ

Ἡ εὐρεία περιφέρεια / Ἡ ἀναλογικὴ / Ἡ στενὴ περιφέρεια»,
εφ. *Ἄγροτικὴ Σημαία*, 4 Αυγούστου 1929.

6. Μ. Κ., «Καλλιτεχνικὴ κίνησις».

7. Εφ. *Ἡ Πατρις* (1922-1923) καὶ εφ. *Ἐλεύθερος Λόγος* (1923).

8. Εφ. *Ἡ Καθημερινὴ* (1924-1930) καὶ εφ. *Ἡ Πρωΐα* (1925-1928).

9. Μπαρλάς, «Ἡ κοινωνία μας ἀπὸ τὴν χιουμοριστικὴν τῆς ὄψιν».

μικῶν ἀδιεξόδων ὁ Κωνσταντινουπολίτης Νίκος Ε. Καστανάκης ἐζῆσε καὶ δημιούργησε, με «τὸ ἀμείλικτον κραγιόνι του, τὸ ἀμειλίκτως συλλαμβάνον τὰ φάλτσα τῆς δημιουργίας»,⁶ στὸν βενιζελικὸ Τύπο⁷ ἕως τὸ 1923 καὶ στὸν ἀντιβενιζελικὸ⁸ ἕως τὸ 1930. «Χάρις εἰς τὰ σκίτσα του» που καταγράφουν «ὅλας τὰς κωμικοτραγικότητας, τὰς μικρὰς μανίας καὶ τὰ ἐξωφρενικὰ ἦθη οἱ ἀπόγονοί μας», καταλήγει ὁ Μπαρλάς, «θὰ ἔχουν μίαν ὀλοζώντανν εἰκόνα τῆς ἐποχῆς ποὺ θὰ ἀντικαθιστῇ θαυμάσια καὶ τὴν πλέον καλογραμμμένην ἱστορικὴν σελίδα».⁹

Ι. Η «ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΙΣ» ΤΩΝ ΠΛΑΣΤΗΡΑ - ΓΟΝΑΤΑ

Τον Σεπτέμβριο του 1922, στα συντρίμια της Μικρασιατικής Καταστροφής και της ήττας του ελληνικού στρατού, εκδηλώθηκε στρατιωτικό κίνημα από μονάδες της Στρατιάς Μικράς Ασίας που είχαν διαπεραιωθεί στη Λέσβο και τη Χίο, με επικεφαλής τον συνταγματάρχη Νικόλαο Πλαστήρα, τον συνταγματάρχη Στυλιανό Γονατά και τον πλοίαρχο Δημήτριο Φωκά. Δίχως να προσβλέπει στην εγκαθίδρυση μόνιμου στρατοκρατικού καθεστώτος, η Επανάσταση παρέμεινε στην εξουσία για ένα χρόνο, προκειμένου να φέρει εις πέρας ένα εξαιρετικά δύσκολο έργο: την αποκατάσταση των εκατοντάδων χιλιάδων προσφύγων, την υπογραφή μιας νέας συνθήκης Ειρήνης με την Τουρκία αλλά και την αντιμετώπιση της ιταλικής εισβολής στην Κέρκυρα.

Σκιτσάροντας το διάστημα αυτό στις βενιζελικές εφημερίδες *Πατρίς* και *Ἐλεύθερος Λόγος*, ο Νίκος Ε. Καστανάκης “σχολιάζει” μέσα από τις περίτεχνες γελοιογραφίες του την τρέχουσα πολιτική επικαιρότητα: τις πρωτοβουλίες της «Επαναστάσεως», την άνοδο του φασισμού στην Ιταλία, το κίνημα των Γαργαλίδη - Λεοναρδόπουλου, αλλά και την προσπάθεια του Ιωάννη Μεταξά να αναδειχθεί προεκλογικά σε ηγετική μορφή του αντιβενιζελισμού.

1. «ΟΙ ΦΑΣΙΣΤΙ ΕΙΣ ΤΗΝ... ΛΕΩΦΟΡΟΝ ΑΜΑΛΙΑΣ.

–Λοιπόν, ἐγὼ σοῦ λέω πῶς εἶνε φασίστι...

–Καὶ ποῦ τὸ ξέρεις ἐσύ;

–Φοράει ἓνα πουκάμισο, παιδί μου!... φρίκη, πένθος»,
εφ. Ἡ Πατρίς, 26 Νοεμβρίου 1922.

Στο ίδιο φύλλο δημοσιεύεται τηλεγράφημα του Νικολάου Πλαστήρα, προς τον Ἐθνικὸν Κήρυκα της Νέας Υόρκης με ευκαιρία τον εορτασμό του Πάσχα:

Ἐπανάστασις ἀπευθύνει θερμὸν χαιρετομὸν Ἑλληνισμὸν Ἀμερικῆς. Θαρρεῖτε. Ἐφτεινὴ Ἀνάστασις Χριστοῦ συμβολίζει σωτηρίαν παλαίοντος Ἑλληνισμοῦ.

Στις 17/30 Οκτωβρίου 1922 το Εθνικὸ Φασιστικὸ Κόμμα του Μπενίτο Μουσολίνι (Benito Mussolini) κατέλαβε την εξουσία στη Ρώμη. Στο σκίτσο γίνεται σαφὴς νύξη στα μέλη του (μελανοχίτωνες). Εντυπωσιακὴ εἶναι ἡ, σχεδόν, ακαριαία δημοσίευση της εἰδησης ἀλλὰ, κυρίως, ἡ ἀνα-βάφτισή της στην εγχώρια γελοιογραφικὴ κολυμβήθρα. Στην ἴδια εφημερίδα, στις 9 Δεκεμβρίου, ἀναδημοσιεύεται «ἐκ μεγάλης παρισινῆς ἐφημερίδος» δίστιλο ἄρθρο με τον εὐγλωττο τίτλο: «Μουσολίνι. Δυναμάνθρωπος καὶ ἔθνικοφρων» καθὼς καὶ φωτογραφία του Ἰταλοῦ δικτάτορα.

Ο Μουσολίνι εμφανίζεται με μεγάλη συχνότητα στον ἑλληνικὸ Τύπο, ἰδιαίτερος στη στήλη των γελοιογράφων. Παρά το ζωηρὸν ἐνδιαφέρον των Ἑλλήνων ἀστῶν, οἱ ἐπαινοὶ για αὐτὸν διατυπώνονταν ἐκλεκτικὰ καὶ με ἐπιφυλάξεις. Ἐγκρινόταν «ἡ φλογερὰ ἐνατένισις πρὸς τὴν παρελθοῦσαν δόξαν τῆς Ἰταλίας καὶ πρὸς τὰ μέλλοντα πεπρωμένα της», ἀλλὰ κατακρινόταν ο «κρατισμὸς καὶ ἀπολυταρχισμὸς» του μουσολινικοῦ καθεστώτος.

2. «–Καὶ τοῦ χρόνου καλλίτερα, συνάδελφε!...»,
εφ. Ἡ Πατρίς, 8 Ἀπριλίου 1923.

'Ο κ. Μουσολίνι θέλει τὴν Κέρκυραν.
 'Ο κ. Μουσολίνι θέλει τὸ Φιόμπε.
 'Ο κ. Μουσολίνι θέλει τὸ Πόρτο-Μπαρός, τὸ Σεβασὶ καὶ τὸ Δέλτα.
 Τί περιμένει ὁ κ. Μουσολίνι διὰ νὰ ζητήσῃ τὴν Τύνηδα, τὴν Νίκαιαν καὶ τὴν Σοβοϊαν ;
 [«Ἐργον», Παρισίων]

Στις 27 Αυγούστου 1923 βρέθηκε δολοφονημένος σε ελληνικό έδαφος ο Ιταλός στρατηγός Ενρίκο Τελλίνι (Enrico Tellini, 1867-1923), πρόεδρος της Διεθνούς Επιτροπής χάραξης των ελληνοαλβανικών συνόρων.

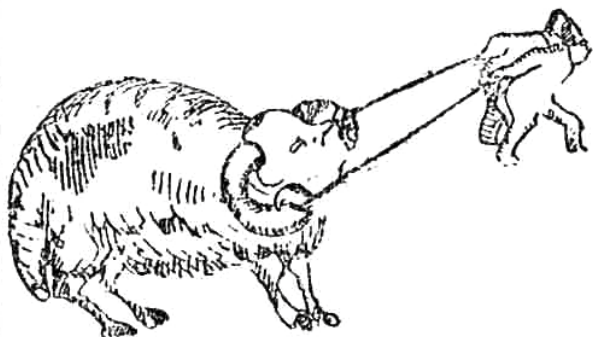
Στις 31 Αυγούστου οι Ιταλοί βομβάρδισαν και κατέλαβαν την Κέρκυρα, με το νησί να παραμένει στην κατοχή τους για ένα περίπου μήνα.

Το επεισόδιο της Κέρκυρας αποκάλυπτε τις αδυναμίες του συστήματος της συλλογικής ασφάλειας στην περίοδο του Μεσοπολέμου (ασάφειες στον καταστατικό χάρτη της Κοινωνίας των Εθνών· έλλειψη συνοχής και αποφασιστικότητας από τις Μεγάλες Δυνάμεις).

3. «ΑΠΟ ΝΙΚΗΣ ΕΙΣ ΝΙΚΗΝ.

–Εἰς τὴν Κέρκυραν ἐνίκησαμεν τοὺς Ἕλληνας καὶ τοὺς Ἀρμενίους.
 –Καὶ εἰς τὴν Γενεύην ὅλα τὰ ἠνωμένα ἔθνη»,
 εφ. Ἡ Πατρίς, 23 Σεπτεμβρίου 1923.

4. «Ο Μακεδονικός κριός, αρνούμενος να εισέλθῃ εἰς τὸ μανδρὶ τοῦ κ. Μεταξᾶ», εφ. Ἡ Πατρίς, 10 Οκτωβρίου 1923.

Ο Ιωάννης Μεταξάς, επικεφαλῆς του Κόμματος των Ελευθεροφρόνων και ηγετική προσωπικότητα του αντιβενιζελισμού, ἦταν ο κύριος υπολογίσιμος αντίπαλος των Φιλελευθέρων στις εκλογές που προγραμματίζονταν για τις 2 Δεκεμβρίου 1923, πριν αναβληθούν εξαιτίας του κινήματος των Γαργαλίδη - Λεοναρδόπουλου. Η γελοιογραφία προεξοφλεί την εκλογική αποτυχία του Μεταξά και διακωμωδεῖ την άκαρπη προσπάθειά του να εξασφαλίσει εκλογική νίκη στις Νέες Χώρες (Μακεδονία).

Σε κάθε περίπτωση, ο Μεταξάς, όπως ἄλλωστε και το σύνολο της αντιβενιζελικής παράταξης, δεν ἔλαβαν μέρος στις εκλογές, που τελικά πραγματοποιήθηκαν στις 16 Δεκεμβρίου 1923.

5. «Ο ΑΡΧΙΣΤΑΣΙΑΣΤΗΣ ΙΩΑΝΝΗΣ ΜΕΤΑΞΑΣ ΚΑΤΑΔΙΩΚΟΜΕΝΟΣ ΥΠΟ ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΛΑΟΥ "ΣΤΕΡΙΑ ΚΑΙ ΠΕΛΑΟΥ"», εφ. Ἐλεύθερος Λόγος, 30 Οκτωβρίου 1923.

Το κίνημα («άντεπανάστασις») της 21ης-22ας Οκτωβρίου 1923 με επικεφαλῆς τους Παναγιώτη Γαργαλίδη (συνταγματάρχη) και Γεώργιο Λεοναρδόπουλο (υποστράτηγο), «καλοῦς και τιμῖους ἀξιωματικούς», καθώς και τον Ιωάννη Μεταξά (που θεωρήθηκε ο «πραγματικός» ηγέτης του κινήματος) δεν είχε καμία τύχη, τόσο λόγω ἔλλειψης συντονισμού, ὅσο και λόγω της ἄμεσης ἀντίδρασης της ηγεσίας της Επανάστασης του 1922. Ὅπως ἀποφαίνεται ο Νικόλαος Πλαστήρας μία εβδομάδα ἀργότερα στον Ἐλεύθερο Λόγο:

Τὸ στασιαστικὸν κίνημα ἐπατάχθη καὶ ἀπέτυχε καὶ δὲν ἦτο δυνατὸν νὰ ἔχη διαφορετικὴν τύχην, διότι δὲν ἐστηρίζετο ἐπὶ βάσεως ΗΘΙΚΗΣ, διότι τὰ ἐλατήρια αὐτοῦ δὲν ἦσαν ΕΥΓΕΝΗ.

6. «ΑΠΟ ΤΗΝ ΕΚΚΛΗΣΙΝ
ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΛΑΟΥ ΠΡΟΣ
ΤΟΝ ΕΛΕΥΘΕΡΙΟΝ ΒΕΝΙΖΕΛΟΝ.

Ἔλα, πατέρα τῆς φυλῆς,
νά σώσης τὴν Ἑλλάδα»,
εφ. Ἐλεύθερος Λόγος,
25 Νοεμβρίου 1923.

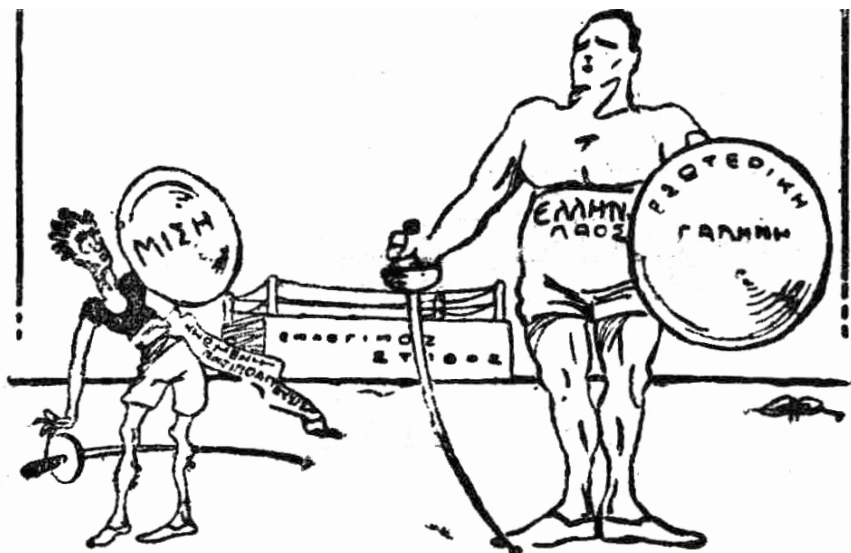
Ὅπως παρατηρεῖ ο Γιώργος Θεοτοκάς
στην Ἀργώ, γιὰ τὴ μισή Ἑλλάδα
ο Ἐλευθέριος Βενιζέλος ἦταν ηγέτης,
σωτήρας καὶ σύμβολο,
καὶ γιὰ τὴν ἄλλη μισή ἦταν σατανάς.

Στα τέλη του 1923 στη δημόσια συζήτηση κυριαρχούσε ἡ προοπτικὴ τῆς ἐπανάδου τοῦ Ἐλευθερίου Βενιζέλου στὴν πολιτικὴ, ἀπὸ τὴν ὁποία εἶχε ἀποχωρήσει τὴν ἐπαύριον τῶν ἐκλογῶν τοῦ Νοεμβρίου τοῦ 1920.

Ἡ ἀπόδοση τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ ὡς λαοῦ παιδιῶν θυμίζει τὴν κάρτα ποὺ εἶχε ἐκδοθεῖ μετὰ τὴν ἀπροσδόκητη ἥττα τοῦ Βενιζέλου στὶς ἐκλογές τοῦ Νοεμβρίου τοῦ 1920 ὡς ἔνδειξη μομφῆς πρὸς ὅσους εἶχαν ψηφίσει ἐναντίον τοῦ «Μεγάλου μας Ἠγέτη».

Στὸ ἴδιο φύλλο ὁ Ἐλεύθερος Λόγος δημοσιεύει τηλεγραφήματα Δωδεκανησίων καὶ Μικρασιατῶν «διὰ τὴν ἐπάνοδον τοῦ κ. Ἐλευθ. Βενιζέλου». Ἐπιλογή διόλου τυχαία καθὼς:

Ὅγκοῦται διαρκῶς τὸ λαϊκὸν ρεῦμα διὰ τὴν ταχυτέραν ἐπάνοδον τοῦ κ. Βενιζέλου. Πανταχόθεν ἀποστέλλονται τηλεγραφήματα διὰ τῶν ὁποίων ὑποδεικνύεται ἡ ἔθνικὴ ἀνάγκη ὅπως κατέλθῃ εἰς τὴν χώραν τοῦ ὀ πολιτικοῦ τῆς δημιουργίας, τῆς ἀναγεννήσεως καὶ τοῦ μεγάλου κύρους.

7. «Η ΠΡΟΕΚΚΛΟΓΙΚΗ ΜΟΝΟΜΑΧΙΑ.

Τὸ τέρας τῆς “Ἡνωμένης” ἀπεσύρθη ἀπὸ τὸν ἀγῶνα ἔντρομον πρὸ τῆς λαϊκῆς θελήσεως καὶ ἐπιβολῆς»,
εφ. Ἐλεύθερος Λόγος, 5 Δεκεμβρίου 1923.

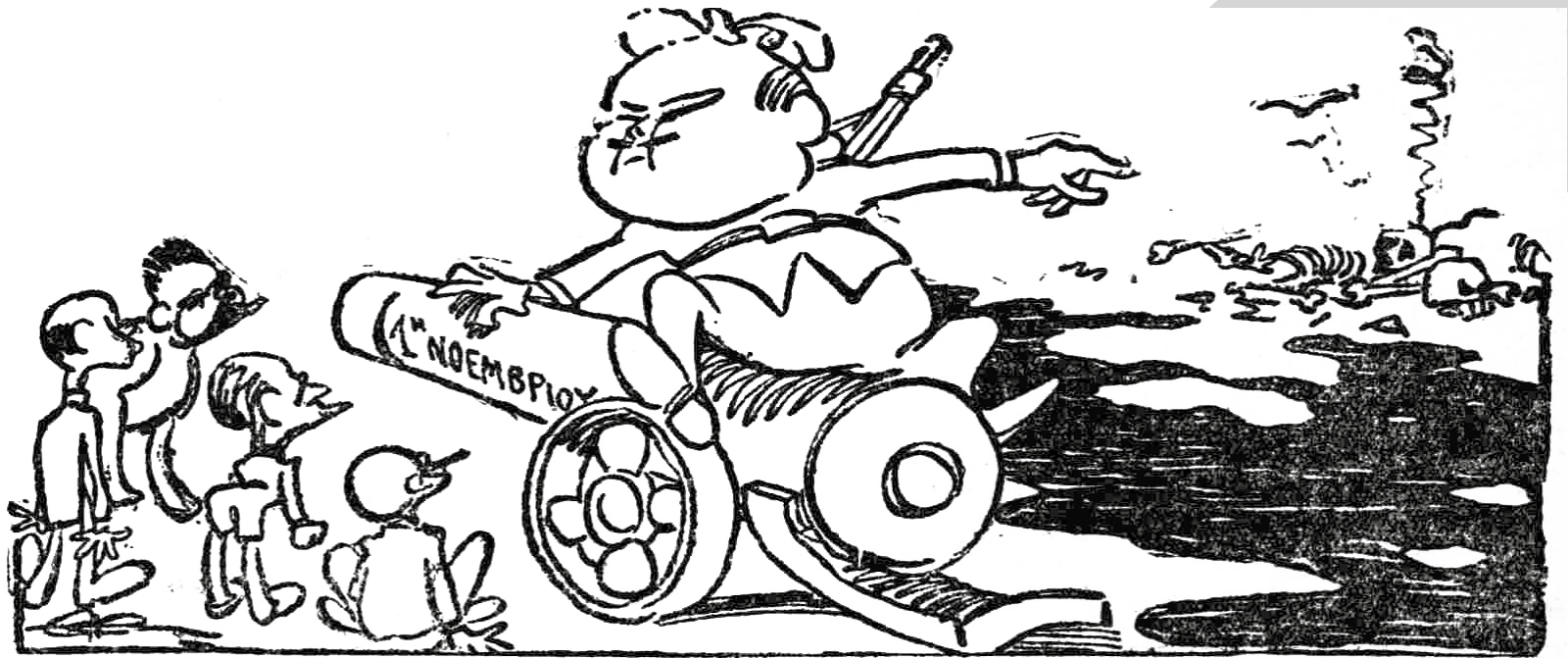
Στο ίδιο φύλλο ο Ἐλεύθερος Λόγος σημειώνει:

Ἄς εἶνε περὶ τούτου βέβαιοι οἱ διαμαρτυρόμενοι διὰ τὴν ἐπάνοδόν του [του Βενιζέλου]. Θὰ ἔλθῃ διὰ νὰ ὀδηγήσῃ τὴν Ἑλλάδα εἰς τὴν εὐρείαν λεωφόρον τῆς ἀνασυντάξεως, τῆς ἐργασίας καὶ τῆς γαλήνης. Καὶ δὲν θὰ εἰσέλθωμεν εἰς τὴν λεωφόρον αὐτὴν καὶ θὰ ὀδηγούμεθα ἐπ' ἀόριστον εἰς τὰ κείλη τῶν ἀβύσσων καὶ δὲν θὰ ἀποκτήσῃ ὁ δύσμοιρος αὐτὸς τόπος ἡσυχίαν καὶ γαλήνην ἐφόσον μία Βασιλεία κακουργήσῃ ἀεὶ ἐξακολουθῆ νὰ ὑπάρχῃ διαιρούσα τὸν λαὸν καὶ ἐπιβουλευομένη τὴν εὐτυχίαν του. Ἐπὶ τοῦ σημείου αὐτοῦ ὁ Ἑλληνικὸς λαὸς ἔλαβεν ἤδη τὰς ὀριστικὰς ἀποφάσεις του. Ὁ κ. Βενιζέλος ἐν ἔχει καθήκον: Νὰ τὰς σεβασθῇ.

Ἡ Ἡνωμένη Ἀντιπολίτευσις αποτελοῦνταν ἀπὸ τὸν συνασπισμὸ τοῦ Λαϊκοῦ Κόμματος καὶ ἄλλων αντιβενιζελικῶν κομμάτων. Ἀπέειχε ἀπὸ τὴν ἐκλογικὴ ἀναμέτρηση τῆς 16ης Δεκεμβρίου 1923 με τὸν ἰσχυρισμὸ ὅτι δὲν υπήρχαν οἱ προϋποθέσεις γιὰ ἐλεύθερη διεξαγωγὴ ἐκλογῶν.

8. «Ο ΜΑΚΕΔΟΝΙΚΟΣ “ΒΟΥΣ” Η “ΚΡΙΟΣ” ΥΠΕΔΕΙΞΕ ΧΘΕΣ ΤΗΝ ΣΥΓΚΡΟΤΗΣΙΝ ΤΗΣ ΠΕΡΙΦΗΜΟΥ “ΗΝΩΜΕΝΗΣ”.

Τὰ ἀποτελέσματα τοῦ “βαρέως πυροβολικοῦ” ὅταν [...] ἀπὸ τὴν “Ἠνωμένην Ἀντιπολίτευσιν», εφ. Ἐλεύθερος Λόγος, 30 Δεκεμβρίου 1923.

Οι ἐκλογές τῆς 16ης Δεκεμβρίου 1923 ἀνέδειξαν μονόπλευρη (βενιζελική) Ἐθνοσυνέλευση. Στὸ ἴδιο φύλλο, ὁ Ἐλεύθερος Λόγος παρουσιάζει τὰ ἀποτελέσματα καὶ σημειώνει:

Ἡ λήξασα τριετία ἔπεισεν ὅλους ἐκείνους, οἵτινες τὴν 1 Νοεμβρίου ἀπεδοκίμασαν διὰ τῆς ψήφου των τὸν κ. Βενιζέλον, ὅτι ἐπλανήθησαν τότε πλάνην μεγάλην, ὅτι διέπραξαν βαρύτατον ἔγκλημα καὶ καθ' ἑαυτῶν καὶ κατὰ τῆς πατρίδος...

II. Η ΣΥΝΔΙΑΣΚΕΨΗ ΤΗΣ ΛΩΖΑΝΝΗΣ

Η Συνδιάσκεψη Ειρήνης της Λωζάννης ξεκίνησε τις εργασίες της τον Οκτώβριο του 1922 και τις ολοκλήρωσε στις 24 Ιουλίου του επόμενου έτους, με την υπογραφή της ομώνυμης συνθήκης. Πρωταγωνιστής και ταυτόχρονα τραγικό πρόσωπο, ο Ελευθέριος Βενιζέλος, ο οποίος κλήθηκε εσπευσμένα από την Επανάσταση των Πλαστήρα - Γονατά να τεθεί επικεφαλής της ελληνικής αντιπροσωπείας και να «σώσει ό,τι μπορούσε να σωθεί», στα ερείπια της Μικρασιατικής Καταστροφής.

Οι εργασίες της Συνδιάσκεψης της Λωζάννης βρέθηκαν στο επίκεντρο της προσοχής του Νίκου Ε. Καστανάκη, ο οποίος, μέσα από τα φύλλα της βενιζελικής εφημερίδας *Πατρίς*, ανέδειξε τις μεγάλες δυσκολίες, τα πολλαπλά αδιέξοδα, αλλά και τις επίμονες προσπάθειες της ελληνικής αντιπροσωπείας να υπερβεί τα εμπόδια και να επιτύχει, στο μέτρο του δυνατού, την υπογραφή μιας “έντιμης” συνθήκης.

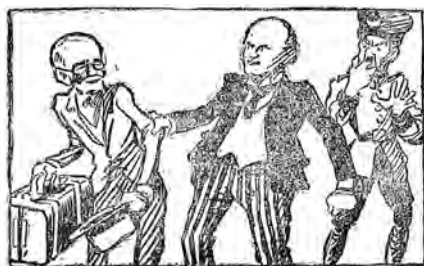

9. «ΑΠΟ ΤΗΝ ΔΙΑΣΚΕΨΗΝ ΤΗΣ ΛΩΖΑΝΝΗΣ.
Ίσμέτ. –Στὰ πιὸ γλυκά μου ὄνειρα
ἐπάνω ἔννοεῖ νὰ μὲ ξυπνάη»
εφ. *Πατρίς*, 18 Νοεμβρίου 1922.

Στη γελοιογραφία, που δημοσιεύεται έντεκα μέρες μετά την επίσημη έναρξη της συνδιάσκεψης στη μεγάλη αίθουσα του Casino de Montbenon της Λωζάννης, απεικονίζονται ο Ελευθέριος Βενιζέλος και ο Ισμέτ πασάς, επικεφαλής της ελληνικής και της τουρκικής αντιπροσωπίας αντίστοιχα. Ο Βενιζέλος αποδίδεται με τη μορφή νυχτοπεταλούδας, που –κατά τη λαϊκή παράδοση– προσωποποιεί τις ψυχές των νεκρών (σαφής νύξη στους Έλληνες νεκρούς του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου και της Μικρασιατικής Εκστρατείας) ή σύμφωνα με άλλη εκδοχή τον αγγελιαφόρο καλών ειδήσεων («μουσαφίρη»), ένδειξη αισιοδοξίας(;) της ελληνικής αποστολής.

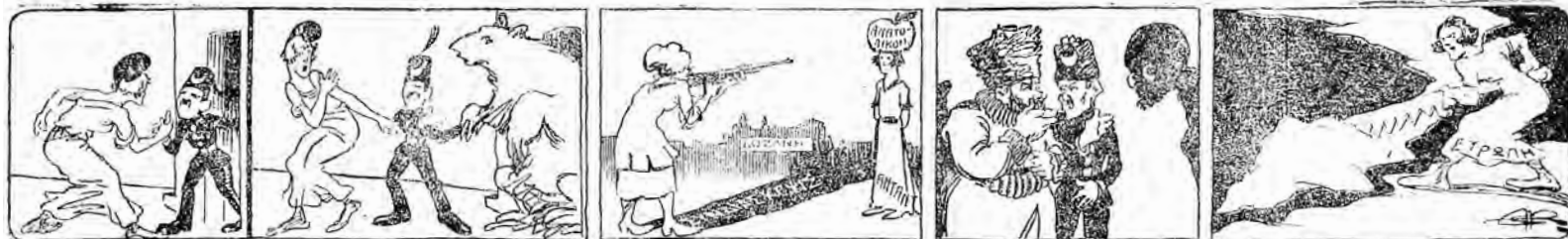

10. –Κύριοι, ἡ Τουρκία δέν ζητεῖ
παρὰ τὸ δίκαιόν της
καὶ τὴν ἀνάπτυξιν τοῦ...πολιτισμοῦ της»,
εφ. *Ἡ Πατρίς*, 19 Νοεμβρίου 1922.

11. «ΤΟ ΚΕΜΑΛΙΚΟ ΒΑΡΟΜΕΤΡΟΝ.
 "Έτοιμος πρὸς ἀναχώρησιν /
 Ἡ ἐπέμβασις τοῦ Κώρζον»,
 εφ. Ἡ Πατρίς, 20 Νοεμβρίου 1922.

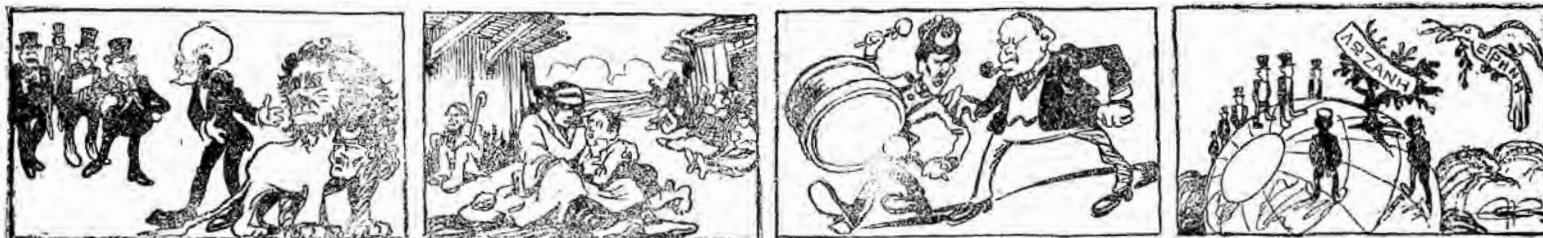
Κατὰ τὴ διάρκεια τῆς Συνδιάσκεψης τῆς Λωζάννης, δὲν ἔλειψε ἡ ἐνόχλησις τοῦ προέδρου καὶ ἐπικεφαλῆς τῆς βρετανικῆς ἀντιπροσωπείας λόρδου Κώρζον γιὰ τὴν παρελκυστικὴ τακτικὴ καὶ τὶς σκόπιμες καθυστερήσεις τοῦ Ἰσμέτ πασά. Εξάλλου, ὁ Βρετανὸς πολιτικὸς ἦταν ἀναγκασμένος νὰ παρεμβαίνει συχνὰ μεταξὺ τῆς ἐλληνικῆς καὶ τῆς τουρκικῆς ἀντιπροσωπείας, προκειμένου νὰ μὴν ὀδηγηθοῦν οἱ διαπραγματεύσεις σὲ ἀδιέξοδο.

12. «Ἡ ΚΩΜΙΚῆ ΕΒΔΟΜΑΣ ΤΗΣ "ΠΑΤΡΙΔΟΣ".
 Ἱστορία χωρὶς λόγια εἰς δύο εἰκόνας /
 Κι' ἂν εἶνε καλὸς ὁ σκοπευτής; /
 –Στάσου νὰ σοῦ πῶ...
 –Πρόσεχε καί... μᾶς ἀκοῦνε /
 Τὰ Στενὰ καὶ τὸ Ἀνατολικόν. /
 Ὁ μόνος τρόπος ἐπιλύσεως τοῦ Ἀνατολικοῦ»,
 εφ. Ἡ Πατρίς, 27 Νοεμβρίου 1922.

13. «Ο ΒΕΝΙΖΕΛΟΣ ΚΙΝΕΙΤΑΙ ΕΙΣ ΤΗΝ ΛΩΖΑΝΝΗΝ.
 –Μίαν στιγμὴν, παρακαλῶ, Κύριοι, νὰ συνεννοούμεθα...
 Εἶμαι κ' ἐγὼ ἐδῶ. Μὴ μὲ ξεχνάτε...»,
 εφ. Ἡ Πατρίς, 2 Δεκεμβρίου 1922.

14. «Η ΕΥΘΥΜΗ ΕΒΔΟΜΑΣ.

Βενιζέλος –Σας διαβεβαιώ, κύριοι, ότι αυτό που φέρει
 είναι λεοντή. –Αγριέψτε λιγάκι να ιδείτε τί έχει να τόν πιάση... /
 Οί πρόσφυγες. –Μάνα, έχουν να γίνουν ακόμην πολλές
 συνδιασκέψεις; /
 Κώρζον. Έ, φθάνει πειά τόσος θόρυβος, έκαμες τὸ κέφι σου!... /
 Ἡ ξώβεργα τῆς Λωζάννης»,
 εφ. Ἡ Πατρίς, 4 Δεκεμβρίου 1922.

15. «Η ΕΙΡΗΝΗ ΥΠΟΓΡΑΦΕΤΑΙ ΟΡΙΣΤΙΚΩΣ.

Ὁ ἀγᾶς πρὸς τὸν τσολιᾶ: –Ἀδελφέ μου,
 στὴν ἀγκαλιά μου!... Πάει πειά, ὅλα τέλειωσαν, θᾶχουμε εἰρήνη!...
 Ὁ τσολιᾶς πρὸς τὸν ἀγᾶ: –Μ' αὐτὸ τὸ πλευρὸ
 νὰ κοιμᾶσαι, κακομοίρη μου...»,
 εφ. Ἡ Πατρίς, 9 Δεκεμβρίου 1922.

16. «Η ΕΥΘΥΜΗ ΕΒΔΟΜΑΣ.

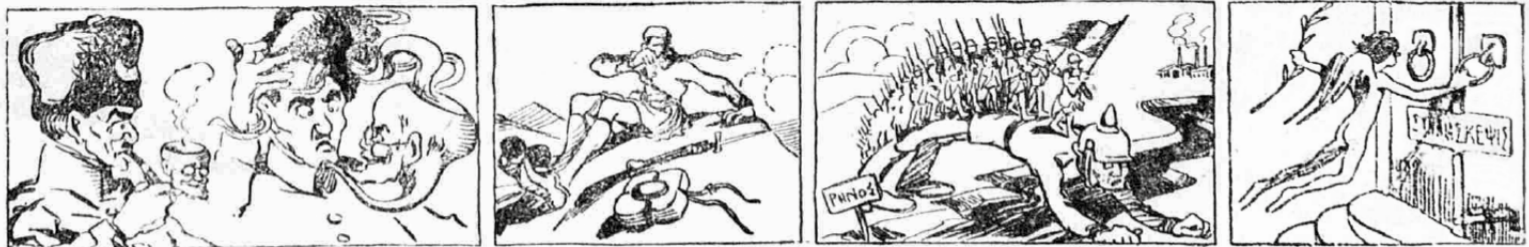
Βενιζέλος. –Μὴ φοβᾶσαι ποὺ τ' ἀκονίζει. Θὰ φαγωθοῦν ἔτσι ὅλα του τὰ δόντια καὶ δὲν θὰ λάβῃς σὺ τὸν κόπο νὰ τοῦ σπάσης κανένα /

Κῶρζον. –Ὅχι, δὲν μπορεῖς νὰ προβάλῃς τὸ δίκαιόν σου μὲ αὐτό.

Ἔχεις τόσο αἱματωμένο τὸ σπαθὶ σου ποὺ λερώνει τὸ σύμβολον τῆς δικαιοσύνης /

Ὁ Κεμάλ στὸν Ἰσμέτ. –Φώναζε, φώναζε, μὴ μᾶς πάρουν μυρωδιὰ τί χάλια εἴμαστε καὶ τί πάθαμε... /

Βενιζέλος (στοὺς Συμμάχους πληρεξουσίους). –Τὸ καλὸ ποὺ σᾶς θέλω, μὴ τοὺς βάζετε πολὺ κοντὰ σας. Θὰ βάλουν χέρι στὸ τιμόνι καὶ τότε θὰ χάσουμε τελείως τὰ νερά μας»,
εφ. Ἡ Πατρίς, 11 Δεκεμβρίου 1922.

17. «Η ΕΥΘΥΜΗ ΕΒΔΟΜΑΣ.

Ὀνειρα... Ἰσμέτ. –Τί ωραία πῖπα!...

Πραγματικότης. Μᾶ...πὼς μὲ ζαλίζει! /

Στὰ βουνὰ τῆς Θράκης. Πρόσεχε, Κεμάλ, καὶ δὲν κοιμᾶμαι! /

Περασμένα μεγαλεῖα. Ντόουτολάντ Ὕμπερ ἄλλες! /

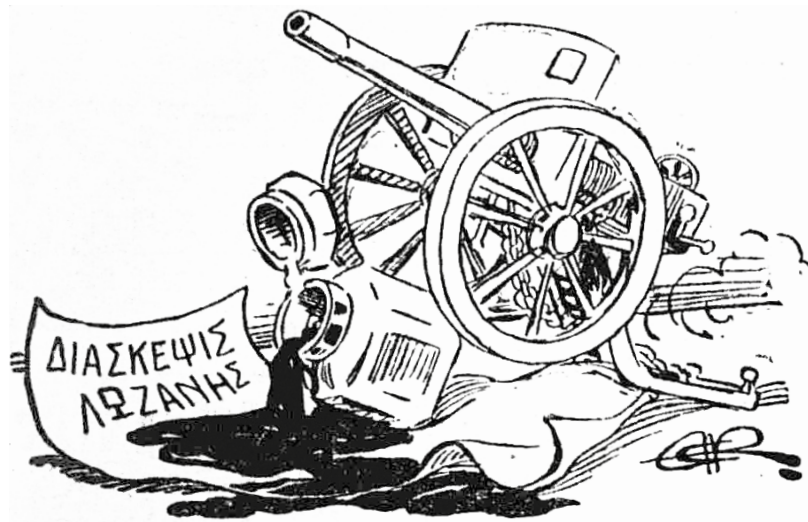
Στοῦ κουφοῦ τὴν πόρτα. Εἰρήνη. –Κουράσθηκα νὰ κτυπᾶω.

Μήπως ξέχασαν κι' αὐτοὶ πὼς μὲ περιμένουν;»,

εφ. Ἡ Πατρίς, 8 Ἰανουαρίου 1923.

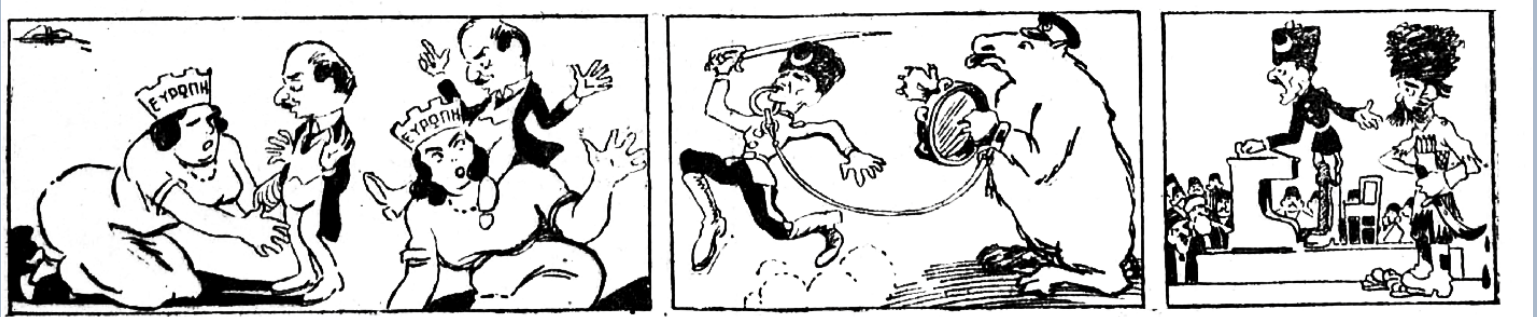
18. «Η ΕΥΘΥΜΗ ΕΒΔΟΜΑΣ.
Ο Καρνάβαλος τής Λωζάννης»,
εφ. *Η Πατρίς*, 22 Ιανουαρίου 1923.

19. «Η ΜΕΛΑΝΗ ΚΑΙ Η ΠΥΡΙΤΙΣ»,
εφ. *Η Πατρίς*, 28 Ιανουαρίου 1923.

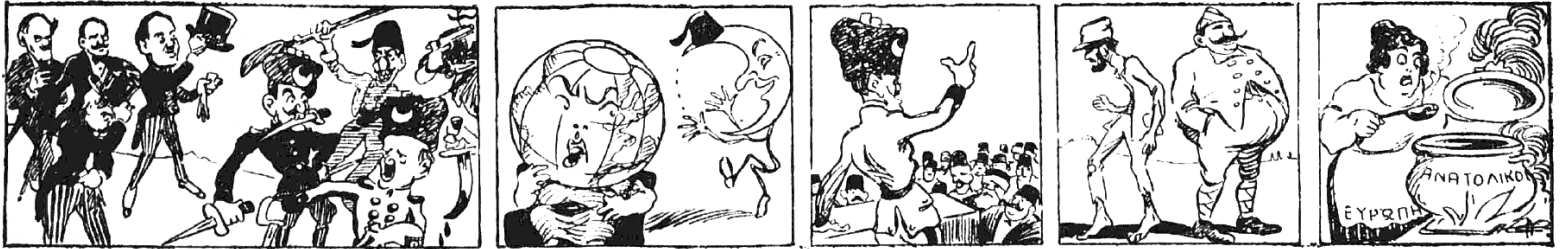
20. «Οὐ σὺ μὲ λοιδωρεῖς ἀλλ' ὁ τόπος»
εφ. Ἡ Πατρίς, 22 Νοεμβρίου 1922.

21. «Η ΕΥΘΥΜΗ ΕΒΔΟΜΑΣ.

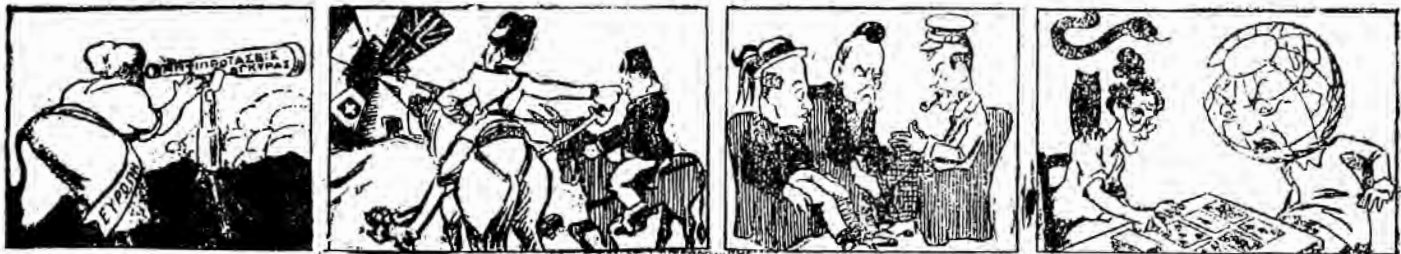
Όταν οί μεγάλοι καλοπιάνουν τούς μικρούς... /
Οί ὄροι ἀντιστρέφονται (ὅπου ἡ ἀρκουῖδα ὀδηγεῖ
τὸν ἀρκουδιάρη) /
Μ. Κεμάλ. -Ἐφέντηδες! Ἴδου ὁ νέος μας σύμμαχος
μὲ τὸν ὁποῖον θ' ἀγωνισθῶμεν ὑπὲρ
τοῦ πολιτισμοῦ τῆς ἀνθρωπότητος!...»,
εφ. Ἡ Πατρίς, 29 Ἰανουαρίου 1923.

Ἡ μορφή της σοβιετικής συμμετοχής («ρωσική» ἢ «κόκκινη»
ἢ «λευκή ἀρκουῖδα») στις διαπραγματεύσεις προβληματίζει
ἰδιαίτερως τὴν Αντάντ. Ἡ παρουσία της Σοβιετικής Ἐνωσης
στη Λωζάννη ἦταν ἀπαραίτητη, ἐφόσον ἐπρόκειτο νὰ ρυθμιστεῖ
τὸ καθεστῶς τῶν Στενῶν. Ὡστόσο, οἱ δυτικοευρωπαϊκές δυνάμεις
δεν ἐπιθυμοῦσαν τὴν καθημερινή συνεργασία της σοβιετικής
ἀντιπροσωπίας με τούς ἀπεσταλμένους τοῦ Κεμάλ.

22. «Η ΕΥΘΥΜΗ ΕΒΔΟΜΑΣ.

Οί πολιτισμένοι άνθρωποι... Η τουρκική αντιπροσωπεία απ' τή Λωζάνη... εις τὰ ἴδια /
 Μεγάλοι καί... μικροί. –Ακοῦς ἐκεῖ, ἐμένα τῆ Γῆ, νὰ κοροϊδεύῃ ἕνα...φεγγάρι! /
 Εἰρήνη ἢ πόλεμος; Μ. Κεμάλ –Εἰρήνη θέλετε; Θὰ πολεμήσωμεν καὶ θὰ ἔχετε τίν... αἰωνίαν εἰρήνην! /
 Ἡ ἀνταλλαγὴ τῶν αἰχμαλώτων. Ἄς τὰ βλέπῃ ἡ Εὐρώπη! /
 Τὸ Ἀνατολικόν. –Δὲν κατορθώνω ποτὲ νὰ τὸ ψῆσω καλά. Πάλι βρωμαίει... μπαρουτί!»,
 εφ. Ἡ Πατρίς, 12 Φεβρουαρίου 1923.

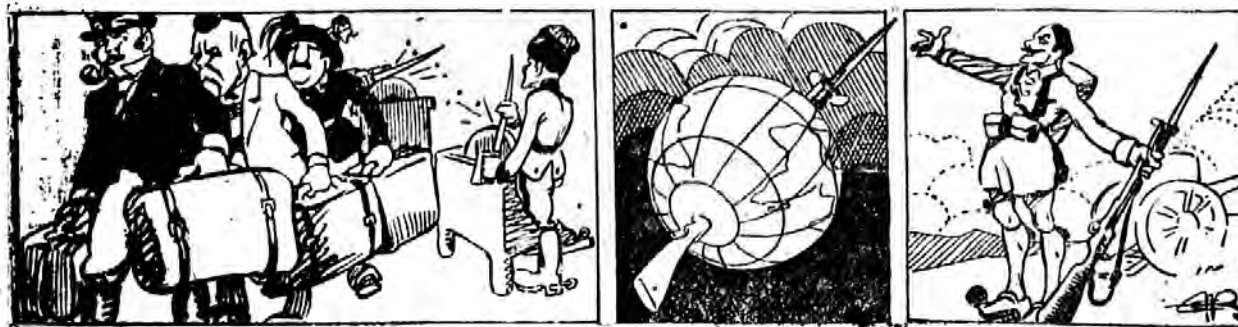

23. «Η ΕΥΘΥΜΗ ΕΒΔΟΜΑΣ.

Εὐρώπη. –Αὐτὸ τὸ τηλεσκόπιο δείχνει τὰ πράγματα περὶ ἀπομακρυσμένα.
 Πῶς θὰ μπορέσω νὰ δοῦνε καὶ μένα τὰ μάτια μου εἰρήνη;
 Οὔτε ἴχνος ἀπὸ δαύτην... / Δονκιχωτισμοί... /
 –Καὶ τώρα μὲ τὴν δημιουργηθεῖσαν κατάστασιν τί πρέπει νὰ γείνη, συνάδελφοι;
 –Ὦχ, ἀδελφέ! Κάνουμε μιὰ νέα Συνδιάσκεψι καὶ κατοπιν... ἔχει ὁ Θεός! /
 Ἡ Γῆ. –Δὲν μοῦ λές, κυρία καρτοῦ, πότε θὰ γείνη εἰρήνη τελειωτικὴ νὰ ἴσουχάσω;
 –Ἐνα πέντε βλέπω, παιδί μου, ἐδῶ χάμω... Πέντε ὥρες εἶνε, πέντε μέρες, πέντε μῆνες,
 πέντε χρόνια, πένε αἰῶνες, δὲν τὸ ξέρω... μὰ ἕνα πέντε βλέπω, εἶνε σίγουρο αὐτό...»,
 εφ. Ἡ Πατρίς, 12 Μαρτίου 1923.

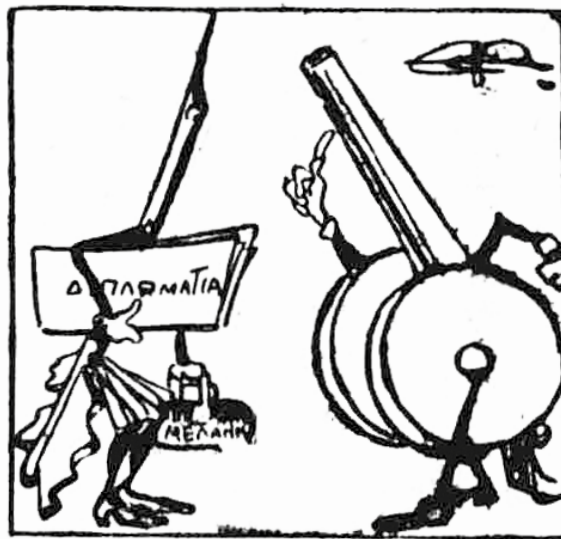

24. «*Ἡ εἰρήνη*: –Γιὰ νὰ δοκιμάσουμε καὶ τοῦτο τὸ νέο δρεπάνι... Ἴσως καὶ καταφέρουμε νὰ θερίσουμε τὶς λόγχες...»,
εφ. *Ἡ Πατρίς*, 13 Μαρτίου 1923.

25. «*Ἡ ΕΥΘΥΜΗ ΕΒΔΟΜΑΣ*.
Ἐνῶ ἐτοιμάζονται γιὰ νέα Συνδιάσκεψη... /
Σὲ τί ἄξονα στρέφεται ἡ γῆ μας... /
–Μὴ φοβᾶσαι, κυρὰ Εὐρώπη, κι' ἐγὼ πάλι
θὰ σοῦ καθαρίσω τ' ἄπλυτα...»,
εφ. *Ἡ Πατρίς*, 18 Μαρτίου 1923.

26. «Τὸ κανόνι.-Κυρία πέννα νὰ προσέξῃς
τώρα λιγάκι, παρακαλῶ, ἀλλοιῶς θὰ χάσω
τὴν ὑπομονή μου καὶ θὰ ἐπέμβω τοῦ λόγου μου...»,
εφ. Ἡ Πατρίς, 2 Ἀπριλίου 1923.

27. «Ἡ ΑΠΟΒΙΒΑΣΙΣ ΤΩΝ ΤΟΥΡΚΩΝ ΑΙΧΜΑΛΩΤΩΝ ΕΝ
ΣΜΥΡΝῃ.

Τοῦρκος ὑποδεχόμενος φίλους τοῦ αἰχμαλώτου. -Βαί,
πῶς ἀλλάξατε ἐσεῖς, βρὲ παιδιά,
νὰ μὴ βασκαθῆτε!... Τί κρίμα νὰ μὴ εἶμαι
καὶ ἄγὼ αἰχμάλωτος!...»,
εφ. Ἡ Πατρίς, 5 Ἀπριλίου 1923.

28. «Η ΠΑΣΧΑΛΙΝΗ ΕΒΔΟΜΑΣ.

-Μὴ φοβᾶς' κοπέλλα μου, ἀκόμα δὲν ἀρχίσαμεν.

-Αὐτουνοῦ εἶν' γιὰ τὸ Χριστὸς Ἄνεστη! /

Διάλογος αὐγῶν. -Εἶνε ποὺ δὲν θέλω νὰ καλάσω

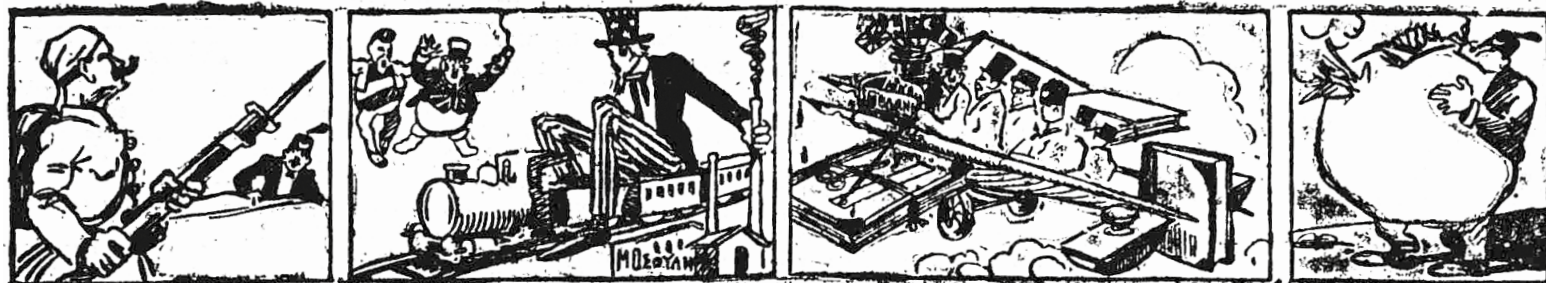
τὴν ἰσυχία τῆς γρηᾶς, ἀλλοιῶς σοῦδειχνα ἐγὼ πῶς σοῦ τὸ σπάνω... /

Ὁ Γαλλικὸς ἀλέκτωρ. -Πόσα πουλιὰ εἶνε αὐτὰ ποὺ ἔβγαλες, ρέ, κυρὰ κλῶσσα;

Ἡ κλῶσσα. -Πάλι καλὰ ποὺ τόσα μονάχα μᾶς ἔβγαλες... /

Κλούβια αὐγὰ ποὺ θέλουν σπάσιμο»,

εφ. Ἡ Πατρίς, 8 Ἀπριλίου 1923.

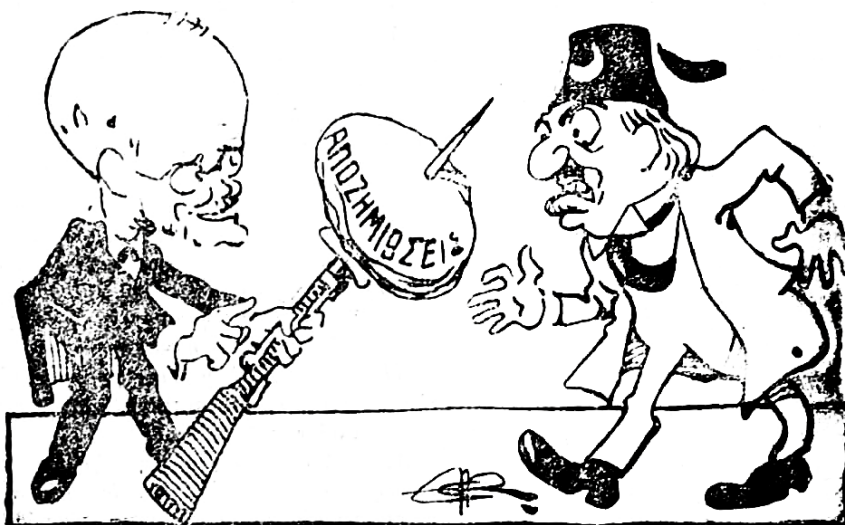
29. «Η ΕΥΘΥΜΗ ΕΒΔΟΜΑΣ.

Τοῦ Θωμᾶ. Καὶ ἂν δὲν πιστεῦ'ς πῶς ἐγὼ σὲ διαπερνῶ,
 ἰέλα βάλ' τοῦ χέρι σου!... /

Τουρκικαὶ παραχωρήσεις εἰς Ἀμερικανούς. Πάντα ἕνας τρίτος
 βγαίνει κερδισμένους ἀπὸ τὴν φιλονεικίαν τῶν ἄλλων /

Πρὸς τὴν νέαν συνδιάσκεψιν. Πῶς ἐφοδιάζονται γιὰ
 νὰ κατανικήσουν... τὸν πόλεμον! /

Τουρκίας παραφούσκωμα. Ἀναμένεται ἀπὸ κάπου νὰ σκάση...»,
 εφ. Ἡ Πατρίς, 15 Ἀπριλίου 1923.

30. «Αί αποζημιώσεις που θά πληρώση
ό Βενιζέλος εις τούς Τούρκους»,
εφ. *Ἡ Πατρίς*, 12 Μαΐου 1923.

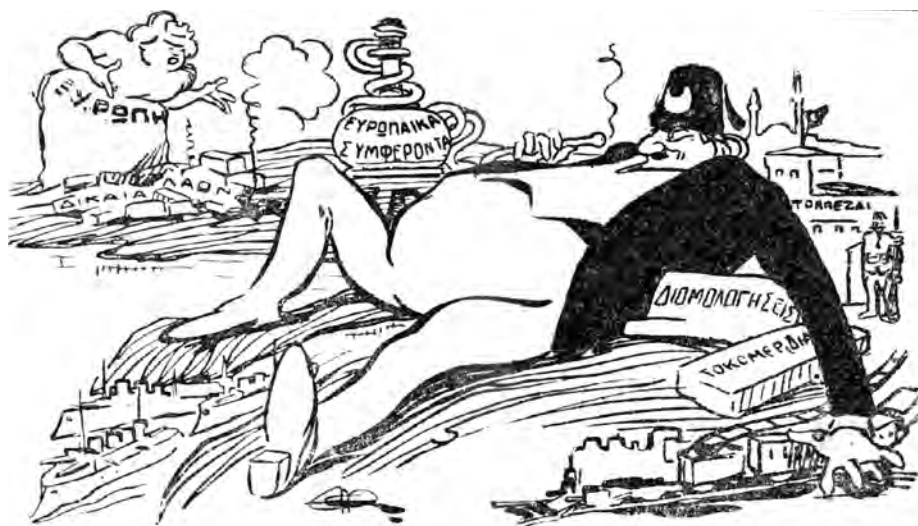
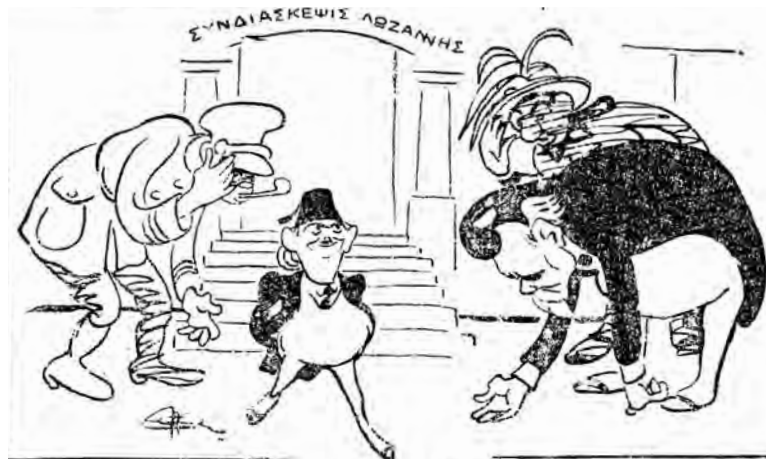
31. «ΠΟΛΕΜΟΣ Ἡ ΕΙΡΗΝΗ;
-Ἡ Σφιγξ τῆς Λωζάννης»,
εφ. *Ἡ Πατρίς*, 13 Μαΐου 1923.

32. «Βενιζέλος.
-Μας δίδεις τά... ρέστα,
παρακαλώ, άγά μου;...»,
εφ. Η Πατρίς, 19 Μαΐου 1923.

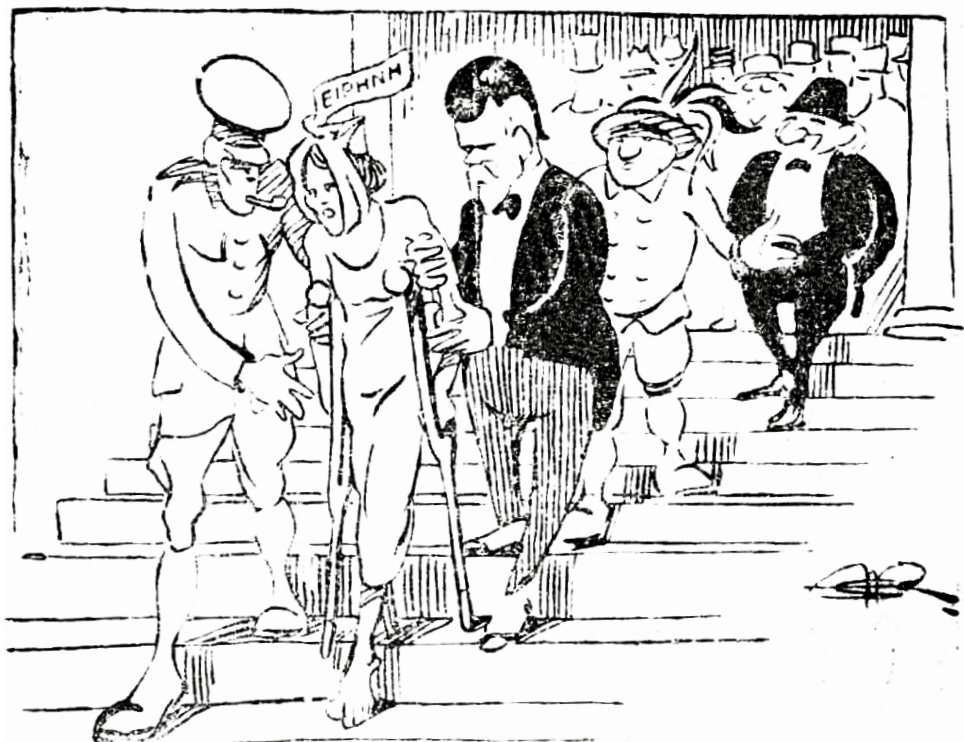

33. «ΤΟ ΜΕΓΑ ΠΙΑΝΟΡΑΜΑ
ΤΗΣ ΛΩΖΑΝΝΗΣ»,
εφ. Η Πατρίς, 20 Μαΐου 1923.

34. «Τὸ θέαμα εἰς τὴν Λωζάννην ὅπως τὸ περιγράφουν οἱ ἀνταποκριταί»,
εφ. Ἡ Πατρίς, 16 Ἰουλίου 1923.

35. «ΜΕΤΑ ΤΗΝ ΣΥΜΦΩΝΙΑΝ ΤΗΣ ΛΩΖΑΝΝΗΣ.
Εὐρώπη. Ἐὰν θέλῃς καὶ τίποτε ἄλλο, μπέμ μου,
εἶμαι εἰς τὴν διάθεσίν σου»,
εφ. Ἡ Πατρίς, 17 Ἰουλίου 1923.

36. «ΑΠΟ ΤΗΝ ΣΥΝΔΙΑΣΚΕΨΗΝ
ΤΗΣ ΛΩΖΑΝΝΗΣ.
Ἐλεήστε, Χριστιανοί,
τὴν πάσχουσαν Εἰρήνην»,
εφ. Ἡ Πατρίς, 29 Ἰουλίου 1923.

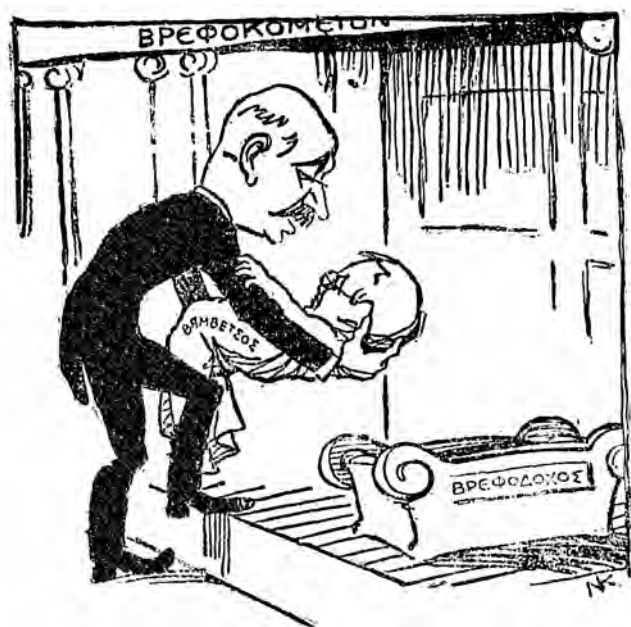
Ἡ τουρκικὴ αντιπροσωπεΐα προσήλθε στὴ Συνδιάσκεψη τῆς Λωζάννης με τὸν αἶρα τοῦ νικητῆ, προβάλλοντας μαξιμαλιστικὲς διεκδικήσεις σὲ βάρος τῆς Ἑλλάδας. Παρ' ὅλα αὐτά, στὴ Λωζάννη δὲν τέθηκαν ζητήματα μόνον ἐλληνικοῦ καὶ τουρκικοῦ ενδιαφέροντος, ἀλλὰ μιὰ σειρά θεμάτων που ἀπασχολοῦσαν τὶς Μεγάλες Δυνάμεις: μεταξύ ἄλλων, τὸ καθεστῶς τῶν Στενῶν τῶν Δαρδανελίων, τὸ δημόσιο ὀθωμανικὸ χρέος, ἡ συνέχιση τῶν διομολογήσεων, ἡ διατήρηση τῶν ἐκχωρήσεων δικαιωμάτων σὲ υπηρεσίες καὶ πλουτοπαραγωγικὲς πηγές, καθὼς καὶ τὸ μέλλον τῆς Μοσουλῆς, τῆς Ἀλεξανδρέττας καὶ τῆς Κύπρου. Παρὰ τὴν αἴσθηση ὅτι ἡ Τουρκία εἶχε ἐξαναγκάσει τὶς Μεγάλες Δυνάμεις σὲ υποχωρήσεις, τὸ σύνολο σχεδόν τῶν ζητημάτων αὐτῶν –μὲ ἐξαίρεση τὶς διομολογήσεις που καταργήθηκαν– διευθετήθηκε με τρόπο που ἐξυπηρετοῦσε τὰ συμφέροντα τῶν Μεγάλων Δυνάμεων.

III. Η Δ' ΕΘΝΟΣΥΝΕΛΕΥΣΗ

Η Δ' Συντακτική Συνέλευση ξεκίνησε τις εργασίες της στις αρχές Ιανουαρίου του 1924 και τις ολοκλήρωσε άδοξα τον Σεπτέμβριο του επόμενου έτους, αφού πρώτα είχε ανέλθει πραξικοπηματικά στην εξουσία ο Θεόδωρος Πάγκαλος. Βενιζελικής απόκρωσης (λόγω της αποχής των αντιβενιζελικών κομμάτων από τις εκλογές της 16ης Δεκεμβρίου 1923), η Δ' Εθνοσυνέλευση προχώρησε, τον Μάρτιο του 1924, στην ανακήρυξη της αβασίλευτης δημοκρατίας, αλλά απέτυχε να ψηφίσει νέο Σύνταγμα.

Ο Νίκος Ε. Καστανάκης, έχοντας πλέον “μεταπηδήσει” στην αντιβενιζελική εφημερίδα *Η Καθημερινή*, θέτει στο επίκεντρο της κριτικής του την ηγεσία της βενιζελικής παράταξης, σε μια περίοδο έντονης κυβερνητικής αστάθειας και διαρκών παρεμβάσεων του στρατού στις πολιτικές εξελίξεις, που θα καταλήξουν (μοιραία;) στην επιβολή της «παγκαλικής» δικτατορίας. Αυτήν ακριβώς την περίοδο, το 1924-1925, ο στρατηγός Γεώργιος Κονδύλης αναδεικνύεται σε ένα από τα κεντρικά πρόσωπα στις γελοιογραφίες του.

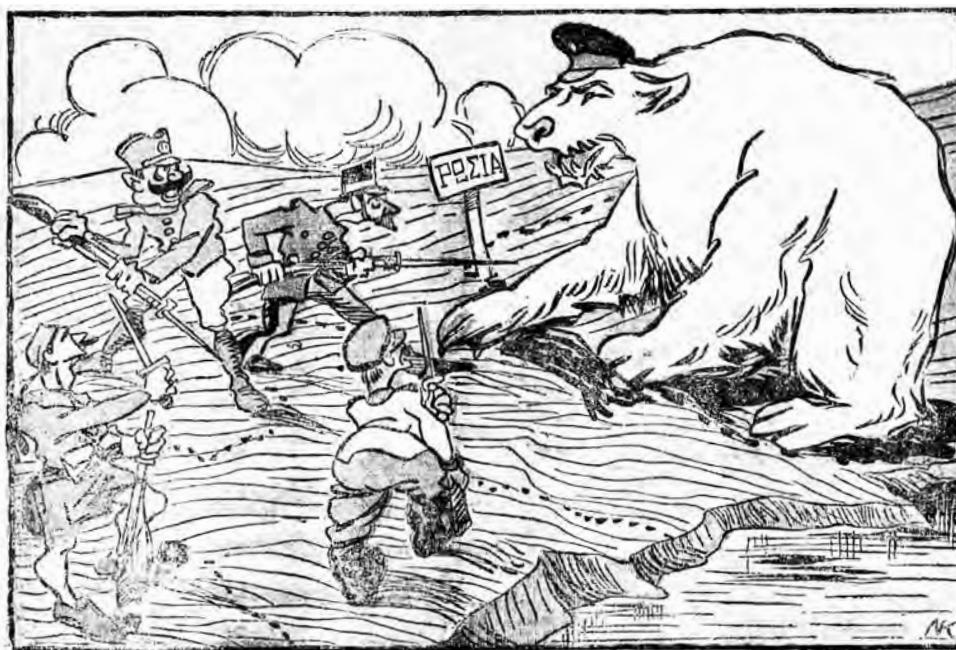

37. «ΤΑ ΚΩΜΙΚΑ ΤΗΣ ΕΠΟΧΗΣ.

Ό κ. Πρωθυπουργός καταθέτει τὸν θεμέλιον λίθον
εἰς τὴν Γερουσίαν...»,

εφ. *Ἡ Καθημερινή*, 9 Μαΐου 1924.

Ἡ πολιτειακὴ μεταβολὴ τῆς 25ης Μαρτίου 1923 καὶ ἡ μετάβαση τῆς χώρας στο πολίτευμα τῆς αβασίλευτης δημοκρατίας, που επικυρώθηκε με το δημοψήφισμα τῆς 13ης Ἀπριλίου 1924, κατέστησε αναγκαία τὴν ψήφισιν νέου Συντάγματος. Στο πλαίσιο αὐτό, βασικὴ προτεραιότητα τῆς κυβέρνησης Παπαναστασίου ἦταν ἡ σύσταση Γερουσίας. Ἐτσι, τὴν ἀνοίξη τοῦ 1924 ἡ ἀπόφαση αὐτὴ τῆς ἐλληνικῆς κυβέρνησης πυροδότησε ἐντονὴ κινητικότητα μεταξύ τῶν πολιτικῶν κομμάτων, ἀλλὰ καὶ δημόσια συζήτηση σχετικά με τὴ σκοπιμότητα συγκρότησης καὶ δεύτερου νομοθετικοῦ σώματος.

38. «Η ΛΕΥΚΗ ΑΡΚΤΟΣ ΠΑΛΙΝ ΑΠΕΙΛΕΙ
Θὰ τοὺς νικήση;...»,
εφ. *Ἡ Καθημερινή*, 18 Μαΐου 1924.

Ἡ ἐπανάσταση τῶν μπολσεβίκων, τὸ 1917, στὴ Ρωσία καὶ ἡ ἰδρυση τῆς ΕΣΣΔ τὸ 1923, μετέβαλαν ριζικά, ὄχι μόνον τὴ φυσιογνωμία τοῦ παγκόσμιου χάρτη ἀλλὰ καὶ τὶς ἕως τότε ἐφαρμοζόμενες πολιτικές πρακτικές. Ἡ Ελλάδα συντάχθηκε ἐξαρχής με τὸ ἀντι-σοβιετικὸ στρατόπεδο ἐνισχύοντας, μάλιστα, με στρατιωτικές μονάδες τὴ Συμμαχικὴ Ἐκστρατεία στὴν Ουκρανία, τὸ 1919. Οἱ ἐλληνικὲς ἀνυπακοὲς ἀπὸ τὴν ἐπικράτηση τῶν μπολσεβίκων ἐντάθηκαν, ὕστερα ἀπὸ τὴν υποστήριξη ποὺ παρέιχε ἡ Μόσχα στὸν Κεμάλ κατὰ τὴ Μικρασιατικὴ Ἐκστρατεία.

Ἡ ἀπόφαση μάλιστα ποὺ ἔλαβε ἡ Κομμουνιστικὴ (ένωση κομμάτων ὑπὸ τὴν καθοδήγηση τοῦ Κρεμλίνου με σκοπὸ τὴν προετοιμασία τῆς παγκόσμιας ἐπανάστασης) τὸ 1924 γιὰ τὴ συγκρότηση «ενιαίας καὶ ἀνεξάρτητης Μακεδονίας καὶ Θράκης» καὶ τὴν ὑπαγωγή τῆς σε μὴ Βαλκανικὴ Κομμουνιστικὴ Ὁμοσπονδία

(τὴν ὁποία υιοθέτησε τὸ ΚΚΕ), προκάλεσε τὴν ἐντονὴ ἀνυπακοὴ τῶν ἐλληνικῶν ἀστικῶν κομμάτων. Ἡ σοβιετικὴ ἀπειλή θα ὁδηγήσει στὸν νόμο 4229/1929 («ιδιὼνυμο»), τὸ πρῶτο ἀπὸ μὴ σειρὰ «ἐκτάκτων μέτρων», ποὺ πήρε τὸ κράτος ἐναντίον τοῦ ΚΚΕ.

Στὶς ἀρχὲς Μαΐου σημειωνόταν στὸ κύριο ἀρθρο τῆς *Καθημερινῆς*:

Ἡ Μακεδονία ἔχει ἤδη καταστῆ στόχος τῶν ἐρυθρῶν δαιμόνων πάσης γῆς καὶ πάσης φυλῆς, τῶν ὁποίων πατρὶς κοινὴ εἶνε ἡ Μόσχα. [...] Δηλητηριασμένοι [οἱ πρόσφυγες] ἀπὸ τὴν δυστυχίαν καὶ ποτιζόμενοι ἀπόγνωσιν, ἀποκοτοῦν βαθμηδὸν τὴν τρομερὰν συνείδησιν τοῦ προλεταρίου. Δὲν πρέπει ν' ἀφήσωμεν νὰ καθίσταται τὸ ὑλικὸν τῶν προσφύγων ὁσημέραι προσφορώτερον διὰ τὴν προπαγανδιστικὴν δράσιν τῶν ἐρυθρῶν.

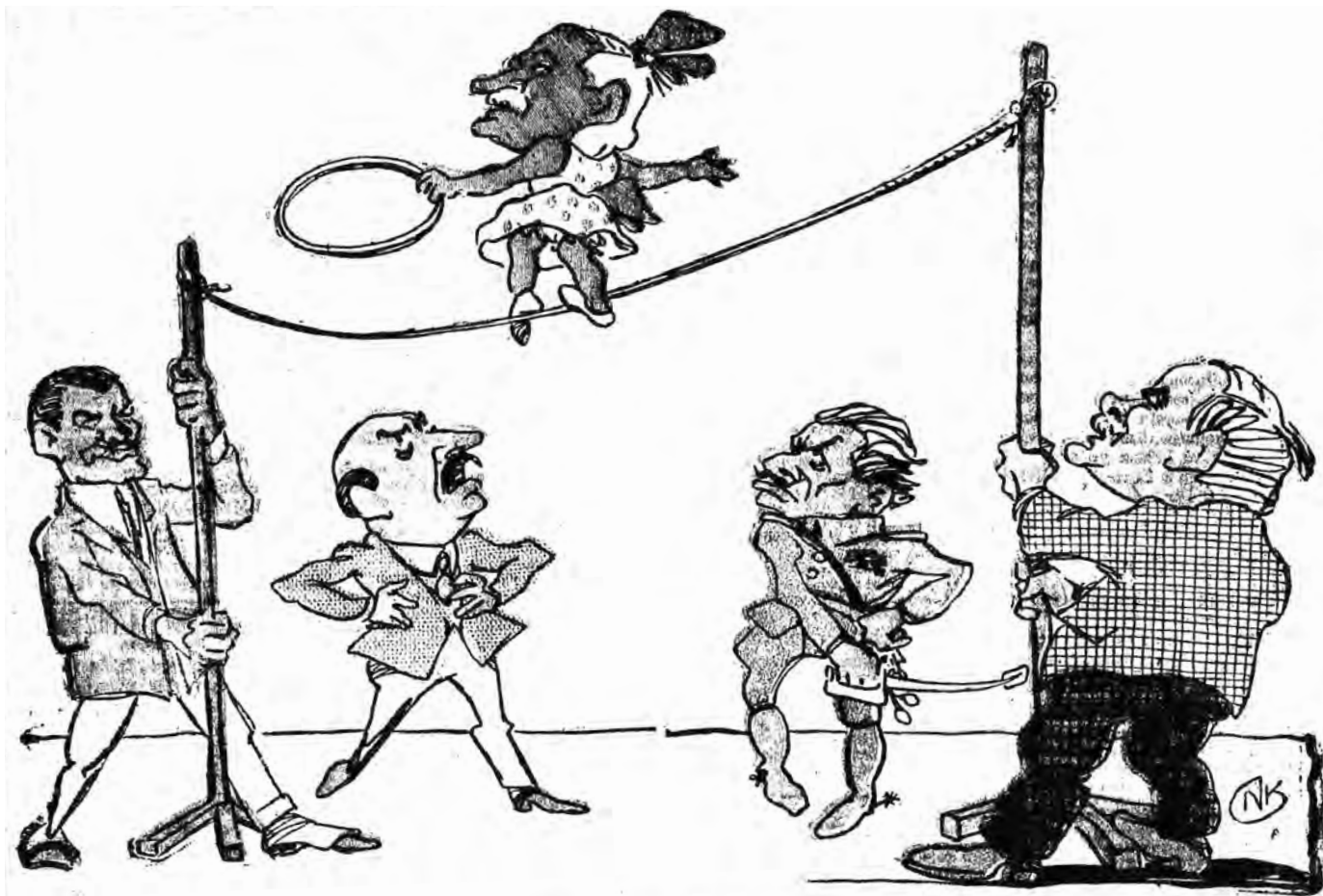
39. «ΣΥΝΑΔΕΛΦΟΙ...
Κονδύλης. -Εγώ μιμούμαι τὸ ὕφος σας... Μουσολίνι.
-Μέ... τὸ ξίφος σας»,
εφ. *Ἡ Καθημερινή*, 15 Ιουνίου 1924.

40. «ΑΠΟΣΤΡΑΤΟΣ.
"Αποχωρῶ τοῦ Ναυτικοῦ ἄνευ μνησικακίας..."»,
εφ. *Ἡ Καθημερινή*, 6 Ιουλίου 1924.

41. «Ἡ Δ' ΤΩΝ ΕΛΛΗΝΩΝ
ΕΠΑΝΑΡΧΙΖΕΙ ΤΑΣ ΕΡΓΑΣΙΑΣ ΤΗΣ.
Καὶ ὁ κ. Καφαντάρης
ὁδηγεῖ τὴν Σαμιώτισσαν εἰς τὸ θρανίον»,
εφ. *Ἡ Καθημερινή*, 30 Ιουλίου 1924.

Ἵστερα ἀπὸ τὴν κυβερνητικὴ κρίση που προκάλεσε ἡ πτώση τῆς κυβέρνησης Παπαναστασίου, ὁ Γεώργιος Καφαντάρης, στὸν ὁποῖο δόθηκε ἐντολὴ σχηματισμοῦ κυβέρνησης, υπέδειξε τὸν Θεμιστοκλῆ Σοφούλη ὡς ἀρχηγὸ μεταβατικῆς κυβέρνησης στὴν ὁποία θὰ μετείχαν ὅλα τὰ κόμματα. Ἡ πρόταση ἐγίνε δεκτὴ καὶ ἡ νέα κυβέρνησις ὀρκίστηκε στὸς 24 Ιουλίου 1924.

42. «ΠΡΟΣΕΧΗΣ ΕΝΑΡΞΙΣ ΤΟΥ ΙΠΠΟΔΡΟΜΟΥ.
Θὰ πέση;... Δὲν θὰ πέση;»,
εφ. Ἡ Καθημερινή, 11 Σεπτεμβρίου 1924.

43. «ΔΙΑΛΟΓΟΣ ΥΠΟΨΗΦΙΩΝ:

-Μικρέ, πώς σε λένε, τί είσαι;

-Σπύρος, Βενιζελικός.

-Και ή μαμά σου;

-Σπεΐρα Βενιζελική»,

εφ. *Η Καθημερινή*, 25 Σεπτεμβρίου 1924.

Πρόκειται για τον τότε

δήμαρχο Αθηναίων Σπύρο Πάτσπ.

44. «ΚΑΙ Η ΑΠΟΛΥΘΕΙΣΑ ΣΑΜΙΩΤΙΣΣΑ»,

εφ. *Η Καθημερινή*, 5 Οκτωβρίου 1924.

Την 1η Οκτωβρίου 1924 η μεταβατική
«κυβέρνηση θερινών διακοπών»
του Θεμιστοκλή Σοφούλη παραιτήθηκε.

Ο Ανδρέας Μιχαλακόπουλος, έχοντας εξασφαλίσει τη συνεργασία του Γεωργίου Κονδύλη, σχημάτισε κυβέρνηση στις 7 Οκτωβρίου 1924.

45. «ΣΥΝΑΡΧΗΓΟΙ...

–Σκύβω πολύ, κ. συνάδελφε...

–Ναί, αλλά έτσι τὸ πηλίκιον σᾶς σκεπάζει»,
εφ. *Ἡ Καθημερινή*, 4 Νοεμβρίου 1924.

46. «Ο ΑΣΤΗΡ ΤΩΝ ΜΑΓΩΝ.

Ἄστηρ δέ τις ἀντιστρατήγου ἐπιφανῆ
ὠδήγησεν αὐτοὺς εἰς τὴν φάντνιν τῶν ἀλόγων... »,
εφ. Ἡ Καθημερινή, 25 Δεκεμβρίου 1924.

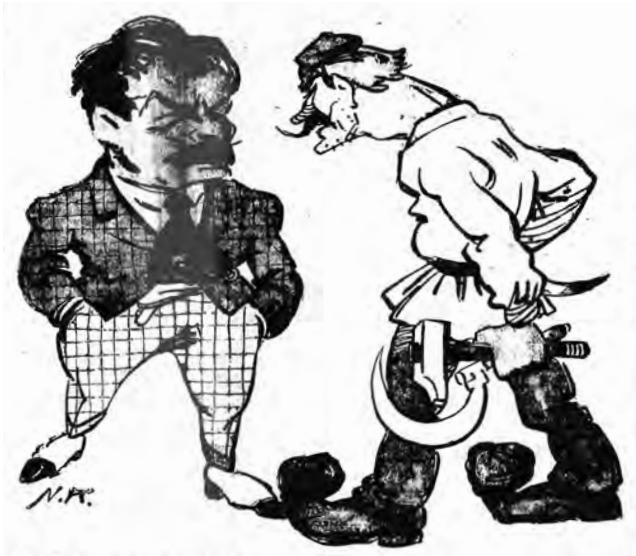
Ο βενιζελισμός "διώκεται" μεταξύ άλλων και από τους καλαμοφόρους δημοσιογράφους της *Καθημερινής*.

Στο σκίτσο διακρίνονται αρκετοί από τους υπογράφοντες τις μόνιμες στήλες («Ρακοσυλλέκτης», «Ρωξάνη Γκίκα», «Άνθος κήπου»).

Η *Καθημερινή*, μία από τις κύριες αντιβενιζελικές εφημερίδες, είχε δεχθεί το μένος των βενιζελικών αλλά και της Επανάστασης του 1922, ενώ είχε απαγορευθεί η κυκλοφορία της μετά το κίνημα των Λεοναρδόπουλου - Γαργαλίδη τον Οκτώβριο του 1923.

47. «Ο άναγνώστης δύναται νὰ διακρίνη εἰς τὴν εἰκόνα γνωρίμους τοῦ πολιτευτᾶς καὶ δημοσιογράφους μαχομένους νικηφόρως κατὰ τῶν ἀντιπάλων»,
εφ. *Ἡ Καθημερινή*, 1η Ἰανουαρίου 1925.

48. «ΣΦΥΡΙ ΚΑΙ ΔΡΕΠΑΝΙ ΚΑΙ ΚΟΝΔΥΛΙΟΝ.
 Ο κ. Κονδύλης: Ἡ καλλιτέρα πολιτικὴ
 εἶναι νὰ φωνάζω πὼς μεγαλώνεις,
 γιὰ νὰ πιστεύουν ὅ,τι χρειάζομαι...»,
 εφ. Ἡ Καθημερινή, 9 Φεβρουαρίου 1925.

Ο Γεώργιος Κονδύλης, ως υπουργός Εσωτερικών της κυβέρνησης Μικαλακόπουλου, έλαβε πρωτοβουλίες με σκοπό τον περιορισμό της κομμουνιστικής επιρροής, ιδιαίτερα στα εργατικά σωματεία. Ακόμη, ο Κονδύλης κατηγορήθηκε επανειλημμένα ότι υπερέβαλλε όσον αφορά την έκταση του «κομμουνιστικού κινδύνου», προκειμένου να νομιμοποιήσει τη λήψη αυταρχικών μέτρων.

49. «ΠΡΟΣΕΧΩΣ.
 Ὁ πόλισμαν: Ὁ Βενιζελισμός, στόπι!
 Ὁ Λαός, ἐμπρός!»,
 εφ. Ἡ Καθημερινή, 17 Φεβρουαρίου 1925.

Ἡ γελοιογραφία αναφέρεται στην προσδοκία του αντιβενιζελικού κόσμου (την οποία εκφράζει και η εφημερίδα Καθημερινή) για την πτώση του βενιζελισμού.

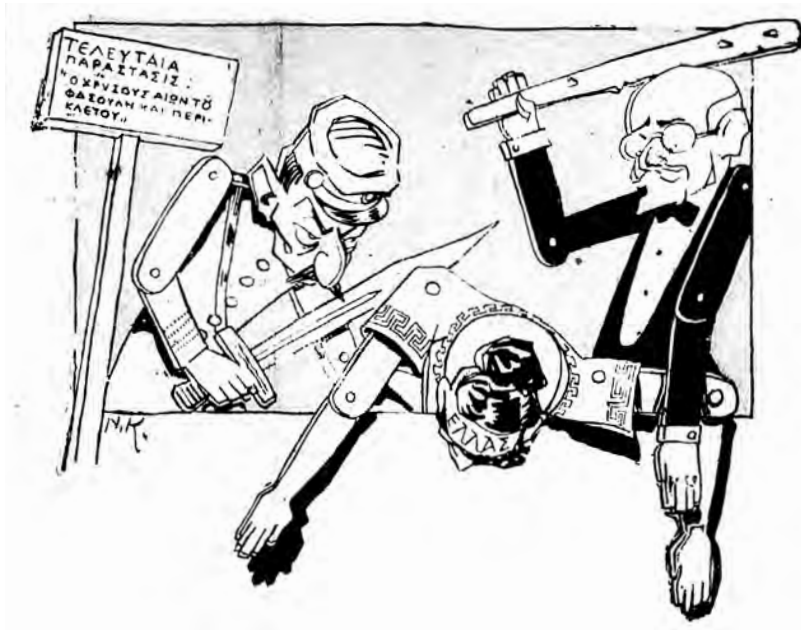

50. «ΤΟ ΤΡΙΩΔΙΟΝ.

Ζήλος όπαδών πρὸς επίσπευσιν
του "Συνακτικού Έργου",
εφ. Η Καθημερινή,
22 Φεβρουαρίου 1925.

Στις 9 Δεκεμβρίου 1924 ξεκίνησαν
στη Βουλή οι συζητήσεις για το νέο Σύνταγμα,
οι οποίες δεν θα ολοκληρώνονταν εξαιτίας
του κινήματος του Θεόδωρου Πάγκαλου.

Καθώς οι εργασίες αυτές ξεκίνησαν
με καθυστέρηση, εννέα μήνες μετά
την ανακήρυξη της δημοκρατίας, προκάλεσαν
την έντονη αντίδραση του αντιβενιζελικού
κόσμου, ο οποίος μάλιστα βρισκόταν εκτός
Εθνοσυνέλευσης, μετά την αποχή του
από τις εκλογές τον Δεκέμβριο του 1923.

51. «ΑΙΩΝΙΟΙ ΑΠΟΚΡΕΩ.

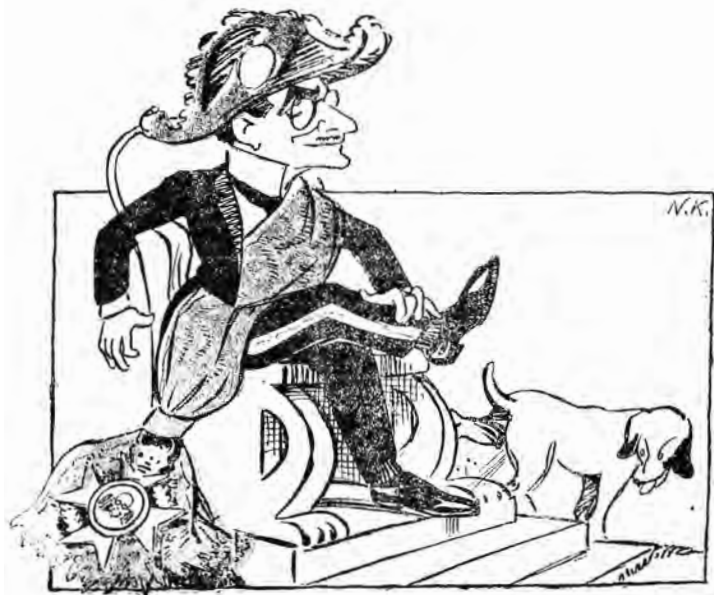
Τὴν Ἑλλάδα θὰ τὴν σώσωμεν, ὅπωςδήποτε!...»,
εφ. Ἡ Καθημερινή, 26 Φεβρουαρίου 1925.

52. «ΔΙΑΡΚΗΣ ΑΠΟΚΡΕΩ.

Γαϊτανάκι...»,

εφ. Ἡ Καθημερινή, 1η Μαρτίου 1925.

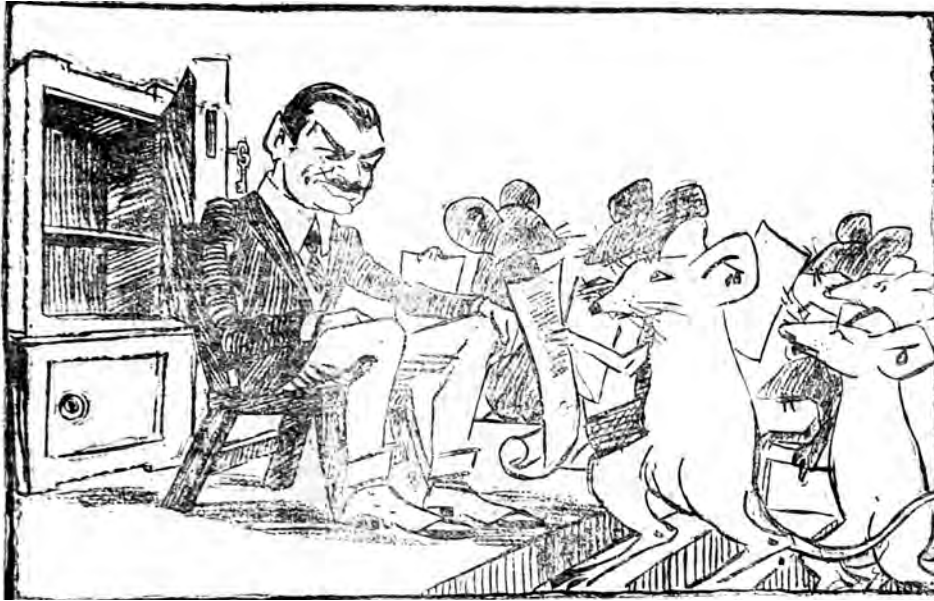
53. «Ο ΓΑΛΛΟΕΛΛΗΝ ΠΡΕΣΒΕΥΤΗΣ.
–Καὶ παρ' ὅλα ταῦτα ἐγὼ παραμένω
μὲ τὸ παράσημον»,
εφ. Ἡ Καθημερινή, 20 Μαρτίου 1925.

Ο Νικόλαος Πολίτης, πρεσβευτής της Ελλάδας στο Παρίσι (και υπουργός Εξωτερικών των κυβερνήσεων Βενιζέλου το 1917-1920), persona non grata για την αντιβενιζελική παράταξη, θεωρείτο έντονα φιλογάλλος –εξ ου και ο χαρακτηρισμός του. Τον Σεπτέμβριο του 1924, υπέγραψε το ελληνο-βουλγαρικό πρωτόκολλο περί μειονοτήτων (Πρωτόκολλο Καρφώφ - Πολίτη), σύμφωνα με το οποίο η Ελλάδα θα δεχόταν την παρέμβαση της Κοινωνίας των Εθνών για την προστασία των «Βουλγάρων» που κατοικούσαν στα εδάφη της –ανάλογη υποχρέωση οριζόταν και για τη Βουλγαρία σχετικά με τις ελληνικές μειονότητες. Στα πρωτοσέλιδα της αντιβενιζελικής Καθημερινής εντοπίζονται αποσπάσματα όπως: «“Η υπογραφή του πρωτοκόλλου υπό του κ. Πολίτου υπῆρξε σφάλμα μέγα και άσυγχώρητον”, ἐδήλωσεν ἐν Γενεύῃ ὁ ἀργηγὸς τῶν βενιζελικῶν», και:

Πρὸ χρόνου ὄχι πολλοῦ εἰς ἀρνησίθρησκος Ἕλλην, ὁ προδότης Νικόλαος Πολίτης, υπέγραψεν εἰς τὴν Γενεύην μία πράξιν, δι' ἧς, ἐθουσιάζετο ἡ Μακεδονία. [...] Αὕτη [ἡ βενιζελικὴ κυβέρνησις] ἀνεκήρυξεν τὸν προδότην Νικόλαον Πολίτην μέγαν ἄνδρα καὶ τῷ ἀπένειμαν τὸν Μεγαλόσταυρον διὰ τὴν παραχώρησιν τῆς Μακεδονίας εἰς τοὺς Βουλγάρους.

Τελικά, ὕστερα ἀπὸ προσφυγὴ τῆς Ελλάδας στὴν Κοινωνία τῶν Εθνῶν (Μάρτιος 1925), τὸ πρωτόκολλο ακυρώθηκε.

Στα Ἀπομνημονεύματά του, ὁ Στυλιανὸς Γονατὰς καταγράφει: *Διεξήχθη μακρὰ συζήτησις ἐν τῇ Συνελεύσει ἀπὸ τῆς 28 Ἰανουαρίου μέχρι τῆς 2 Φεβρουαρίου. Καὶ κατὰ τὴν συνεδρίασιν [...] ὠμίλησα καὶ ἐγὼ [...] εἰπὼν ἐν περιλήψει τὰ ἐξῆς: εἶναι πολὺν περίεργον πὼς ὑπεγράφη τὴν 29ην Σεπτεμβρίου 1924 ἐν Γενεύῃ, μεταξὺ τοῦ παρὰ τῇ Κ.Τ.Ε. Ἑλληνοσ ἀντιπροσώπου Πολίτου, τοῦ Βουλγάρου Ὑπουργοῦ τῶν Ἐξωτερικῶν Καρφῶφ καὶ τῆς Κ.Τ.Ε. τὸ συζητούμενον πρωτόκολλον, δῆθεν ὡς ἀπόρροια τοῦ 16ου κεφαλαίου τῆς Συνθήκης τῆς Λωζάννης: ὑπεγράφη δὲ τοῦτο ἐκ μέρους μας οἰκειοθελῶς καὶ χωρὶς οὐδεμίαν οὐδαμόθεν πίεσιν. Ἡ μόνη ἐξήγησις εἶναι ὅτι ὁ Νικόλαος Πολίτης ἔπεσε θύμα ἐντέχνου προπαγάνδας τοῦ Βουλγάρου Ὑπουργοῦ τῶν Ἐξωτερικῶν, ὅτι θὰ ἔκαμνεν ἀρίστην ἐντύπωσιν καὶ θὰ ἐξυψώνετο τὸ γόητρον τῆς Πατρίδος μας, ἐὰν ἡ Ἑλλὰς ἐδέχετο τὴν ἐποπτεῖαν τῆς Κ.Τ.Ε., εἰς ἀπόδειξιν τῆς καλῆς τῆς πίστεως ἐν τῇ ἐφαρμογῇ τῶν περὶ μειονοτήτων διατάξεων. Ἡ ὑπογραφή τοῦ ἐν λόγω πρωτοκόλλου ὑπῆρξε πολὺ ἀτυχήσ καὶ θὰ ἀπέβαινεν ἐθνικῶς ἐπιζημία, ἐὰν δὲν ἠκυροῦτο.*

54. «ΚΑΘΥΣΤΕΡΗΣΑΝΤΕΣ ΑΠΕΡΓΟΙ.
Οί ποντικοί τοῦ Δημοσίου Ταμείου
ὑποβάλλουν πεινῶντες δίκαια αἰτήματα
πρὸς βελτίωσιν τῆς ζωῆς των...»,
εφ. Ἡ Καθημερινή, 29 Μαρτίου 1925.

55. «ΜΕΤΑ ΤΑ ΛΗΦΘΕΝΤΑ ΜΕΤΡΑ.
Ἡ ἰσοσκέλις τοῦ Προϋπολογισμοῦ
ἐπιτυγχάνεται»,
εφ. Ἡ Καθημερινή, 14 Ἀπριλίου 1925.

56. «ΧΡΙΣΤΟΣ ΑΝΕΣΤΗ.
Καὶ τὸ ἑλληνικὸ Πάσχα...»,
εφ. Ἡ Καθημερινή, 19 Ἀπριλίου 1925.

Ο Γεώργιος Κονδύλης, λίγο πριν από την παραίτησή του από υπουργός Εσωτερικών τον Ιούνιο του 1925, με πρόσχημα την καταπολέμηση της ληστείας και της εδραίωσης της δημόσιας ασφάλειας, προχώρησε στον σχηματισμό των ταγμάτων των «Κυνηγών». Στην πραγματικότητα επρόκειτο για σώμα πραιτοριανών, που θα λειτουργούσε για λογαριασμό του ίδιου του Κονδύλη.

57. «ΠΩΣ ΘΑ ΕΠΙΒΑΗΘΟΥΝ ΜΕΤ' ΟΛΙΓΟΝ ΕΙΣ ΤΟΝ ΒΕΝΙΖΕΛΙΣΜΟΝ ΑΙ ΙΔΙΚΑΙ ΤΟΥ ΜΕΘΟΔΟΙ. Συγκέντρωσις εἰς κλειστῶ χώρῳ...», εφ. Ἡ Καθημερινή, 17 Μαΐου 1925.

Στο ίδιο φύλλο της Καθημερινής, σε άρθρο με τίτλο «Οἱ ἀνθρωποκνηγοῖ» σημειώνεται χαρακτηριστικά:

Ὅσοι προθυμοποιοῦνται νὰ ὑπηρετήσουν τοὺς τυχαρπᾶστους βενιζελικοὺς παράγοντας, ἀντιπασσόμενοι ὅπωςδὴποτε ἐναντίον τοῦ λαοῦ, ἄς τὸ γνωρίζουν: Θάττον ἢ βράδιον οἱ μεγάλοι θ' ἀποδράσουν, καὶ θὰ μείνουν αὐτοὶ ἔρμαια τῆς δικαίας ἀγανακτῆσεως τοῦ λαοῦ. Τὴν φορὰν αὐτὴν, μὴ ἀπατῶνται, δὲν θὰ ἔπρεπε νὰ ὑπολογίσουν ἐπὶ τῆς κοινῆς ἀνοχῆς καὶ συγγνώμης. Θὰ πληρώσουν αὐτοὶ διὰ τοὺς ἄλλους...

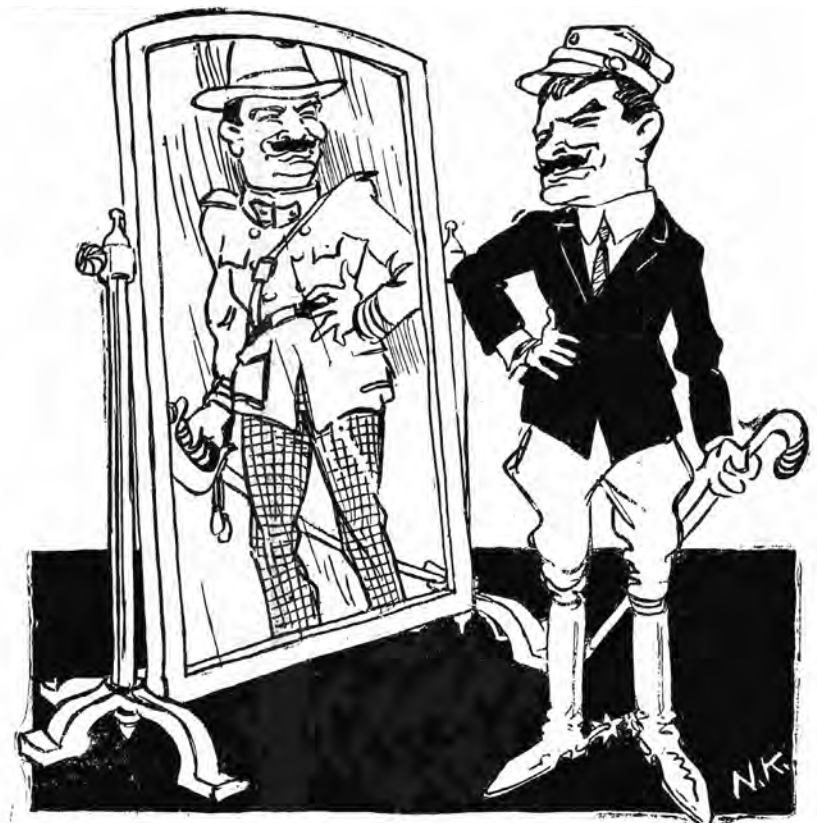

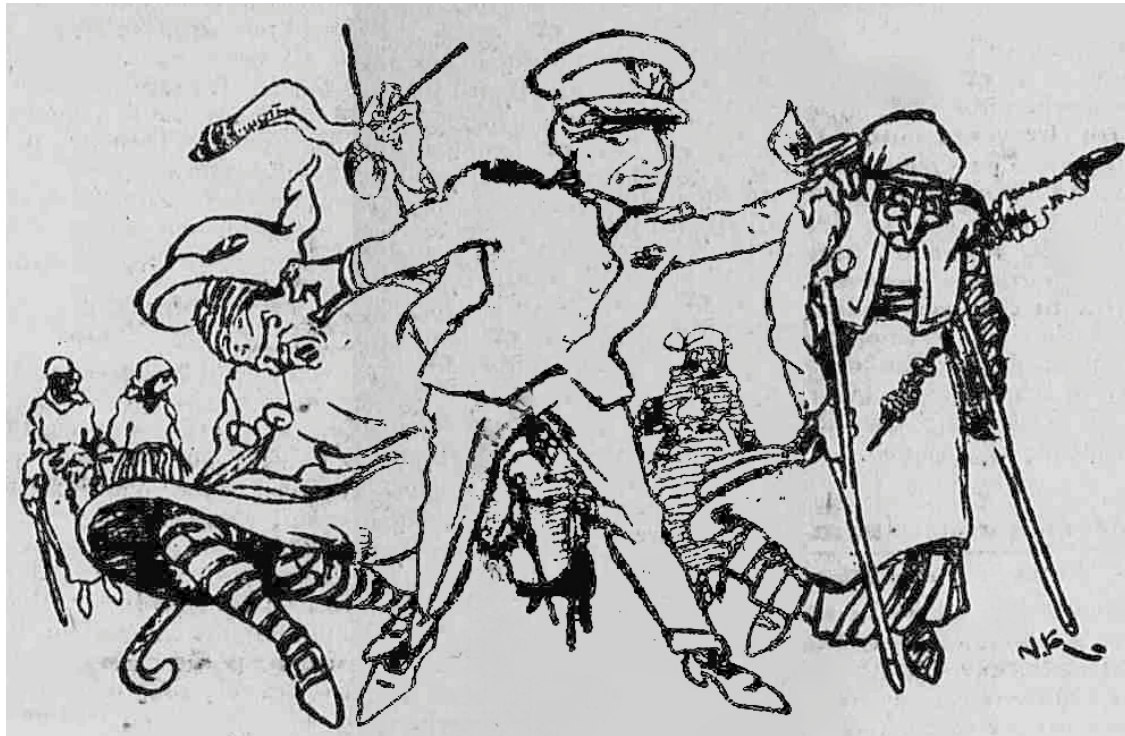
Τον Απρίλιο του 1925 ξεκίνησαν στο Βελιγράδι διαπραγματεύσεις ανάμεσα στην Ελλάδα και το Βασίλειο των Σέρβων, των Κροατών και των Σλοβένων (όπως ονομαζόταν τότε η Γιουγκοσλαβία), με σκοπό την αποκατάσταση των διμερών σχέσεων που είχαν πληγεί λόγω του Πρωτοκόλλου Πολίτη - Καλφώφ και της καταγγελίας της ελληνοσερβικής συνθήκης συμμαχίας εκ μέρους της Γιουγκοσλαβίας. Επικεφαλής της ελληνικής αντιπροσωπείας τέθηκε ο διπλωμάτης Δημήτριος Κακλαμάνος.

58. «ΑΦΙΞΕΙΣ ΕΚ ΒΕΛΙΓΡΑΔΙΟΥ.
Μέγας... διπλομήτης»,
εφ. *Η Καθημερινή*, 8 Ιουνίου 1925.

59. «Ο ΑΝΑΣΧΗΜΑΤΙΣΜΟΣ:
Ἦλλαξεν ὁ Μανωλῆς κι' ἔβαλε
τὰ ρούχα του ἄλλοιῶς...»,
εφ. *Η Καθημερινή*,
14 Ιουνίου 1925.

Ἡ παραίτηση του Γεωργίου Κονδύλη (υπουργοῦ Ἐσωτερικῶν) τον Ιούνιο του 1925 προκάλεσε κυβερνητικὴ κρίση που οδήγησε στην παραίτηση της κυβέρνησης Μιχαλακόπουλου και στην ανάθεση της εντολῆς ἀπὸ τον πρόεδρο της Δημοκρατίας στον Γεώργιο Καφαντάρη, ο οποίος ὅμως ζήτησε να δοθεῖ πάλι η εντολή στον Ανδρέα Μιχαλακόπουλο. Ἡ νέα κυβέρνηση Μιχαλακοπούλου ορκίστηκε στις 15 Ιουνίου (δηλαδή την επομένη ημέρα της δημοσίευσης του σκίτσου). Ἡ κυβέρνηση αὐτὴ ανατράπηκε, ὕστερα ἀπὸ εννέα μέρες, ἀπὸ το πραξικόπημα του Θεοδώρου Πάγκαλου.

60. «ΘΡΙΑΜΒΕΥΤΙΚΗ ΕΠΙΑΝΟΔΟΣ
Καὶ οὕτω συνελήφθησαν... οἱ Γιαγιάδες»,
εφ. *Ἡ Καθημερινή*, 18 Ιουνίου 1925.

Οι αδελφοί Γιαγά είχαν διαπράξει κατά το παρελθόν σωρεία αδικημάτων. Εν όψει της παραπομπής τους σε δίκη, τον Ιούνιο του 1925 αποπειράθηκαν να κάνουν κίνημα με σκοπό την απόσχιση της Σάμου από το ελληνικό κράτος και την εγκατάσταση καθεστώτος αυτονομίας. Ο υπουργός Εσωτερικών Γεώργιος Κονδύλης συγκέντρωσε δυνάμεις που αποβιβάστηκαν στο νησί τρέποντας σε φυγή τους κινηματίες.

Το σκίτσο παραπέμπει στην «ιδιότυπον έπανάστασιν» που «κατεστάλη μετά από κινητοποίηση στρατοῦ καὶ στόλου», με θύμα ένα στρατιώτη.

Σημειώνει η *Καθημερινή*:

Ὁ μεγαλύτερος ἐκ τῶν ἀδελφῶν Γιαγάδων Ἰωάννης ἔχων ἐκτὸς τῆς παλληκαρωσύνης καὶ ἀρκετὴν μὀρφωσιν ἠκούσθη πολλάκις λέγων πρὸς συγχωριανούς του τὰ ἐξῆς: «Ἀφοῦ ἔγινε Ὑπουργὸς καὶ ἀπειλεῖ νὰ γίνῃ Πρωθυπουργὸς ὁ ὁποῖος ἔκανε ἑπτὰ χρόνια δεκανέας καὶ δὲν ἄφηνε κόττα γιὰ κόττα εἰς τὰ χωριά, γιατί νὰ μὴ γίνω καὶ ἐγὼ Διοικητὴς τῆς Σάμου; Ἀπὸ τὸν Κονδύλην καὶ τὸν Πλαστῆραν θεωρῶ τὸν ἐάντὸν μου ἀνώτερον διότι ἐγὼ τουλάχιστον ξέρω καὶ πέντε γράμματα, ἔχω δὲ προσφέρει καὶ μερικὰς πραγματικὰς ὑπηρεσίας εἰς τὸν τόπο μου».

IV. Η «ΠΑΓΚΑΛΙΚΗ» ΔΙΚΤΑΤΟΡΙΑ

Η επιβολή δικτατορικού καθεστώτος από τον στρατηγό Θεόδωρο Πάγκαλο, τον Ιούνιο του 1925, σύμπτωμα της παρατεταμένης κρίσης των θεσμών, σήμανε την απαρχή μιας (σύντομης) περιόδου μειζόνων αναταράξεων για την Ελλάδα. Εξάλλου, διακηρυγμένοι στόχοι του δικτάτορα ήταν η προσφυγή σε νέα ένοπλη αναμέτρηση με την Τουρκία και η αναθεώρηση της Συνθήκης της Λωζάννης. Προερχόμενος από τη βενιζελική παράταξη ο Πάγκαλος βρέθηκε εξαρχής στο επίκεντρο αυστηρής κριτικής από τις αντιβενιζελικές εφημερίδες *‘Η Καθημερινή* και *‘Η Πρωΐα*, που φιλοξενούσαν τις γελοιογραφίες του Νίκου Ε. Καστανάκη.

Στο πλαίσιο αυτό, ο Καστανάκης δεν δίστασε να λάβει ξεκάθαρη θέση για τις δημοτικές εκλογές Αθηνών υπέρ του υποψήφιου της αντιβενιζελικής παράταξης Σπύρου Μερκούρη, αλλά και να στηλιτεύσει εξεζητημένες αποφάσεις της παγκαλικής δικτατορίας, όπως η απαγόρευση στις γυναίκες να φορούν φούστες που απείχαν περισσότερο από 30 εκ. από το έδαφος. Παράλληλα, τοποθετείται και για σειρά διεθνών ζητημάτων που απασχολούσαν τότε την παγκόσμια κοινή γνώμη, όπως ήταν η (ανεπιτυχής) προσπάθεια της Κοινωνίας των Εθνών να “επιβάλει” την ειρήνη μέσω γενικού αφοπλισμού.

Αναφορά στο πραξικόπημα του Θεοδώρου Πάγκαλου που εκδιπλώθηκε στις 4.30' π.μ. της 25ης Ιουνίου 1925. Ο Πάγκαλος είχε σε τέτοιο βαθμό "διαφημίσει" από τις αρχές του 1925 την πρόθεσή του να κινηθεί εναντίον της κυβέρνησης, που κανείς δεν πίστευε ότι θα πραγματοποιούσε τις απειλές.

61. «ΤΑ ΣΥΝΘΗΜΑΤΙΚΑ ΤΗΛΕΓΡΑΦΗΜΑΤΑ.
"Ανδρομάχη ύποστῃ ἐγχείρισιν αὔριον τετάρτην
πρωινήν"...

ΛΙΛΙΚΑ

[Ὡς γνωστὸν τὴν παραμονὴν τοῦ κινήματος ἀπεστάλη συνθηματικὸν τηλεγράφημα ὀρίζον τὴν ὥραν τῆς ἐκρήξεως. Ἀνδρομάχη ὠρίζετο ὁ κ. Μιχαλακόπουλος],
εφ. Ἡ Καθημερινή, 5 Ιουλίου 1925.

62. «ΟΠΩΣ ΕΙΣ ΤΟΝ ΦΩΝΟΓΡΑΦΟΝ.
 “Η φωνή του κυρίου του...”
 (His Master's Voice)»,
 εφ. *Η Καθημερινή*, 19 Ιουλίου 1925.

Σχολιάζεται το γεγονός ότι ο Αλέξανδρος Παπαναστασίου ήταν “υποχείριο” των πιο ριζοσπαστικών στοιχείων του (βενιζελικής απόχρωσης) στρατού, με κορυφαίο τον στρατηγό Γεώργιο Κονδύλη.

63. «ΔΥΣΚΟΛΟΣ ΠΛΟΥΣ.
 Καφαντάρης: –Κύριε Λουκά, ό λαός φυσά
 και θά πνιγούμε...»,
 εφ. *Η Καθημερινή*, 2 Αυγούστου 1925.

64. «Ο Ἀρχάγγελος, κ. Πάτσος, ἐπικειμένων ἐκλογῶν, πετᾷ ὑπὲρ τὴν πόλιν τῶν Ἀθηνῶν καὶ σημαίνει Δευτέραν Παρουσίαν:
–Δεῦτε ἐγέρθητε πάντες, οἱ κεκοιμημένοι ἀδελφοί, ὅτι ἤγγικεν ἡμέρα ἐκλογῶν καὶ ἐπείγομαι συγκεντρώσαι ὑμᾶς καὶ τὰ βιβλιάρια ὑμῶν. Ἄμην, ἀμὴν λέγω ὑμῖν, μὴ χάνετε οὔτε στιγμήν, παραταχθῆτε εἰς τὴν γραμμὴν, διότι χωρὶς ἐσᾶς τοὺς ὑπὸ γῆν, θὰ χάσωμεν τὴν ἐκλογὴν...»,
εφ. Ἡ Καθημερινή, 13 Σεπτεμβρίου 1925.

Οι δημοτικές εκλογές διενεργήθηκαν στις 25 Οκτωβρίου 1925, με υποψήφιους τον βενιζελικό Σπύρο Πάτση και τον αντιβενιζελικό Σπύρο Μερκούρη. Τελικά, επικράτησε ο Πάτσης, ενώ η Καθημερινή και ο Καστανάκης είχαν στηρίξει εμφανώς τον Μερκούρη.

65. «Ο ΠΡΩΤΟΣ ΑΘΛΟΣ ΤΟΥ ΗΡΑΚΛΕΟΥΣ.
–Κύριε Δήμαρχε, κατεβήτε παρακαλῶ, ἔφθασε τὸ κάρρον τῆς καθαριότητος...»,
εφ. Ἡ Καθημερινή, 21 Σεπτεμβρίου 1925.

66. «Ἡ ΑΥΡΙΑΝΗ ΠΑΡΑΣΤΑΣΙΣ.
Καὶ ἡ πάλιν τῶν Νάνων»,
εφ. Ἡ Καθημερινή, 24 Οκτωβρίου 1925.

67. «Ο ΔΗΜΑΡΧΟΣ
ΕΙΣ ΤΟΥΣ ΠΡΟΣΦΥΓΙΚΟΥΣ
ΣΥΝΟΙΚΙΣΜΟΥΣ.

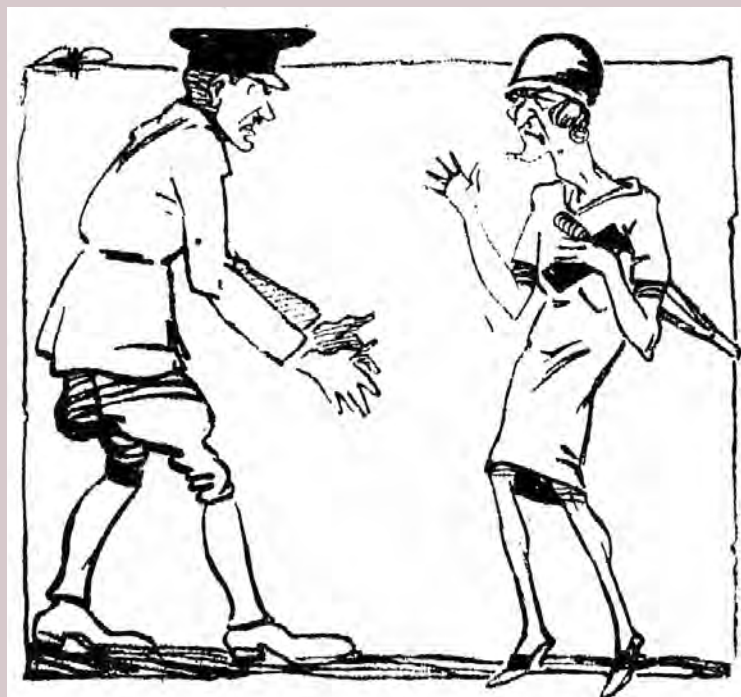
–Εύτυχώς ἐπρόφθασαν
καὶ ἐψήφισαν ὅλοι...»,
εφ. *Ἡ Καθημερινή*,
26 Νοεμβρίου 1925.

Ένα μήνα σχεδόν μετά τις δημοτικές εκλογές, στις 23 Νοεμβρίου 1925, σφοδρή καταιγίδα έπληξε την Αθήνα. Το μέγεθός της αποτυπώνεται στον Τύπο με εκτενή ρεπορτάζ, φωτογραφίες και σκίτσα. Ο Καστανάκης δημοσιεύει σκίτσο με τίτλο «Ἡ καταστροφή παρὰ τὸν Ἅγιον Σάββαν (Βοτανικοῦ)», ενώ σημειώνεται ότι «Αἱ ζημίαι ἐκ τῆς πλημμύρας ὑπερέβησαν ἀσφαλῶς τὰ 160 ἑκατομμύρια» και ότι οι προσφυγικοί συνοικισμοί των «πλινθοκτίστων παραπηγμάτων» υπέστησαν τις μεγαλύτερες καταστροφές. Εκατοντάδες πρόσφυγες «παρέμειναν ἄνευ στέγης», ἄλλοι «έστεγάσθησαν» σε σχολεία ή εκκλησίες και ἄλλοι «εἰς παραπήγματα συγγενῶν καὶ φίλων των». Αρκετά ήταν τα θύματα, μεταξύ των οποίων πολλά παιδιά.

68. «ΤΑ 30 ΕΚΑΤΟΣΤΑ:
–Μά τὸ μέτρο σου δὲν εἶνε σωστό...
–Πᾶν μέτρον ἄριστον...»,
εφ. *Ἡ Καθημερινή*, 1η Δεκεμβρίου 1925.

Το μέτρο αφορούσε τα κορίτσια ἄνω των 12 ἐτῶν και τις γυναίκες. Διευκρινιζόταν ἀκόμη ὅτι:
Αἱ παραβάτιδες θὰ παραπέμπωνται εἰς τὸ ἐπ' αὐτοφώρῳ πταισματοδικεῖον, συνπεύθυννοι θὰ εἶναι καὶ οἱ γονεῖς αὐτῶν.

69. «ΤΑ ΤΡΙΑΝΤΑ ΕΚΑΤΟΣΤΑ.
–Μὰ δὲν εἶμαι ἀκόμη δώδεκα χρονῶν, κ. Ἀστυνόμε...»,
εφ. *Ἡ Καθημερινή*, 2 Δεκεμβρίου 1925.

70. «ΕΝΔΕΧΟΜΕΝΑΙ ΣΥΝΕΠΕΙΑΙ»,
Οί τριάκοντα πόντοι ἐκ τῶν ἄνω
πρὸς τὰ κάτω...»,
εφ. Ἡ Καθημερινή, 3 Δεκεμβρίου 1925.

Σύμφωνα με την απόφαση του δικτάτορα Θεοδώρου Πάγκαλου το μήκος του φορέματος δεν θα έπρεπε να απέχει περισσότερο από «τριάκοντα ἑκατοστά» από την επιφάνεια του εδάφους. Η απόφαση αντιμετωπίστηκε από τους γελοιογράφους όπως και ανάλογες αποφάσεις σύγχρονών τους δικτατόρων, λόγου χάρη στις ταινίες του Φεντερίκο Φελλί (Federico Fellini) και της Λίνας Βερτμίλλερ (Lina Wertmüller).

Οι σύγχρονοι του Καστανάκη αρθρογράφοι συνεπικουρούν:

Εἶμαι καὶ ἐγὼ σύμφωνος, συμφωνότατος! Νὰ μακρύνῃ ὁ ποδόγυρος! Ἡ ἑλλαδικὴ ψυχὴ μου δὲν ἀρέσκειται εἰς τὰ ἄσμενα θεάματα. Θὰ μοῦ ἦτο εὐχάριστον νὰ καταμετρηθῇ καὶ αὐτὴ ἀκόμη ἡ Ἄπτερος Νίκη τὴν ὁποῖαν δὲν βλέπω, ἀλλὰ αἰσθάνομαι γυμνὴν ἐκεῖ ἐπάνω στὴν Ἀκρόπολιν. Ἀλλὰ, κύριε Πρωθυπουργέ, πολὺ φοβοῦμαι ἐκ παραδόσεως τὰς γυναῖκας. Ἡ παμπονηρία καὶ τὸ πείσμα τῶν ὅταν κάτι ἀπαγορεύεται δὲν ἔχουν ὄρια. Ἐὰν αἴφνης κοντύνουν ἐξ ἐχθρότητος τὰ μανίκια; Ἄν διανοίξουν τὰ ντεκολτέ τους;

Ο Μ. Mazower σημειώνει: «Δεν μπορεί κανείς να είναι φασίστας στην πολιτική... και μη φασίστας στο σχολείο, μη φασίστας στον οικογενειακό κύκλο, μη φασίστας στη δουλειά».

71. «ΟΙ ΕΡΩΤΕΣ ΤΟΥ ΜΕΛΕΤΙΟΥ ΜΕ ΤΗΝ ΑΙΓΥΠΤΟΝ.
–Σφίγξε με... κι' ένωμένοι ἄς μείνουμε πάντα...»,
εφ. Η Καθημερινή, 9 Φεβρουαρίου 1926.

72. «ΠΩΣ ΘΑ ΚΑΤΕΛΑΜΒΑΝΑΝ ΤΑΣ ΑΘΗΝΑΣ.
Ὁ Δούρειος ἵππος»,
εφ. Η Καθημερινή, 21 Φεβρουαρίου 1926.

Μετά την κήρυξη δικτατορίας από τον Θεόδωρο Πάγκαλο τον Ιανουάριο του 1926 έγιναν προσπάθειες για ανατροπή του καθεστώτος. Οι συνεννοήσεις με τον Νικόλαο Πλαστήρα δεν ευοδώθηκαν, ενώ αποκαλύφθηκαν και τα σχέδια για πραξικόπημα του Γεωργίου Κονδύλη.

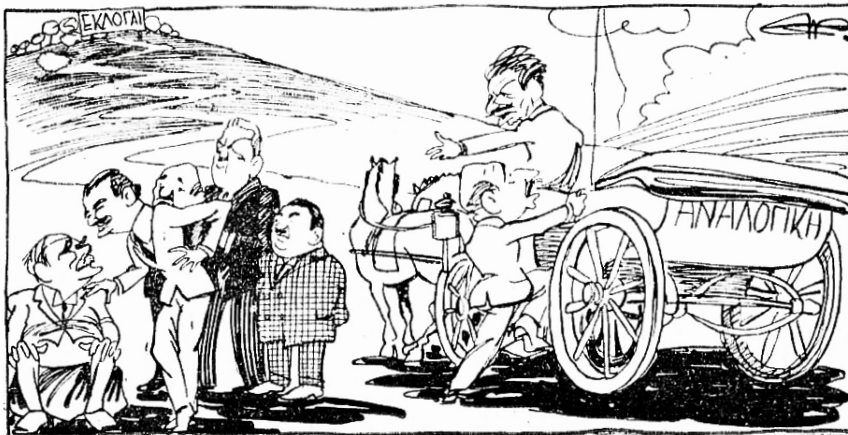
V. ΟΙ ΕΚΛΟΓΕΣ ΤΗΣ 7ΗΣ ΝΟΕΜΒΡΙΟΥ 1926

Στις 22 Αυγούστου 1926 ο Γεώργιος Κονδύλης, φανατικός βενιζελικός, ανέτρεψε τη δικτατορία του Θεοδώρου Πάγκαλου και σχημάτισε κυβέρνηση, με την υπόσχεση να επαναφέρει τη χώρα στην κοινοβουλευτική ομαλότητα. Εντούτοις, οι προσωπικές φιλοδοξίες και οι (γνωστές) δικτατορικές διαθέσεις του, καθώς και η επανειλημμένη ανάμιξή του στα στρατιωτικά κινήματα του πρόσφατου παρελθόντος (που του χάρισαν το προσωνύμιο «Κεραυνός») δημιουργούσαν εύλογες ανησυχίες για τις πραγματικές προθέσεις του.

Αυτές ακριβώς τις ανησυχίες, διάχυτες στην αντιβενιζελική παράταξη (για την οποία ο Κονδύλης ήταν *persona non grata*), εξέφρασε μέσα από τις γελοιογραφίες του ο Νίκος Ε. Καστανάκης, έως τη διενέργεια των εκλογών της 7ης Νοεμβρίου 1926. Εξάλλου, κυρίαρχη είναι η αντίληψη του γελοιογράφου ότι ο «Κεραυνός» βρισκόταν υπό την επιρροή του Ελευθερίου Βενιζέλου, σε μια περίοδο κατά την οποία ο Κρητικός πολιτικός είχε εγκαταλείψει την πολιτική και είχε εγκατασταθεί στο Παρίσι.

74. «Βαίνομεν όλοταχώς πρὸς τὰς ἐκλογάς..»,
εφ. Ἡ Πρωΐα, 6 Αυγούστου 1926.

75. «ΛΕΩΦΟΡΕΙΟΝ... Ἡ ΑΝΑΛΟΓΙΚΗ»
-Ἄλλος, κύριος, γιὰ τὶς ἐκλογές;»,
εφ. Ἡ Πρωΐα, 1η Σεπτεμβρίου 1926.

Ἡ κυβέρνηση Κονδύλη θέσπισε τὸν νόμο 3363/1926, με τὸν ὁποῖο εἰσαγόταν στὴν Ελλάδα τὸ ἐκλογικὸ σύστημα τῆς ἀπλῆς ἀναλογικῆς.

Τὸ σύστημα τῆς «ἀναλογικῆς τῶν κατανομῶν», που θα χαρακτήριζε ἔκτοτε ὅλα τὰ ἐλληνικὰ ἀναλογικὰ συστήματα, ἀποτελοῦσε μίμηση τοῦ ἐκλογικοῦ συστήματος που ἴσχυε στὴν Τσεχοσλοβακία κατὰ τὸν Μεσοπόλεμο.

76. «ΤΑ ΕΠΙΚΙΝΔΥΝΑ ΠΟΛΙΤΙΚΑ ΓΙΓΑΝΤΑΙΩΡΗΜΑΤΑ.

-...Εδῶ θὰ πέση!...

-Εκεῖ θὰ πέση!...»,

εφ. *Ἡ Πρωΐα*, 16 Σεπτεμβρίου 1926.

77. «Ἡ ΚΙΝΗΜΑΤΟΓΡΑΦΙΚΗ ΤΑΙΝΙΑ
ΤΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΤΟΥ ΝΕΟΥ... ΣΩΚΡΑΤΟΥΣ.

Εἰς τὸν στρατὸν / Εἰς τὴν 4ν Ἐθνοσυνέλευσιν /

Κατὰ τὰς προεδρικὰς ἐκλογὰς /

Ὅταν τὸν ἐκτύπησεν ὁ... Κεραυνὸς /

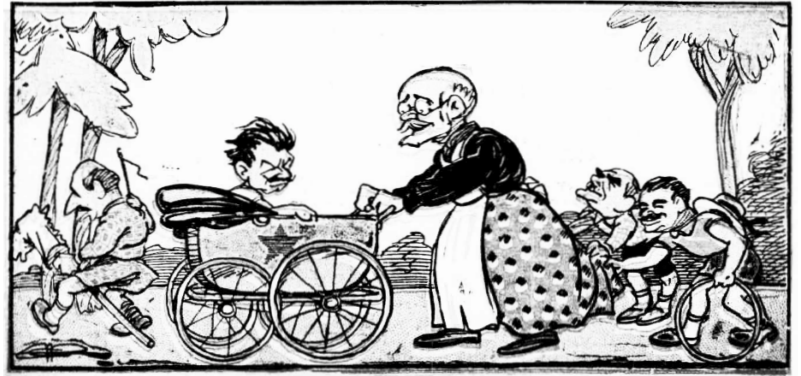
Εἰς τὴν φυλακὴν / Κροκοδείλια δάκρυα»,

εφ. *Ἡ Πρωΐα*, 29 Σεπτεμβρίου 1926.

78. «Ο κ. Κονδύλης διαλύει τὸ κόμμα του»,
εφ. *Ἡ Πρωΐα*, 24 Σεπτεμβρίου 1926.

Στις 22 Σεπτεμβρίου 1926 δημοσιεύτηκαν το Σύνταγμα και ο εκλογικός νόμος. Το ίδιο βράδυ ο Γεώργιος Κονδύλης ανακοίνωσε ότι διαλύει το κόμμα του και ότι δεν θα πολιτευθεί στις εκλογές της 24ης Οκτωβρίου (οι οποίες τελικά διεξήχθησαν στις 7 Νοεμβρίου 1926).

80. «ΑΙ ΣΥΣΤΑΣΕΙΣ ΚΑΙ ΑΙ ΟΔΗΓΙΑΙ.
Ἡ Καλὴ Γκυβερνάντα»,
εφ. *Ἡ Πρωΐα*, 4 Οκτωβρίου 1926.

Ο Καστανάκης θεωρεί τον Γεώργιο Κονδύλη απλὸ φερέφωνο του Βενιζέλου –αν και η άποψη αυτή δεν ευσταθεί πλήρως, με τον «Κεραυνό» να ακολουθεί συχνά τη δική του “ατζέντα”. Έτσι, το μοτίβο του Κονδύλη ως “ὄργανο” του Βενιζέλου επανέρχεται συχνά στις γελοιογραφίες του.

79. «Ἡ φωνὴ τοῦ κυρίου του...
(His Master's Voice)»,
εφ. *Ἡ Πρωΐα*, 25 Σεπτεμβρίου 1926.

81. «ΑΠΟ ΤΗΝ ΚΙΝΗΣΗΙΝ
ΤΟΥ ΜΑΥΡΟΥ ΚΑΒΑΛΑΡΗ.
Κόρακας κοράκου μάτι δέν βγάζει...»,
εφ. *Ἡ Πρωΐα*, 18 Οκτωβρίου 1926.

«Μαύρος καβαλάρης» είναι ο Νικόλαος Πλαστήρας, που ο Θεόδωρος Πάγκαλος είχε επικηρύξει με το ποσό των 500.000 δραχμών. Σε επιστολή (Τεργέστη, 23 Αυγούστου 1926, μία μέρα μετά την ανατροπή του Πάγκαλου) που ο Πλαστήρας στέλνει στον Ανδρέα Εμπειρίκο αναφέρεται:

Ἐδῶ ἀπὸ τὰς Ἰταλικὰς ἐφημερίδας ἐπληροφορήθην τὴν ἀνατροπὴν τοῦ Παγκάλου ἀπὸ τὸν Κονδύλην. Ἐν τούτοις ἐξακολουθῶ τὸ ταξίδι μου καὶ κατευθύνομαι ἀπ' εὐθείας εἰς Καρδίτσαν. Δὲν ὑπάρχει πλέον λόγος νὰ τηρῆται μυστικὴ ἢ ἀναχώρησίς μου. Βλέπεις δὲν ἐφρόντισα νὰ δώσω τὴν ἀρμοδιωτέραν κατεύθυνσιν εἰς τὰ πράγματα καὶ μὲ ἐπρόλαβαν τὰ γεγονότα. Ἔτσι ἡ κατάστασις δὲν φαίνεται νὰ ἐξομαλύνεται καὶ θὰ ἰδοῦμε τί μπορεῖ νὰ ἐπακολουθήσῃ. Δὲν ἀποκλείεται ἡ περίπτωσης τῆς ταχείας ἐπιστροφῆς μου εἰς Γαλλίαν. Τίποτε ἄλλο ἀπ' ἐδῶ.

82. «ΚΑΙ Η ΕΛΛΑΣ... ΣΤΑΥΡΩΘΗΤΩ.
Οί κ.κ. πολιτευόμενοι: "Ένα Σταυρόν,
κύριε συμπολίτα, ένα Σταυρόν...»,
εφ. *Η Καθημερινή*, 3 Οκτωβρίου 1926.

Με τον νόμο της Συντακτικής Εθνοσυνέλευσης, τον Σεπτέμβριο του 1923 καθιερώθηκε η χρήση του ψηφοδελτίου για την εκλογή των πληρεξουσίων στις περιφέρειες της Μακεδονίας και της Θράκης καθώς και στην εκλογική περιφέρεια Αθηνών-Πειραιώς, που αποσπάστηκε από την υπόλοιπη επαρχία Αττικής. Στις υπόλοιπες περιφέρειες παρέμεινε το σφαιρίδιο ως μέσο ψηφοφορίας.

83. «ΕΚΛΟΓΙΚΑ ΣΗΜΑΤΑ ΚΑΙ ΑΣΤΡΟΝΟΜΙΑ.
"Έλεος εις την δύσιν του. / Διάττοντες άστέρες»,
εφ. *Η Πρωΐα*, 5 Οκτωβρίου 1926.

Τα εμβλήματα των κομμάτων («Δάφνη», «Ιέραξ», «Ήλιος» κ.ά.) απευθύνονταν στους «άγραμμάτους» ψηφοφόρους και λειτουργούσαν όπως η εικονογράφηση στους χριστιανικούς ναούς: «ὅπως ἂν οἱ μὴ εἰδότες γράμματα, μηδὲ δυνάμενοι τὰς θείας ἀναγιγνώσκειν Γραφάς, τὴ θεωρία τῆς ζωγραφίας, μνῆμν λαμβάνωσιν τῆς τῶν γνησίως τῷ ἀληθινῷ θεῷ δεδουλευκότων ἀνδραγαθίας», όπου η λέξη «γνησίως» έχει βαρύνουσα σημασία.

Στην *Καθημερινή* που κυκλοφορεί την ημέρα των εκλογών, κάτω από τον έντονο τίτλο «Προσέχετε!», σημειώνεται:

Ἀνεκαλύφθησαν χθὲς ψηφοδέλτια τοῦ Λαϊκοῦ συνδυασμοῦ ἄκυρα, τὰ ὁποῖα κατασκευάζουν οἱ βενιζελικοὶ διὰ νὰ καταστήσουν ἀχρήστους τὰς ἀντιβενιζελικὰς ψήφους.

Διακωμωδούνται αρχηγοί
και σύμβολα των κομμάτων
που έλαβαν μέρος στις εκλογές.

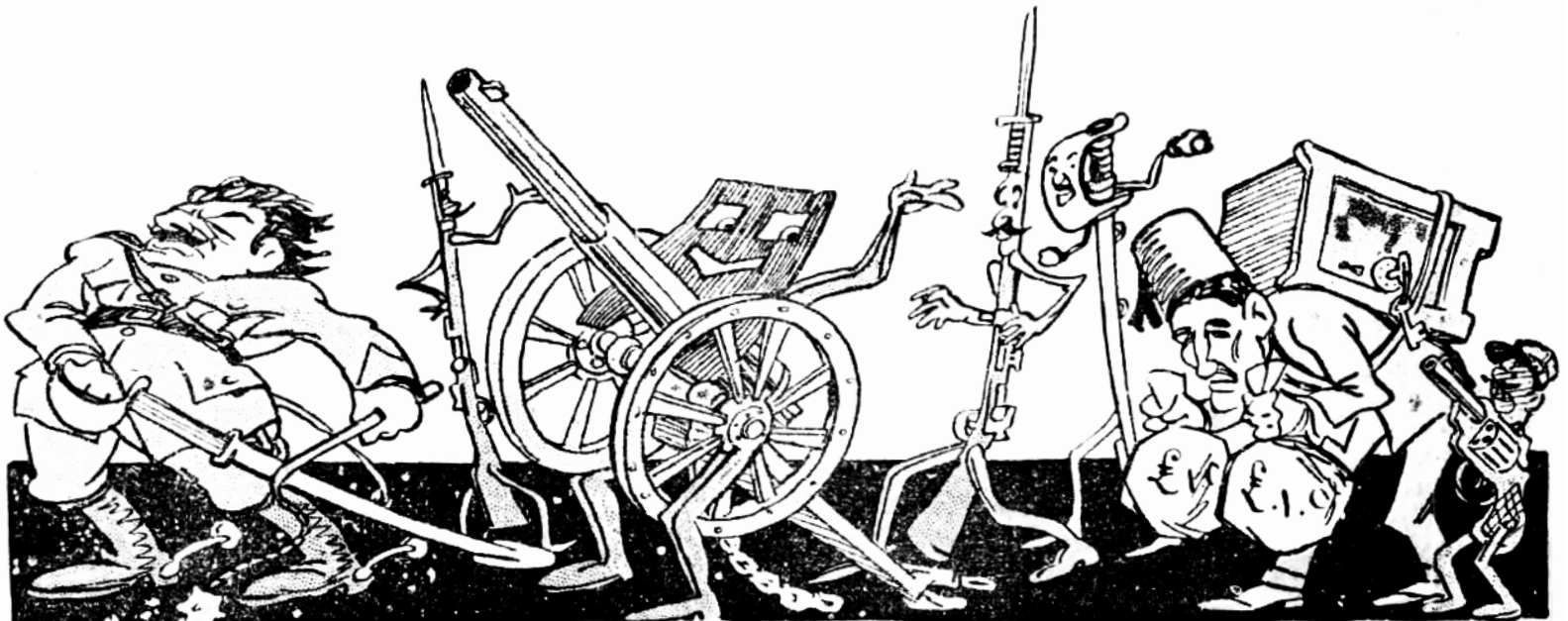
84. «ΤΑ ΕΚΛΟΓΙΚΑ ΣΗΜΑΤΑ»,
εφ. *Ἡ Πρωΐα*, 8 Οκτωβρίου 1926.

85. «Εἰς τὸν μαγικὸν καθρέπτην
τῆς πραγματικότητος»,
εφ. Ἡ Πρωΐα, 1η Οκτωβρίου 1926.

Ἐπιπλέον ἀπὸ τὸ διάβημα τῶν Κωνσταντίνου Δεμερτζή, Ἀλεξάνδρου Παπαναστασίου καὶ Ἰωάννη Μεταξά πρὸς τὸν πρόεδρο τῆς Δημοκρατίας σὲς 28 Σεπτεμβρίου, ἀποφασίστηκε ἡ μετάρθεση τῶν ἐκλογῶν γιὰ τὲς 7 Νοεμβρίου 1926, καθὼς καὶ ἡ ἀπομάκρυνση ἀπὸ τὴν κυβέρνησιν Κονδύλη τῶν ὑπουργῶν ποὺ θὰ πολιτεύονταν.

86. Ἀπὸ τὰς δηλώσεις τοῦ κ. Κονδύλη:
“...Ἐν ἀνάγκῃ, θὰ τεθῶ ἐπὶ κεφαλῆς
τοῦ κόμματός μου καὶ θὰ κατέλθω
εἰς τὰς ἐκλογάς...”,
εφ. Ἡ Πρωΐα, 3 Οκτωβρίου 1926.

87. « -Συγκεντρώσεις!
Σαλπίζετε άμέσως συναγεμνόν!»,
εφ. *Η Πρωΐα*, 7 Οκτωβρίου 1926.

88. «ΕΙΚΟΝΕΣ ΕΚ ΤΟΥ ΦΥΣΙΚΟΥ
Ἡ προεκλογικὴ κίνησις»,
εφ. *Η Πρωΐα*, 10 Οκτωβρίου 1926.

Με την ανατροπή της δικτατορίας Πάγκαλου το 1926 και τη διάλυση των Δημοκρατικών Ταγμάτων («τῶν πραιτωριανῶν τοῦ δικτάτορα») τερματίστηκε μια τετραετία άμεσης ανάμιξης των στρατιωτικῶν στην πολιτικὴ ζωὴ της Ελλάδας. Η δημοτικότητα που οι στρατιωτικοί είχαν γνωρίσει την εποχὴ των Βαλκανικῶν Πολέμων μειώθηκε και οι ενέργειές τους παρακολουθοῦνταν στον Μεσοπόλεμο με φόβο και δυσπιστία.

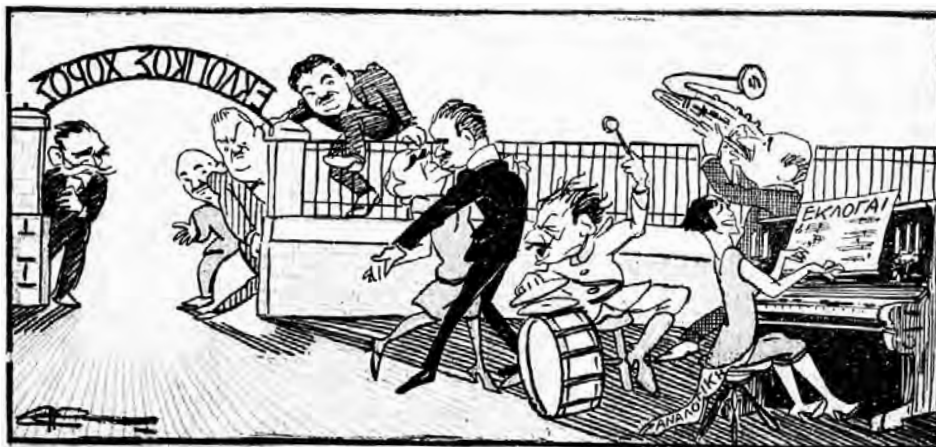
89. «Οὐδείς θὰ ἐμποδίσῃ
τὸν Ἑλληνικὸν Λαὸν νὰ ψηφίσῃ,
ἂν θέλῃ, τοὺς Ἀντιβενιζελικοὺς»,
εφ. *Ἡ Πρωΐα*, 10 Οκτωβρίου 1926.

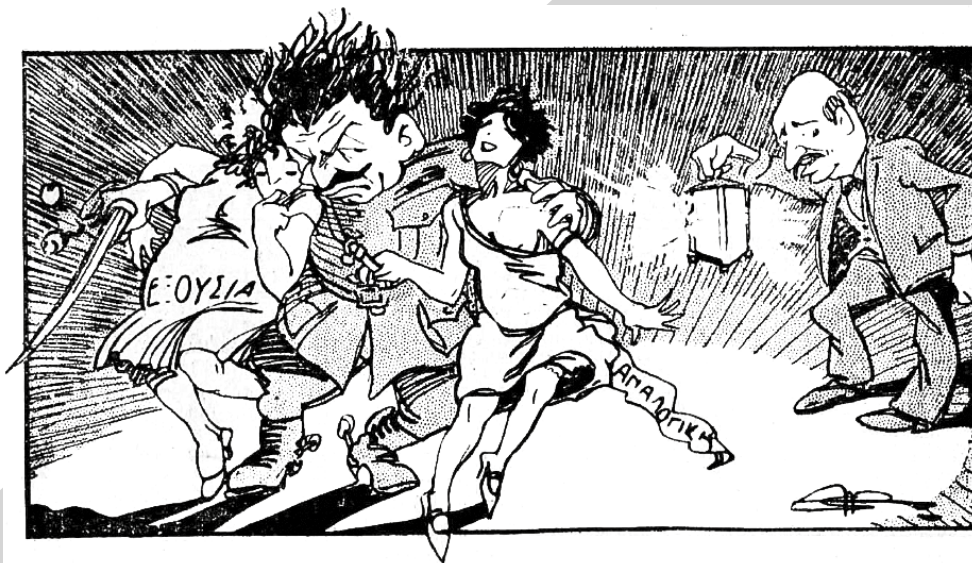
Ο Καστανάκης ἀφίνει σαφὴ υπονοούμενα
για ἐνδεχόμενο παρέμβασης τοῦ στρατοῦ
(που παρέμενε ὑπὸ τὸν ἐλεγχὸ τῶν βενιζελικῶν
καὶ κυρίως τοῦ Κονδύλη) με σκοπὸ τὴν
αλλοίωση τοῦ ἐκλογικοῦ ἀποτελέσματος
καὶ τὴν ἥττα τῶν ἀντιβενιζελικῶν.

Το μήνυμα τοῦ γελοιογράφου εἶναι παραπάνω
ἀπὸ σαφές: ὅποια μέσα καὶ νὰ χρησιμοποιήσῃ,
ὁ βενιζελισμὸς θὰ πττηθεῖ με τὴν ψήφο
τοῦ ἐλληνικοῦ λαοῦ.

90. «ΤΟ ΣΟΥΛΤΑΝΑΤΟΝ»,
εφ. *Ἡ Πρωΐα*, 14 Οκτωβρίου 1926.

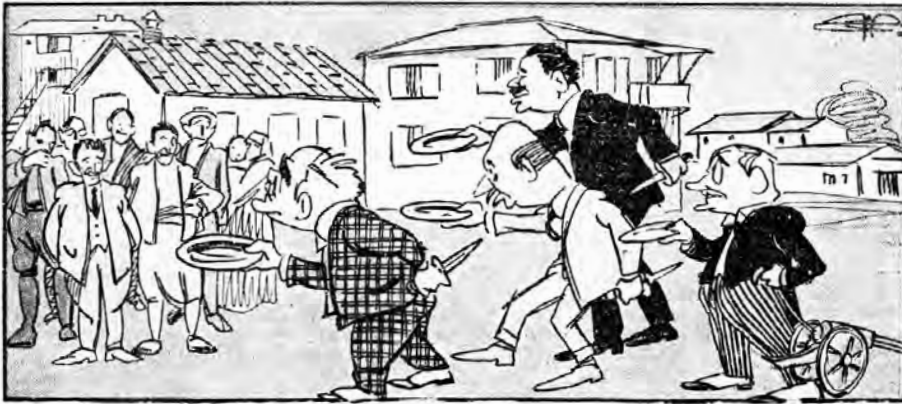
91. «-Μπάτε, λεβέντες,
στο χορό νά μάθετε τραγούδια»,
εφ. *Ἡ Πρωΐα*, 19 Σεπτεμβρίου 1926.

92. «ΚΙ' ΑΡΧΙΖΟΥΝ ΤΑ ΠΑΡΑΠΑΤΗΜΑΤΑ...
-Κὺρ Ἀλέκο, φέξε μου καὶ γλύστρσα!...»,
εφ. *Ἡ Πρωΐα*, 27 Σεπτεμβρίου 1926.

93. «Ο Πύργος τῆς Βαβέλ»,
εφ. *Ἡ Πρωΐα*, 30 Σεπτεμβρίου 1926.

94. «ΕΙΣ ΤΟΥΣ ΠΡΟΣΦΥΓΙΚΟΥΣ ΣΥΝΟΙΚΙΣΜΟΥΣ.
-Τὴν ψῆφο σας, ἀδελφοὶ πρόσφυγεσ!»,
εφ. *Ἡ Πρωΐα*, 12 Οκτωβρίου 1926.

95. «ΠΡΟΕΚΛΟΓΙΚΑΙ ΠΙΚΡΙΑΙ.
-Κυρὰ Μαρिγῶ, πικρίζει τὸ στιφάδο...
-Βάλαμε δάφνη, ἀφέντη»,
εφ. *Ἡ Καθημερινή*, 4 Νοεμβρίου 1926.

Ἄπου δάφνη το σύμβολο
του Λαϊκού Κόμματος.

Ο Ελευθέριος Βενιζέλος αναπαρίσταται ως Λαοκώων και οι Αλέξανδρος Παπαναστασίου, Γεώργιος Καφαντάρης και Ανδρέας Μιχαλακόπουλος ως παιδιά του («βενιζελικοί» ή «βενιζελογενείς» πολιτικοί), τους οποίους θα «στραγγαλίσουν» (όπως στο σύμπλεγμα της ελληνιστικής εποχής) τα φίδια (στη συγκεκριμένη περίπτωση ο ελληνικός λαός στις εκλογές του Νοεμβρίου 1926).

96. «Ο ΝΕΟΣ ΛΑΟΚΩΩΝ. Τὸ σημερινὸν πάθημα τοῦ βενιζελισμοῦ»,
εφ. Ἡ Πρωΐα, 7 Νοεμβρίου 1926.

97. «7η ΝΟΕΜΒΡΙΟΥ 1926.
Ὁ ἑλληνικὸς λαὸς ψιφίζει»,
εφ. Ἡ Καθημερινή, 7 Νοεμβρίου 1926.

Οι εκλογές της 7ης Νοεμβρίου 1926 οδήγησαν στη σύνθεση της Οικουμενικής Κυβέρνησης, που ορκίστηκε στις 4 Δεκεμβρίου υπό την προεδρία «του εξωκοινοβουλευτικού πρωθυπουργού των δυσχερών και μεταβατικών καταστάσεων» Αλεξάνδρου Ζαΐμη. Στην κυβέρνηση αυτή το Κόμμα Φιλελευθέρων έλαβε πέντε υπουργεία, η Δημοκρατική Ένωση ένα, το Λαϊκόν Κόμμα τρία και το Κόμμα Ελευθεροφρόνων δύο.

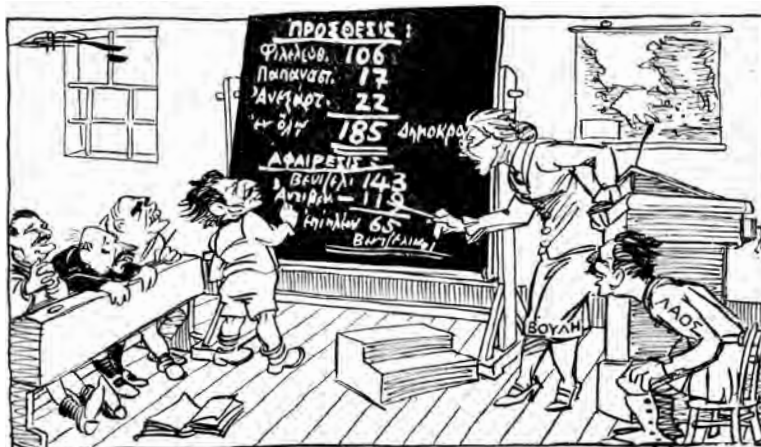
VI. Η ΟΙΚΟΥΜΕΝΙΚΗ ΚΥΒΕΡΝΗΣΗ

Στις 7 Νοεμβρίου 1926 διενεργήθηκαν βουλευτικές εκλογές, για πρώτη φορά, με το σύστημα της απλής αναλογικής. Η αδυναμία, όμως, των δύο παρατάξεων –βενιζελικής και αντιβενιζελικής– να εξασφαλίσουν την απαραίτητη πλειοψηφία στη νέα Βουλή κατέστησε αναπόφευκτη τη συγκρότηση κυβέρνησης συνεργασίας υπό τον Αλέξανδρο Ζαΐμη, η οποία έμεινε γνωστή ως «οικουμενική», παρά το γεγονός ότι δεν συμμετείχαν σε αυτήν όλα τα κόμματα του Κοινοβουλίου. Αν και στις κυβερνήσεις της περιόδου 1926-1928 συμμετείχαν και πολιτικοί προερχόμενοι από την αντιβενιζελική παράταξη (π.χ. ο Ιωάννης Μεταξάς), οι εφημερίδες *‘Η Καθημερινή* και *‘Η Πρωΐα* άσκησαν δριμυία κριτική στο έργο της.

Στο πλαίσιο αυτό, ο Νίκος Ε. Καστανάκης δεν θα αποφύγει να “σολιάσει” το έργο που επιτέλεσαν οι κυβερνήσεις αυτές στο προσφυγικό ζήτημα –ένα έργο που σύμφωνα με το συγκεκριμένα φύλλα απέβαινε σε βάρος του «γηγενούς» και υπέρ του προσφυγικού στοιχείου.

98. «ΑΙ ΕΞΕΤΑΣΕΙΣ ΤΟΥ κ. ΚΟΝΔΥΛΗ
ΕΙΣ ΤΑ ΜΑΘΗΜΑΤΙΚΑ.

-Γεώργη, πάλι θάλασσα τ'άκανες
στην πρόσθεσι καὶ τὴν ἀφαίρεσι.
Μηδὲν λοιπὸν σὰ μαθηματικά...»,
εφ. *Ἡ Πρωΐα*, 14 Νοεμβρίου 1926.

99. «ΟΙ ΜΑΓΟΙ ΜΕ ΤΑ ΔΩΡΑ.
...Άστρον λαμπρὸν τοὺς ὁδηγεῖ...»,
εφ. *Ἡ Πρωΐα*, 25 Δεκεμβρίου 1926.

100. «ΙΑΓΟΙ...»,
εφ. *Ἡ Πρωΐα*, 19 Ιανουαρίου 1927.

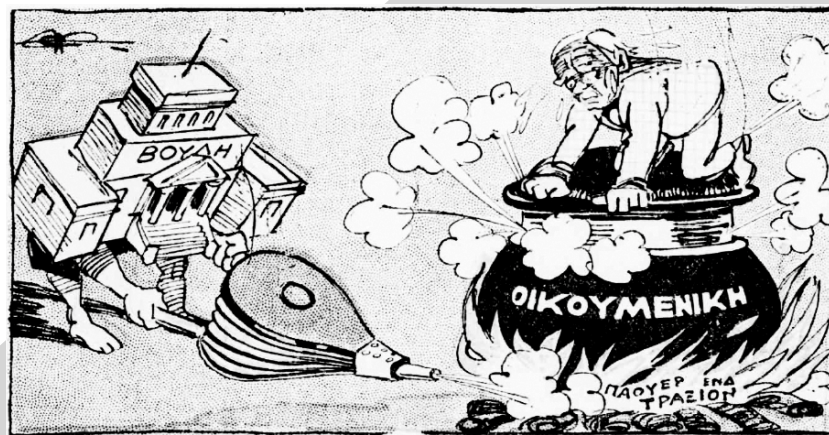

101. «ΤΟ ΑΝΟΙΓΜΑ ΤΟΥ ΤΡΙΩΔΙΟΥ.
Τὸ γαϊτανάκι»,
εφ. *Ἡ Πρωΐα*, 6 Φεβρουαρίου 1927.

Το λογοπαίγνιο γίνεται με τις λέξεις chambre basse [ή l'Assemblée nationale] = Βουλή και sabre = ξίφος.

102. «ΚΑΤ' ΑΣΦΑΛΕΙΣ ΠΛΗΡΟΦΟΡΙΑΣ
Ο κ. ΚΟΝΔΥΛΗΣ ΜΑΘΑΙΝΕΙ ΓΑΛΛΙΚΑ.
–Διατι φωνάζουν κατά τής Στρατοκρατίας;
Καὶ ἐς τὰ γαλλικὰ ἔτσι γίνεται...
–Δηλαδή;
–Σάμπρ ἡ Βουλή, Σάμπρ τὸ ξίφος. Τὸ ἴδιο εἶναι...»,
εφ. *Ἡ Καθημερινή*, 9 Φεβρουαρίου 1927.

103. «Ἡ προσπάθεια τῆς κυβερνήσεως»,
εφ. *Ἡ Πρωΐα*, 10 Φεβρουαρίου 1927.

104. «ΚΑΡΝΑΒΑΛΛΙΑ. Τὸ ὄραμα τῆς Νίκης»,
εφ. *Ἡ Πρωΐα*, 13 Φεβρουαρίου 1927.

Στα τέλη Ιανουαρίου του 1927 η Οικουμενική Κυβέρνηση κλήθηκε να αντιμετωπίσει “ανταρσία” βουλευτών από όλα τα κόμματα, όταν υποβλήθηκε στη Βουλή προς έγκριση η σύμβαση με την εταιρεία Power and Traction, η οποία είχε υπογραφεί από τον Θεόδωρο Πάγκαλο.

Ἡ κρίση ἔληξε με τον πρωθυπουργό Αλέξανδρο Ζαΐμη να δηλώνει ότι η έγκριση της σύμβασης ήταν ζήτημα εμπιστοσύνης –καθώς επρόκειτο για διακρατική υπόθεση με τη Βρετανία–, αλλά και ότι θα επιδίωκε την τροποποίηση ορισμένων επαχθών για την Ελλάδα όρων.

Το πρωινό της 13ης Ιανουαρίου 1927, ο υπουργός Οικονομικών της Βρετανίας Ουίνστον Τσώρτσιλ αποβιβάστηκε στο Νέο Φάληρο και το ίδιο μεσημέρι πήγε στην Ακρόπολη.

105. «Η άνωθεν εικών εἶνε πρωτοτυπία τῆς εἰκόνας τὴν ὁποίαν ἐξωγράψισεν ὁ κ. Τσώρτσιλ ἐπὶ τῆς Ἀκροπόλεως καὶ ἡ ὁποία μᾶς ἀπεστάλη χθὲς ἐκ Ρώμης. Ἐν αὐτῇ φαίνονται αἱ Καρυάτιδες, ὅπως τὰς εἶδεν ὁ ἐπίσημος Ἄγγλος καλλιτέχνης: Κρατοῦν δίσκον καὶ ζητοῦν δανεικά. Εἰς τὴν δεξιὰν γωνίαν φαίνεται καὶ ἡ ὑπογραφή τοῦ κ. Τσώρτσιλ, τεθεῖσα ἐν βία, τὴν στιγμὴν καθ' ἣν ἀναγκάθη ν' ἀπέλθῃ διότι ἡ πρώτη Καρυάτις κατήρχετο...», εφ. *Ἡ Καθημερινή*, 23 Ιανουαρίου 1927.

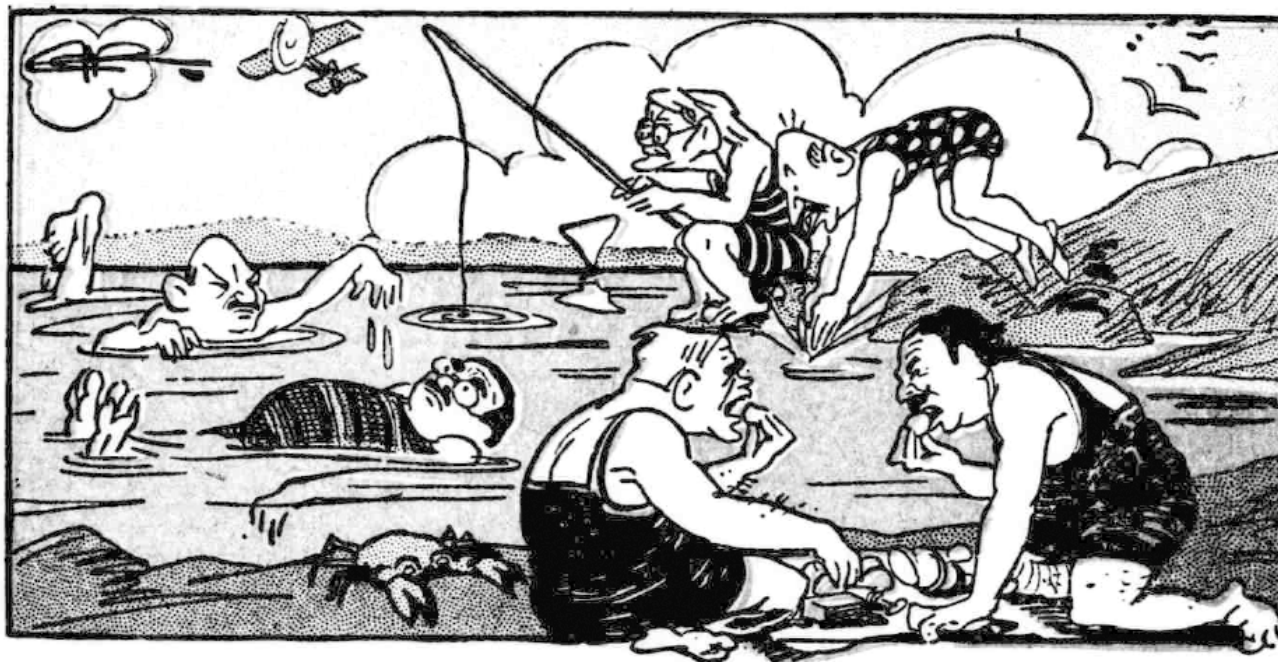

Από τις αρχές του 1927 ο υπουργός Οικονομικών Γεώργιος Καφαντάρης επιδίωκε την εξεύρεση πόρων για την αντιμετώπιση της δεινής οικονομικής κατάστασης της χώρας. Με τον εξωτερικό δανεισμό να αποτελεί μονόδρομο, οι υπουργοί Αλέξανδρος Μιχαλακόπουλος και Γεώργιος Καφαντάρης ταξίδεψαν στην Ευρώπη (Παρίσι, Λονδίνο, Ρώμη), ενώ υποβλήθηκε και αίτημα για χορήγηση προσφυγικού δανείου υπό την αιγίδα της Κοινωνίας των Εθνών.

106. «ΕΙΣ ΤΗΝ ΚΟΙΝΩΝΙΑΝ ΤΩΝ ΕΘΝΩΝ:
 Ό φιλάθρωπος... Καί όταν ό πόλεμος πρὸς
 ἀπελευθέρωσιν τῶν μικρῶν λαῶν ἐτελείωσε...
 Ό πρόσφυξ... Οἱ μεγάλοι δέν δανείζουν
 οὔτε μὲ τόκον...»,
 εφ. Ἡ Καθημερινή, 13 Μαρτίου 1927.

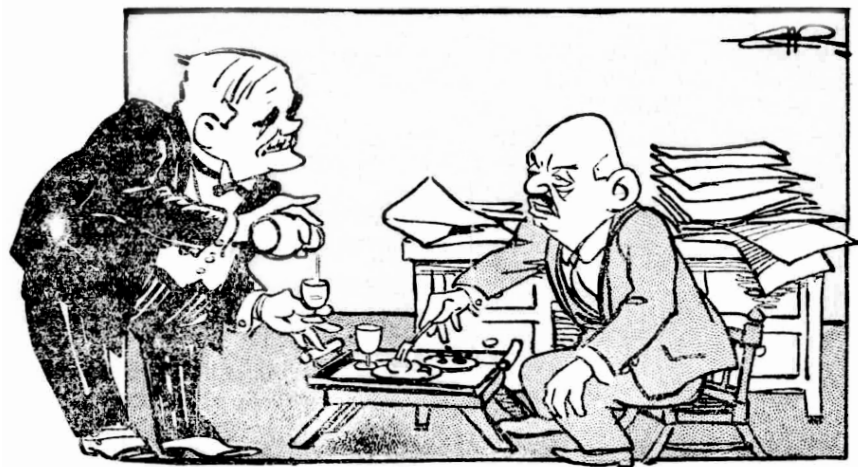
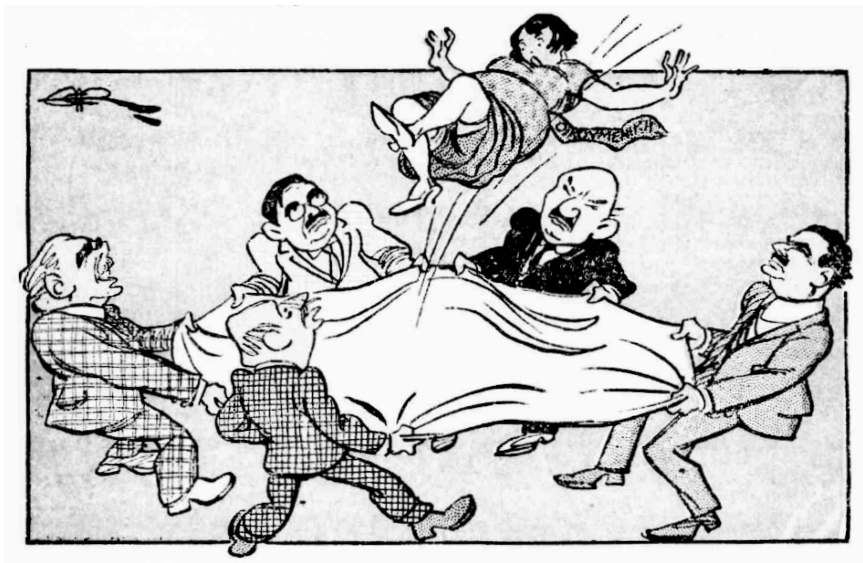
107. «ΕΘΝΙΚΟΙ ΧΑΙΡΕΤΙΣΜΟΙ.
 Μουσολίνι. -Έγια, ἔγια, ἀλα-λά...
 Μιχαλακόπουλος. -Νά μᾶς δώσετε ψιλά...»,
 εφ. Ἡ Καθημερινή, 15 Δεκεμβρίου 1927.

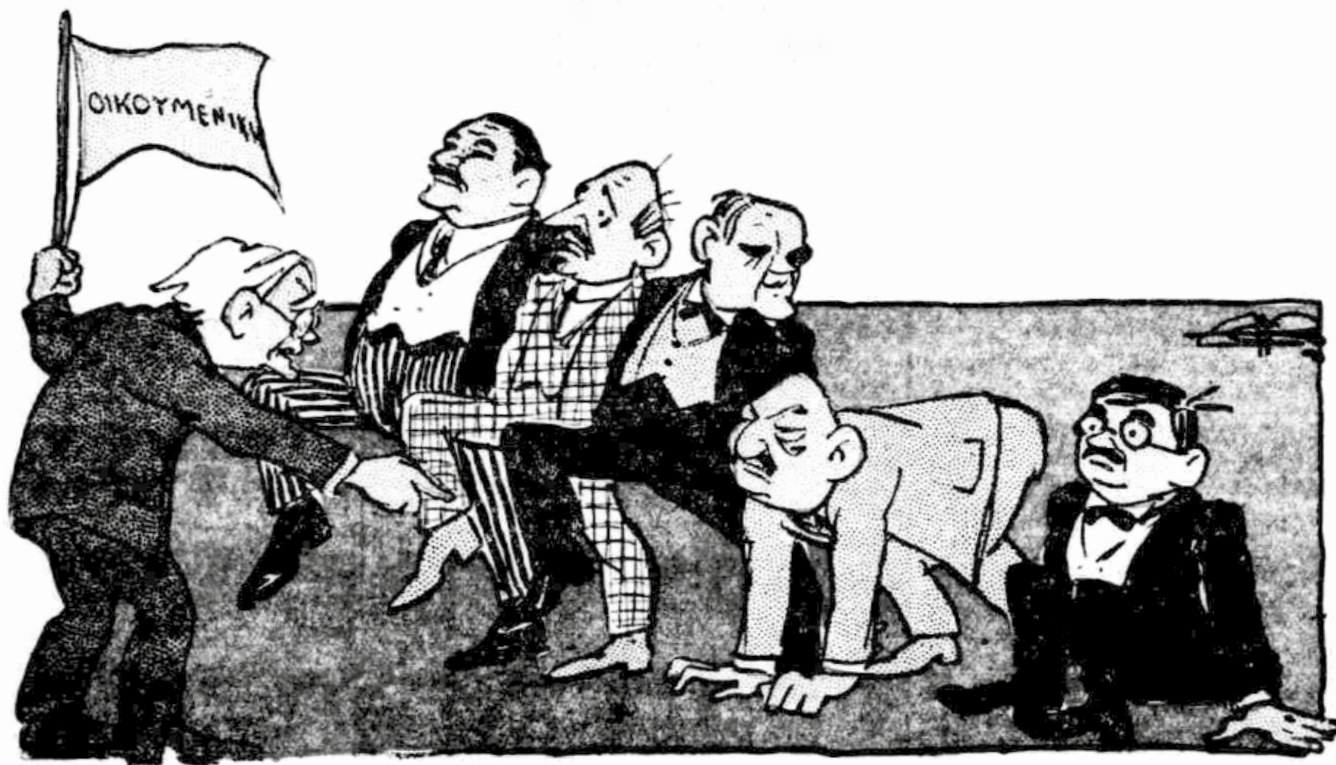
108. «ΠΟΛΙΤΙΚΑ ΜΠΑΙΝ-ΜΙΞΤ.
Διατι τὸ Ὑπουργικὸν Συμβούλιον
ἀναβάλλει διαρκῶς τὰς ἀποφάσεις του»,
εφ. Ἡ Πρωΐα, 24 Ἰουλίου 1927.

Ἡ φράση “μπαιν μιξτ” τὴν ἐποχὴ αὐτὴ ἔχει ἀρνητικὸ
νοηματικὸ φορτίο καὶ σήμαινε τὸν συγχρωτισμὸ ἡμίγυμνων
ἀνδρῶν καὶ γυναικῶν στὶς παραλίες.

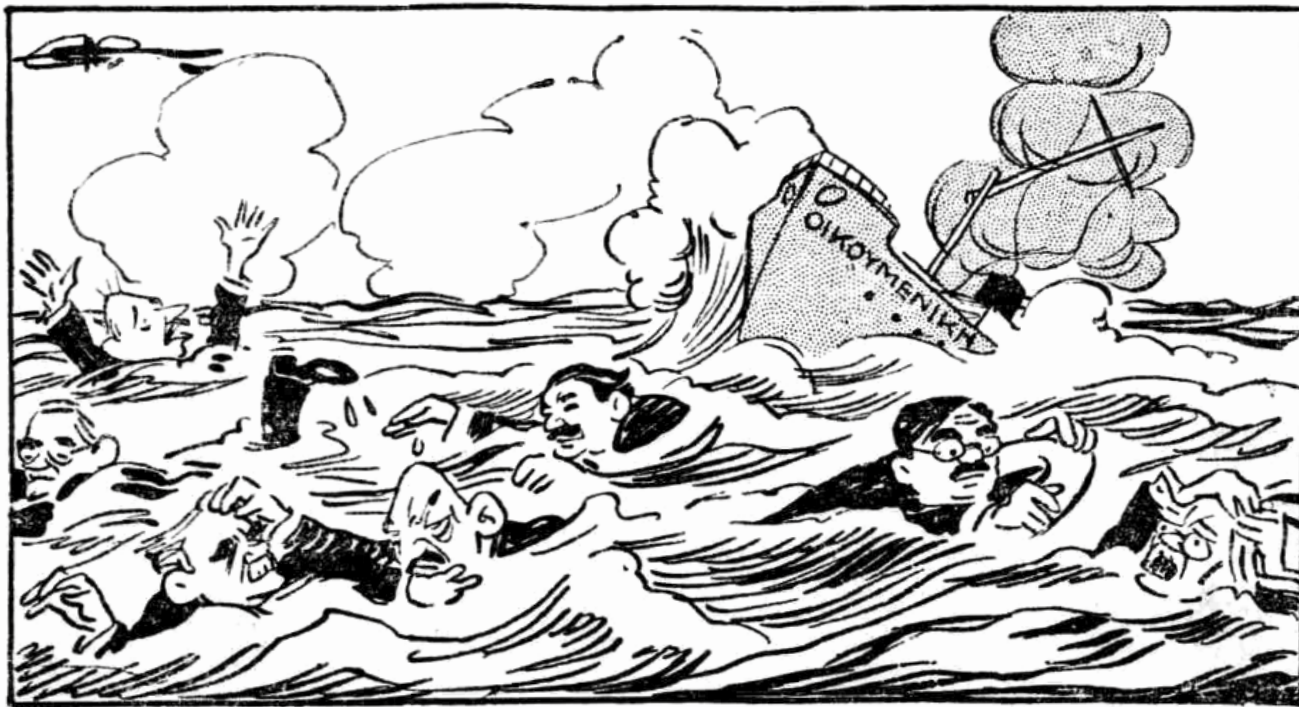
109. «Η ΤΥΧΗ ΤΗΣ ΟΙΚΟΥΜΕΝΙΚΗΣ.
Ο καθείς τραβά την άκρην του...»,
εφ. *Η Πρωΐα*, 1η Αυγούστου 1927.

110. «ΕΓΚΑΡΔΙΟΤΗΤΕΣ
ΕΙΣ ΤΟ ΠΟΛΙΤΙΚΟΝ ΓΡΑΦΕΙΟΝ.
-Ένα ούζάκι, φίλτατέ μου.
-Καὶ μεζεδάκι, ἀγαπιτιέ συνάδελφε,
γιὰ νὰ εἰσέλθωμεν εἰς τὴν οὐσίαν»,
εφ. *Η Πρωΐα*, 7 Αυγούστου 1927.

111. «ΤΑ ΟΙΚΟΜΕΝΙΚΑ ΓΥΜΝΑΣΙΑ.
-Καὶ σύ, Γιαννάκη, μᾶς καλᾶς τὴ γραμμὴ τώρα;»,
εφ. *Ἡ Πρωΐα*, 11 Αυγούστου 1927.

112. «ΤΟ ΝΑΥΑΓΙΟΝ»,
εφ. *Η Πρωΐα*, 13 Αυγούστου 1927.

113. «ΦΩΤΟΓΡΑΦΙΑ ΑΝΑΜΝΗΣΤΙΚΗ
ΤΩΝ ΥΠΗΡΕΣΙΩΝ ΤΩΝ.
–Γελαστοί, παρακαλώ, κύριοι!»,
εφ. *Η Πρωΐα*, 14 Αυγούστου 1927.

Ο πρωθυπουργός Αλέξανδρος Ζαΐμης ανέλαβε και το Υπουργείο Εσωτερικών, μετά την αποχώρηση του Παναγή Τσαλδάρη, που το διατηρούσε έως τότε.

Ύστερα από ασυμφωνία στο εσωτερικό της κυβέρνησης σχετικά με τη διχοτόμηση της Εθνικής Τραπέζης και τον δανεισμό μέσω της Κοινωνίας των Εθνών, αποχώρησε ο αρχηγός του Λαϊκού Κόμματος, Παναγής Τσαλδάρης. Στις 17 Αυγούστου 1927 ορκίστηκε νέα κυβέρνηση υπό τον Αλέξανδρο Ζαΐμη.

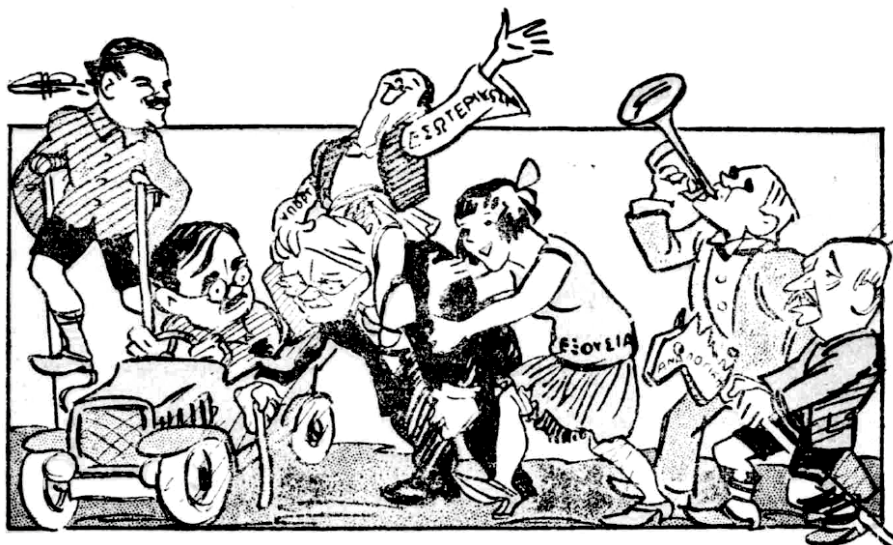
114. «ΕΠΙ ΤΗ ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΟΝΟΜΑΣΤΙΚΗ ΕΟΡΤΗ ΤΟΥ.

Ἡ ἀδιαλλαξία ἐξακολουθεῖ

–Ἡρθαμεν, φίλτατε Παναγιῆ, νὰ σοῦ εὐκηθοῦμε τὰ χρόνια πολλά...

–Δὲν δέχομαι ἐπισκέψεις... Ἐχω ἐπιφυλάξεις!...»,

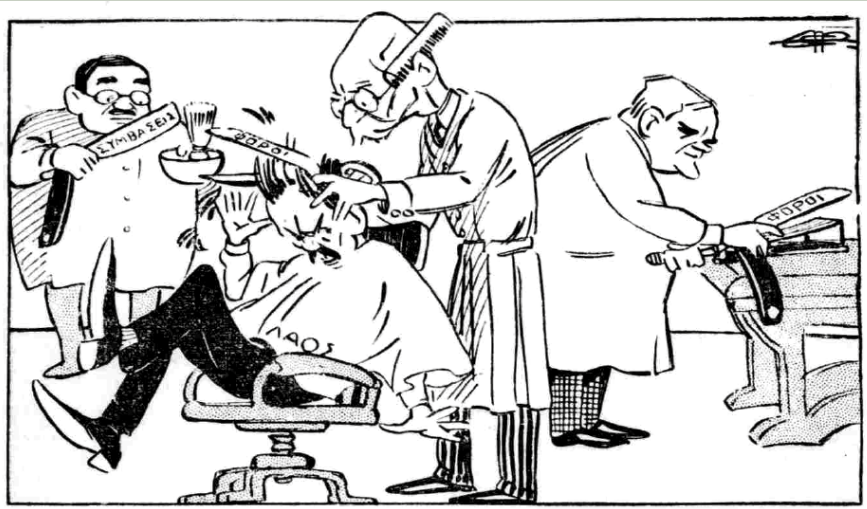
εφ. Ἡ Πρωΐα, 15 Αυγούστου 1927.

115. «ΒΑΡΥ ΦΟΡΤΙΟΝ...

–Σὰν πολὺ μὲ παραφορτώσατε, βρὲ παιδιά!...»,

εφ. Ἡ Πρωΐα, 19 Αυγούστου 1927.

116. «ΣΧΟΛΗ ΟΙΚΟΝΟΜΟΛΟΓΙΚΗΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ. ...
Εἰς τοῦ Κασίδη τὸ κεφάλι.....»,
εφ. *Ἡ Πρωΐα*, 1η Σεπτεμβρίου 1927.

Τον Σεπτέμβριο του 1927, ύστερα από αρκετούς μήνες διαπραγματεύσεων, ο Γεώργιος Καφαντάρης υπέγραψε πρωτόκολλο, με το οποίο εγκρίθηκε η σύναψη δανείου 9.000.000 στερλινών υπό την αιγίδα της Κοινωνίας των Εθνών. Παράλληλα με τις προσπάθειες για τη χορήγηση δανείου, ο υπουργός Οικονομικών προχώρησε στη λήψη δραστικών μέτρων με στόχο τη σταθεροποίηση της δραχμής. Στο πλαίσιο αυτό, πρόβλεψε στην περιστολή των δημόσιων δαπανών και στην επιβολή νέων φορολογικών μέτρων. Αν και τα μέτρα του Καφαντάρη είχαν θετικό αντίκτυπο στην ελληνική οικονομία, εντούτοις δεν έλειψαν οι αντιδράσεις.

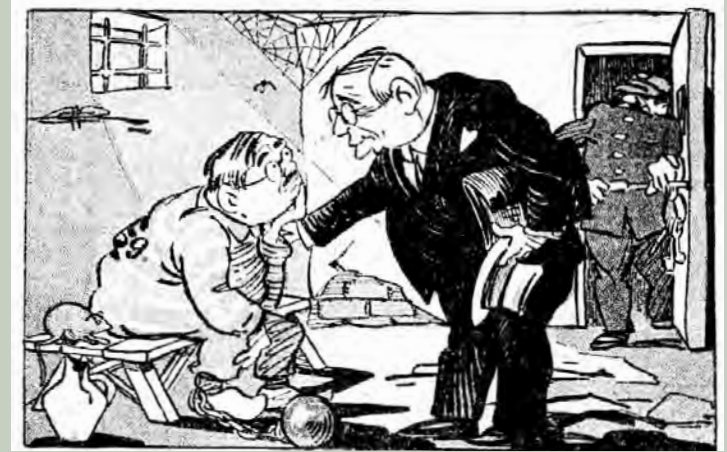

117. «ΕΙΣ ΤΑΣ ΕΛΛΗΝΙΚΑΣ ΕΠΑΡΧΙΑΣ.
-Τί εἶν' αὐτοί; λησταί!... -'Όχι, καλέ,
εἶνε αὐτοὶ ποὺ μαζεύουν τοὺς φόρους...»,
εφ. *Ἡ Πρωΐα*, 2 Φεβρουαρίου 1928.

118. «Ο ΥΠΟΥΡΓΟΣ ΚΑΙ Ο ΥΦΥΠΟΥΡΓΟΣ ΤΗΣ ΣΥΓΚΟΙΝΩΝΙΑΣ»,
εφ. *Η Πρωΐα*, 30 Αυγούστου 1927.

Στην Οικουμενική Κυβέρνηση που έλαβε ψήφο εμπιστοσύνης από τη Βουλή στις 22 Αυγούστου 1927, ο αρχηγός Ιωάννης Μεταξάς, του Κόμματος των Ελευθεροφρόνων, ανέλαβε το Υπουργείο Συγκοινωνίας.

119. «ΦΙΛΑΡΕΤΟΣ ΠΡΟΣ ΜΕΤΑΞΕΑΝ.
-Έννοια σου, Γιαννάκη,
κ' ἐγὼ θὰ σὲ υπερασπίσω μέχρι τέλους»,
εφ. *Η Πρωΐα*, 6 Σεπτεμβρίου 1927.

Ο Δημήτριος Φιλάρετος ήταν επαγγελματίας μεσίτης και ένας από τους μεσάζοντες που ενεπλάκησαν στη σύναψη της συγκεκριμένης σύμβασης.

120. «ΚΟΜΜΑΤΙΚΑ ΔΙΑΒΟΥΛΙΑ.
Ὁ κ. Φιλάρετος Μεταξᾶς συζητῆ μετὰ τοῦ Ἐπιτελείου τοῦ Κόμματός του περὶ τοῦ τρόπου τῆς συμματοχῆς του εἰς τὸ ἐν Θεσσαλονίκῃ γεῦμα πρὸς τιμὴν τοῦ κ. Βενιζέλου»,
εφ. *Η Πρωΐα*, 13 Σεπτεμβρίου 1927.

121. «ΟΙ ΚΑΡΧΑΡΙΑΙ»,
εφ. Η Πρωΐα, 18 Σεπτεμβρίου 1927.

Στα τέλη Ιανουαρίου του 1928 εκδηλώθηκε κυβερνητική κρίση, λόγω της διαφωνίας του Ιωάννη Μεταξά με τον Αλέξανδρο Παπαναστασίου σχετικά με τη σύναψη μιας συμβάσης οδοποιίας, την οποία ο δεύτερος θεωρούσε «σκανδαλώδη».

Σημειώνεται στην Πρωΐα:

Θὰ ἦτο ὑπερβολὴ νὰ ἰσχυρισθῆ τις, ὅτι ὁ κ. Μεταξᾶς θὰ ἔπρεπε νὰ κλείσῃ τὴν θύραν τοῦ ὑπουργείου του εἰς τὸν κ. Φιλάρετον (ἀντιπρόσωπον διαφόρων ἐταιρειῶν συμβεβλημένων ἢ μελλουσῶν νὰ συμβληθοῦν μὲ τὸ Ἑλληνικὸν Κράτος) ἢ πάντα ἄλλον μεσίτην ἢ πράκτορα οἰκονομικῶν ἢ ἐμπορικῶν συμφερόντων. Θὰ ἦτο ὑπερβολὴ νὰ ἰσχυρισθῶμεν ὅτι ὁ κ. Μεταξᾶς ἔπρεπε ν' ἀπαγορεύσῃ εἰς τὸν κ. Φιλάρετον νὰ δηλώσῃ φιλίαν εἰς τὸ κόμμα τῶν Ἐλευθεροφρόνων.

Καθὼς οἱ ὑπουργοὶ τοῦ Κόμματος Φιλελευθέρων υποστήριξαν τὸν Μεταξά δεν ἦταν δυνατό νὰ υπάρξει συμβιβασμὸς καὶ ὁ Αλέξανδρος Ζαΐμης υπέβαλε τὴν παραίτησιν τῆς κυβέρνησης στὶς 3 Φεβρουαρίου 1928.

122. «Η ΝΕΑ ΠΛΗΓΗ ΤΟΥ ΦΑΡΑΩ.
Ἄκρίδες»,
εφ. Η Πρωΐα, 28 Σεπτεμβρίου 1927.

Ἐχει υποστηρικθεῖ ὅτι ἡ «σκανδαλώδης» αὐτὴ υπόθεσις κόστισε τὸν πολιτικὸ θάνατο «εἰς τὸν τόσῳ μέγα μέλλον θεωρούμενον μέχρι τότε ὅτι εἶχεν» Ἰωάννη Μεταξά.

123. «Η ΚΥΒΕΡΝΗΣΙΣ ΑΓΡΥΠΙΝΕΙ!

–Σιγά! Νὰ τοὺς κοιμήσω»,

εφ. Ἡ Πρωΐα, 22 Σεπτεμβρίου 1927.

Ὅπως σημειώνει ο Γιώργος Σεφέρης για τον Γεώργιο Κονδύλη:
"Ὅσο καὶ νὰ λασπώθηκε, ὅσο καὶ ν' ἀγωνίστηκε μὲ τὰ βασιλικά
κόμματα, ὅσο καὶ νὰ ἦταν ὁ πρωτεργάτης τῆς ἐπαναφορᾶς
[τῆς βασιλείας το 1935], δὲν εἶχε κατορθώσει νὰ καθαρίσει
τὴ στολή του ἀπὸ τὶς παλιές βενιζελικὲς κηλίδες." Ἐμνε
πάντα ὁ Σατανᾶς τοῦ Βενιζέλου.

124. «ΚΑΙ Η ΙΔΡΥΣΙΣ ΤΗΣ ΤΡΑΠΕΖΗΣ...
ΘΑ ΧΡΗΣΙΜΕΥΣΗ ΠΡΟΣ ΑΝΑΚΟΥΦΙΣΙΝ
ΤΩΝ ΓΕΩΡΓΙΚΩΝ ΠΛΗΘΥΣΜΩΝ
(Οί όποιοι θά σκάβουν άπ' έξω)»,
εφ. *Η Καθημερινή*, 6 Νοεμβρίου 1927.

125. «Η ΜΥΣ ΑΓΡΟΤΙΚΗ.
Ή Άγροτική Τράπεζα και ό... Γόντικας της...»,
εφ. *Η Καθημερινή*, 5 Ιανουαρίου 1930.

Η Αγροτική Τράπεζα της Ελλάδος (ΑΤΕ) ιδρύθηκε τελικά το 1928 και ανέλαβε την πιστοδότηση της γεωργίας (των συνεταιρισμών και των μεμονωμένων καλλιεργητών), έργο που έως τότε διαχειριζόταν η Εθνική Τράπεζα της Ελλάδος. Ο Καστανάκης ασχολήθηκε επανειλημμένα με την Αγροτική Τράπεζα, σχολιάζοντάς την ως τη «Μύς Άγροτική» με τα «τρωκτικά του ταμείου της», κάνοντας σαφές λογοπαίγνιο και με το όνομα του διευθυντή της Κωνσταντίνου Γόντικα.

126. «Η ΑΠΕΡΓΙΑ ΤΩΝ ΚΙΝΗΜΑΤΟΘΕΑΤΡΩΝ.
 Ἡ Κυβέρνησις θὰ λάβῃ τὰ ἐνδεικνυόμενα
 μέτρα πρὸς ἱκανοποίησιν τοῦ κοινοῦ»,
 εφ. Ἡ Πρωΐα, 6 Νοεμβρίου 1927.

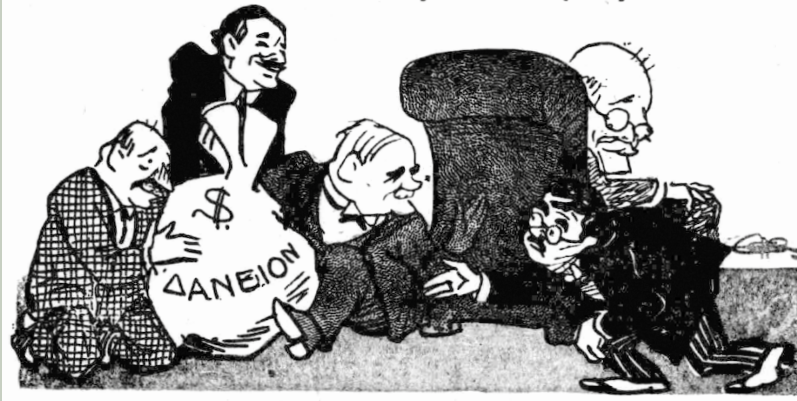
128. «ΚΟΜΜΟΥΝΙΣΜΟΣ ΚΑΙ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΝ.
 Εὐχαὶ τοῦ Πατριάρχου Γρηγορίου τοῦ Ε΄,
 πρὸς τοὺς ἐκ τῶν φοιτητῶν κομμουνιστάς»,
 εφ. Ἡ Καθημερινή, 20 Νοεμβρίου 1927.

127. «ΤΟ ΝΑΥΤΙΚΟΝ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ.
 Τὰ πηλίκια τῶν προαχθέντων Ναυάρχων
 ἀντιμετωπίζουσι τὸ "Γκαϊμπεν"»,
 εφ. Ἡ Καθημερινή, 20 Νοεμβρίου 1927.

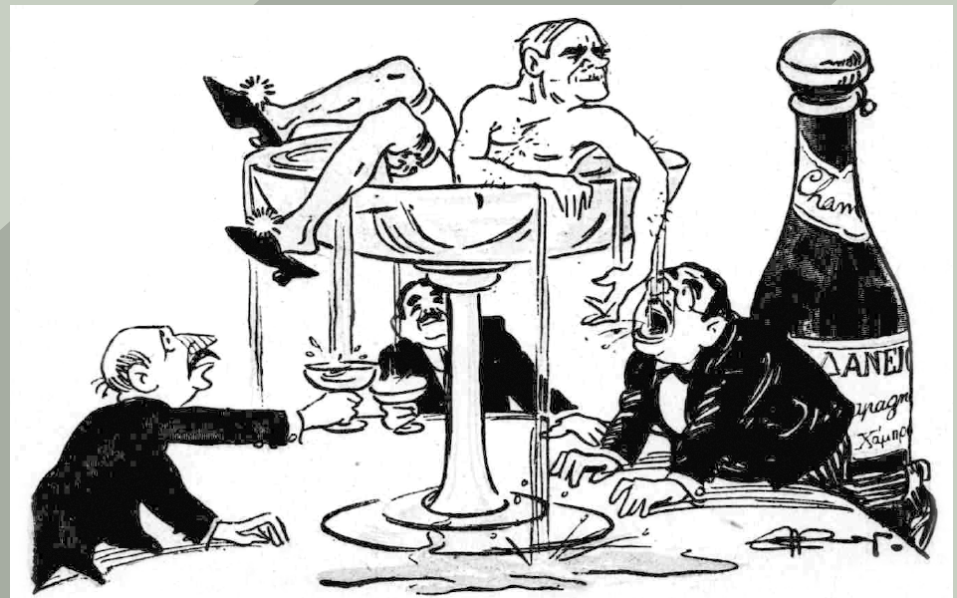
129. «Ο ΜΟΝΟΣ ΤΡΟΠΟΣ ΔΙΑ ΝΑ ΓΙΝῆ ΣΗΜΕΡΟΝ ΒΟΥΛΕΥΤΗΣ.
 -Θέλω νὰ εἰσέλθω εἰς τὴν Βουλὴν...
 -Καὶ ποῖός εἰσθε;
 -Τρικούπογλου, πρόσφυξ»,
 εφ. Ἡ Καθημερινή, 18 Δεκεμβρίου 1927.

130. «Η ΩΡΑ ΤΗΣ ΜΟΙΡΑΣΙΑΣ.

–Ός ἐκεῖ, τώρα δὲν σ' ἔχουμε ἀνάγκη!»,
εφ. Ἡ Πρωΐα, 12 Δεκεμβρίου 1927.

Παράλληλα με τη λήψη δανείου με την εγγύηση της Κοινωνίας των Εθνών, ο υπουργός Οικονομικών Γεώργιος Καφαντάρης προσπάθησε να επιλύσει τις οικονομικές διαφορές της Ελλάδας με τη Βρετανία, τη Γαλλία και τις ΗΠΑ. Αποτέλεσμα ήταν ο διακανονισμός των πολεμικών χρεών της Ελλάδας με τις χώρες αυτές, ενώ με τις ΗΠΑ υπογράφηκε και συμφωνία για νέο δάνειο.

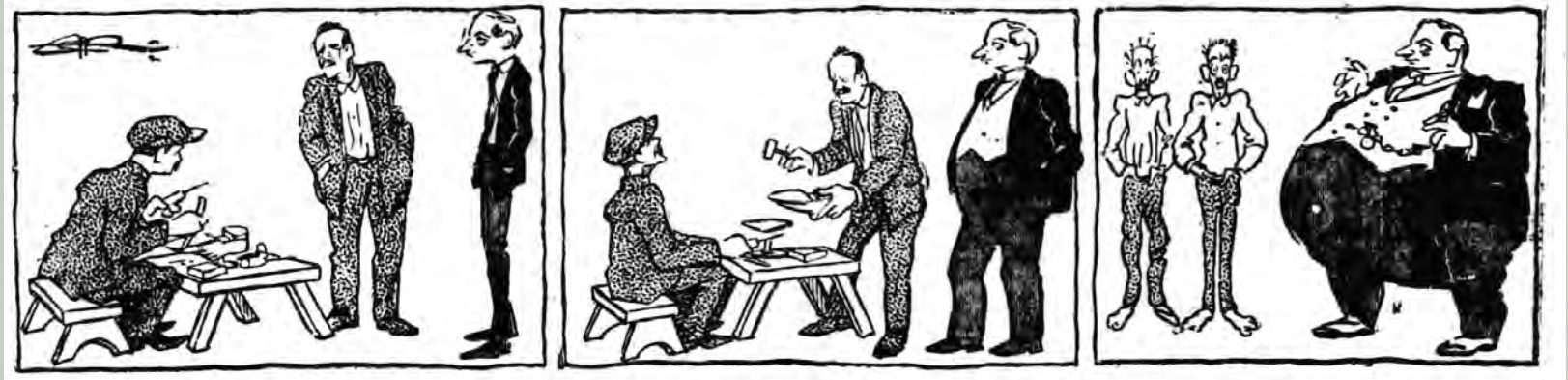

131. «Η ΓΟΗΣΣΑ»,

εφ. Ἡ Πρωΐα, 17 Ιανουαρίου 1928.

132. «ΕΙΡΗΝΙΚΗ ΑΠΟΚΑΤΑΣΤΑΣΙΣ ΠΡΟΣΦΥΓΟΣ ΕΙΣ ΤΟ ΚΤΗΜΑ ΓΗΓΕΝΟΥΣ,
 Ἡ ἀποκατάστασις, ὡς δύναται ν' ἀντιληφθῆ ὁ ἀναγνώστης, γίνεται κατὰ τὸ νέον σύστημα
 τῆς πλέον τρυφερᾶς ἀδελφώσεως: Ὁ πρόσφυξ ἔρχεται μὲ τὸν τίτλον του διὰ ν' ἀποκατασταθῆ
 εἰς τὸ κτῆμα. Ὁ γηγενὴς τὸν ὑποδέχεται μειδιῶν μὲ ἓν περιστροφον ἀνὰ χεῖρας.
 Αἱ ἀρχαὶ αἱ ὁποῖαι γνωρίζουν τὰ τῆς εἰρηνικῆς αὐτῆς μεταβιβάσεως τοῦ κτήματος ἔχουν λάβει
 ἤδη τὰ μέτρα των. Δεξιὰ καὶ ἀριστερὰ τῶν δύο ἀδελφῶν παρίστανται οἱ νοσοκόμοι
 μὲ τὸ φορεῖον τοῦ Σταθμοῦ Πρώτων Βοηθειῶν, ὁ ἱερεὺς ὁ ὁποῖος θὰ μεταλάβῃ τὸν ἕνα
 ἐκ τῶν δύο, οἱ νεκροθάπται οἱ ὁποῖοι θὰ παραλάβουν τὸ πῶμα καὶ οἱ συγγενεῖς,
 οἱ ὁποῖοι κλαίουں προκαταβολικῶς. Κατὰ τὸ διάστημα αὐτὸ ὁ κ. Κίρκος μεταβαίνει
 ἐπ' αὐτοκινήτου εἰς Κηφισιάν καὶ πίνει τὸ τέϊόν του μετὰ βουτημάτων»,
 εφ. Ἡ Καθημερινή, 19 Ἰανουαρίου 1928.

Η αγροτική μεταρρύθμιση της περιόδου του Μεσοπολέμου στηρίχθηκε στην απαλλοτρίωση των μεγάλων αγροκτημάτων (τσιφλικιών) και τη διανομή γης σε γηγενείς και πρόσφυγες ακτήμονες. Από τα περίπου 20 εκατ. στρέμματα που απαλλοτριώθηκαν έως το 1938, τα 12 εκατ. διανεμήθηκαν σε γηγενείς, ενώ τα υπόλοιπα 8,3 σε πρόσφυγες ακτήμονες.

Ο Μιχαήλ Κύρκος ως υπουργός Υγιεινής, Προνοίας και Περιθάλψεως (Δεκέμβριος 1926 - Ιούλιος 1928) ασχολήθηκε κυρίως με το ζήτημα της αποκατάστασης των αστών προσφύγων, μέσα από μια σειρά απαλλοτριώσεων για τη διανομή οικοπέδων και την ανέγερση κατοικιών.

Αξιοσημείωτο στο σκίτσο είναι και το λογοπαίγνιο με τη γραφή του ονόματος ως «Κίρκος» (= γεράκι, όρνιο).

133. «ΓΗΓΕΝΟΥΣ, ΠΡΟΣΦΥΓΟΣ ΚΑΙ ΚΙΡΚΟΥ ΕΞΕΛΙΞΙΣ.
1922. -Ο γηγενής εργάζεται, ο πρόσφυξ ζητεί πόρον ζωής, Καί ό κ. Κίρκος...
1925. -Ο γηγενής και ό πρόσφυξ προσπαθοῦν νά εργαθοῦν και οι δύο. Καί ό κ. Κίρκος...
1928. -Ο γηγενής και ό πρόσφυξ. Καί ό κ. Κίρκος...»,
εφ. *Η Καθημερινή*, 22 Ιανουαρίου 1928.

(Ἐσ' ἐγκαίρῳ τῶν ἀσόκρων ἡ Ἀστυνομία ἀπηγόρευσε τὴν διακωμώδησιν τῶν φορητικῶν ποσοῶων)

(Αἱ ἔφημερῖδες)

134. «ΠΟΛΙΤΙΚΑΙ ΑΠΟΚΡΕΩ.

Ἀστυφύλαξ: –Βγάλτε τὶς μάσκες, κύριοι. Ἀπαγορεύεται ἡ διακωμώδησις τῶν πολιτικῶν προσώπων.

–Μά... εἴμεθα οἱ ἴδιοι!»,

εφ. Ἡ Πρωΐα, 5 Φεβρουαρίου 1928.

Ἡ ταύτιση τῶν ἐκλογῶν καὶ γενικότερα τῆς πολιτικῆς ζωῆς με τὶς Ἀπόκριες ἀποτελεῖ στερεότυπο στὶς γελοιογραφίαις τῆς ἐποχῆς.

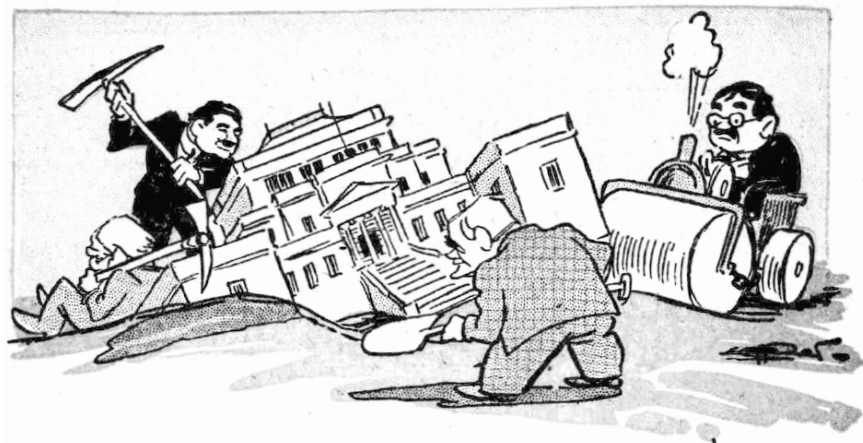

135. «ΤΡΙΩΔΙΟΝ.

–Καὶ σᾶς παρουσιάζω, κύριοι, τὴν νέαν Κυβέρνησιν Ζαῖμπ»,

εφ. Ἡ Καθημερινή, 12 Φεβρουαρίου 1928.

136. «ΤΟ ΓΑΪΤΑΝΑΚΙ.
Ἡ Βουλὴ συνεδριάζει...»,
εφ. Ἡ Πρωΐα, 17 Φεβρουαρίου 1928.

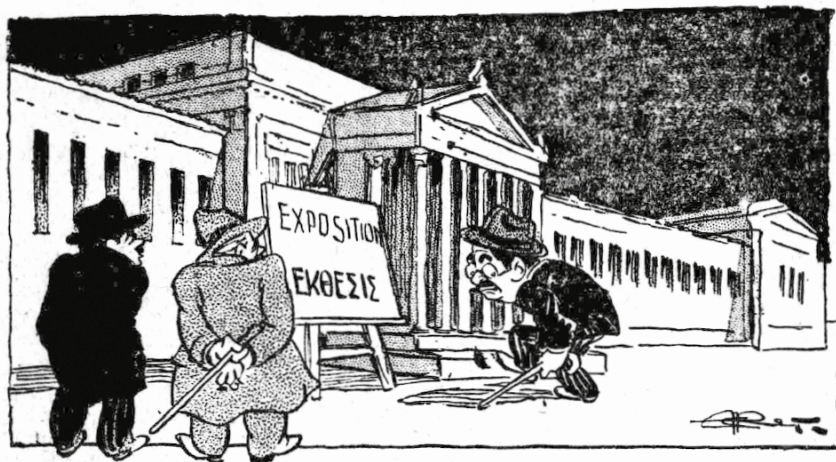
137. «ΠΟΛΙΤΙΚΑΙ ΑΣΧΟΛΙΑΙ.
–Γιὰ τὰ ὁδοστρώματα καθήκαμε,
τὰ ὁδοστρώματα μᾶς ξαναγέννησαν...
Ἄς τὰ κάνουμε κι' ἐμεῖς ὅλα... ὁδοστρώματα»,
εφ. Ἡ Πρωΐα, 23 Φεβρουαρίου 1928.

Μετά την παραίτηση της κυβέρνησης στις 3 Φεβρουαρίου 1928, λόγω της διαφωνίας μεταξύ Ιωάννη Μεταξά και Αλεξάνδρου Παπαναστασίου, το Κόμμα Φιλελευθέρων και το Κόμμα των Ελευθεροφρόνων σχημάτισαν την τελευταία κυβέρνηση συνεργασίας με πρωθυπουργό τον Αλέξανδρο Ζαΐμη.

138. «ΤΟ ΚΑΡΝΑΒΑΛΙ - Η ΚΥΒΕΡΝΗΣΙΣ
- ΤΑ ΧΙΟΝΙΑ - ΚΑΙ... ΤΑ ΧΑΛΙΑ ΣΑΣ.

Ἡ ὁδοποιΐα /
Λαός - Καλὰ θᾶταν νὰ μὲ βαροῦσες πάντα μέ... χιονιές /
Διπλωματικὴ προσωπικότης /
Γεράματα καί... κρύο /
Ἡ Ἀθήνα μας»,
εφ. Ἡ Πρωΐα, 25 Φεβρουαρίου 1928.

139. «ΣΤΗΝ ΕΚΘΕΣΙ...

-Δὲν τοῦ ἔφθανε πού ἐξετέθη ζητεῖ κι' ἐδῶ νά... ἐκτεθῆ;»,
εφ. Ἡ Πρωΐα, 20 Μαρτίου 1928.

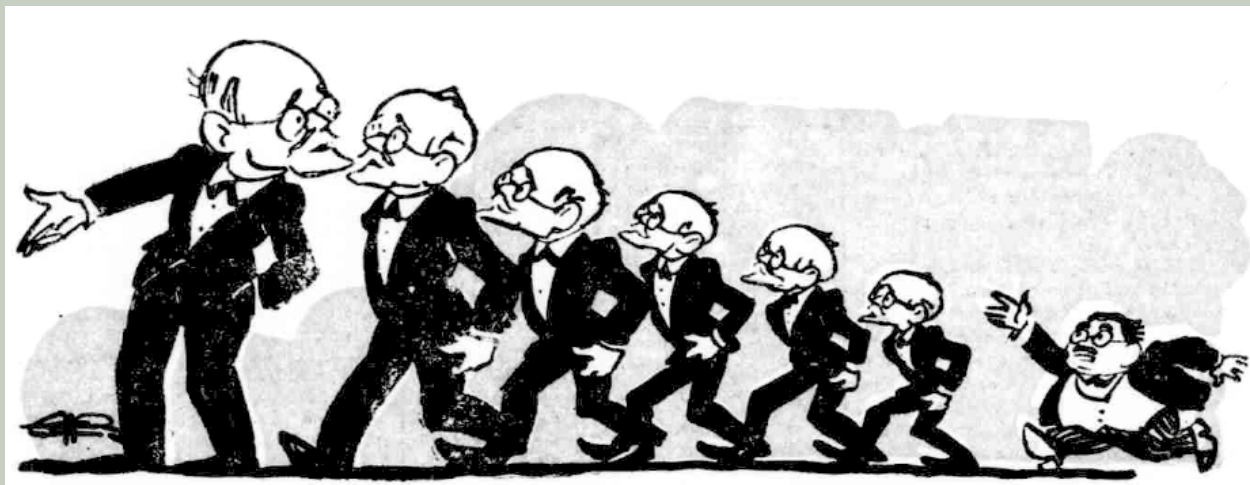
140. «ΠΑΣΧΑΛΙΝΑ ΕΝΣΤΑΝΤΑΝΕ.

Τὸ κοκορέτσι. –Γιάννης ψήνει, Γιάννης τρώει /
 Ἡ κλώσσα καὶ τὰ αὐγά της /
 Τὸ ψπτό /
 Τὸ τσίγκρισμα /
 –Κανόνια πάλι, ἐπανάστασις;
 –Ὅχι, καλέ, βαροῦν τὸ Χριστὸς Ἀνέστη!»,
 εφ. Ἡ Πρωΐα, 17 Ἀπριλίου 1928.

141. «ΑΝΘΟΛΟΓΙΑ, Ἡ Ἡ ΓΛΩΣΣΑ ΤΩΝ ΑΝΘΕΩΝ.

Λευκὸν ρόδον: Δὲν πρέπει νὰ μὲ ὑποπτεύεσαι /
 Ρόδον ἐρυθρόν: Ἐχω πῦρ ἔρωτος /
 Γαζία: Εἶσαι πλήρης θελγῆτρων /
 Παπαροῦνα: Σὲ εἶδα σ' ὄνειρό μου /
 Πεῦκο: Τόλμα καὶ μὴ φοβᾶσαι /
 Ἀμυγδαλιά: Τρελαίνομαι γιὰ σὲ /
 Ἥλιος: Μάταια τὰ πλοῦτῃ σου /
 Πασχαλιά: Συγκίνησις ἔρωτος...»,
 εφ. Ἡ Πρωΐα, 3 Μαΐου 1928.

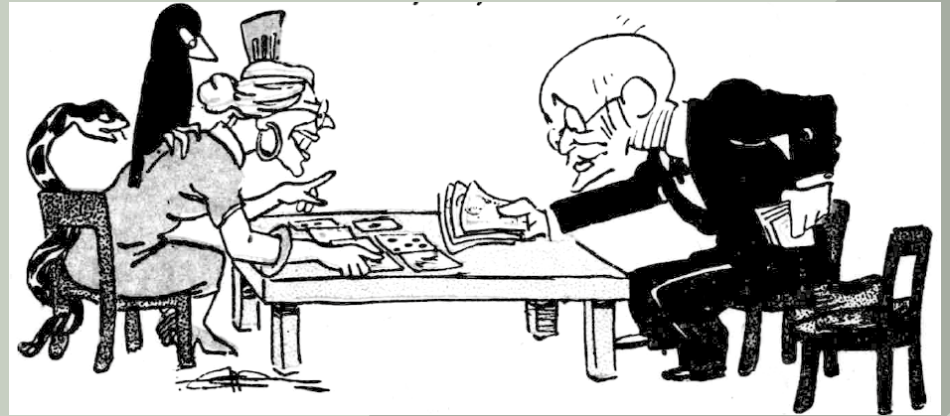
142. «ΠΑΛΛΑΪΚΟΙ ΘΡΙΑΜΒΟΙ.
Διὰ τὴν ὑποδοχὴν τοῦ κ. Βενιζέλου
προετοιμάζεται ὁ Ἑλληνικὸς Λαὸς»,
εφ. *Ἡ Πρωΐα*, 15 Σεπτεμβρίου 1927.

143. «ΑΔΙΚΑΙΟΛΟΓΗΤΟΙ ΑΝΗΣΥΧΙΑΙ.
Οὐκ ἦλθον βαλεῖν εἰρήνην ἀλλὰ μάχαιραν»,
εφ. *Ἡ Πρωΐα*, 13 Νοεμβρίου 1927.

144. «ΧΑΡΤΟΜΑΝΤΕΙΑ.

–“Όλο μπαστούνια βγαίνουν...»,
εφ. *Η Πρωΐα*, 25 Νοεμβρίου 1927.

Στις 20 Απριλίου 1927 ο Ελευθέριος Βενιζέλος επέστρεψε στην Ελλάδα και εγκαταστάθηκε στα Χανιά. Αν και δήλωνε ότι δεν επιθυμούσε να αναμειχθεί εκ νέου στην πολιτική και να αναλάβει κάποιο αξίωμα, είχε επαφές με τον Γεώργιο Καφαντάρη που ήταν ο διάδοχός του στον κομματικό χώρο.

Τελικά, τον Μάιο του 1928 θα αναλάβει και πάλι την προεδρία του Κόμματος Φιλελευθέρων.

145. «ΠΟΛΙΤΙΚΑΙ ΕΡΩΤΟΤΡΟΠΙΑΙ.

Βενιζέλος. –Δὲν ἔρχεσαι μέσα, κοπέλλα μου;
Μεταξᾶς. –Νὰ μή... μὲ δοῦν!»,
εφ. *Η Πρωΐα*, 30 Νοεμβρίου 1927.

146. «ΓΕΥΜΑΤΑ ΕΙΣ ΤΟ «ΠΤΙ-ΠΑΛΑΙ»
–Μά γιατί τρώτε κ. Πρόεδρε με τὰ χέρια;
–Διότι καί σεις, ὅταν εἴσθε Πρόεδρος
με τὰ χέρια ἐτρώγατε...»,
εφ. Ἡ Καθημερινή, 1η Δεκεμβρίου 1927.

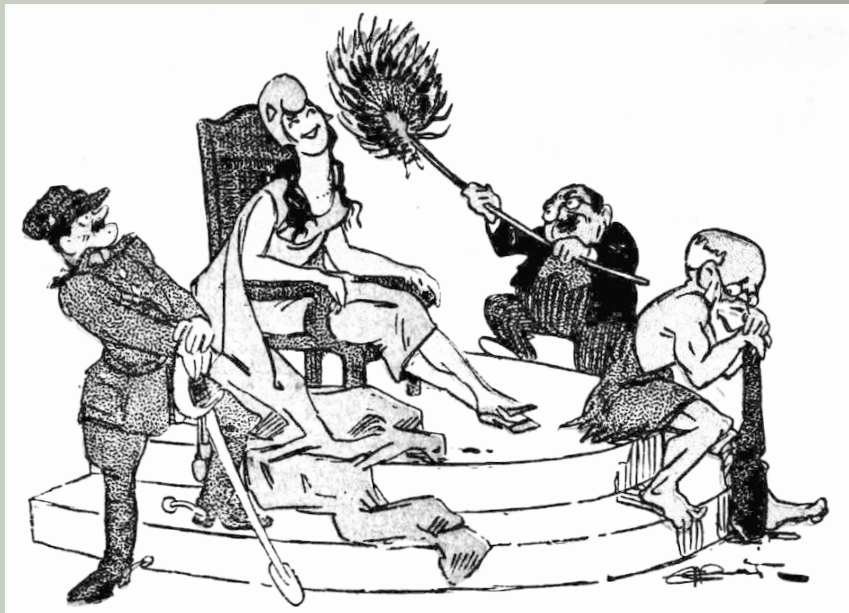
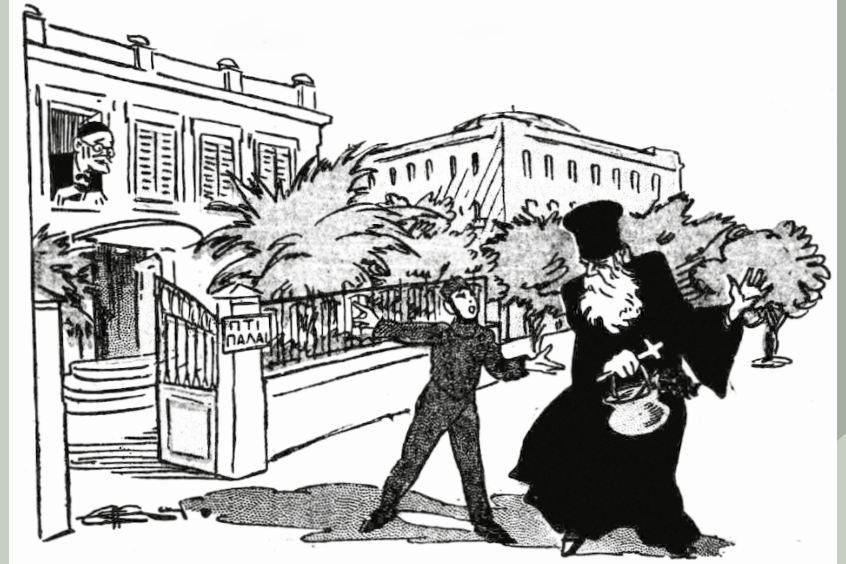
Μετά την επιστροφή του στην Αθήνα,
ο Ελευθέριος Βενιζέλος διέμενε στο «Πτι-Παλαί»,
παράρτημα του ξενοδοχείου της «Μεγάλης Βρεταννίας».

147. «Η ΕΟΡΤΗ ΤΟΥ
καὶ ἡ δεξίωσις»,
εφ. Ἡ Πρωΐα, 15 Δεκεμβρίου 1927.

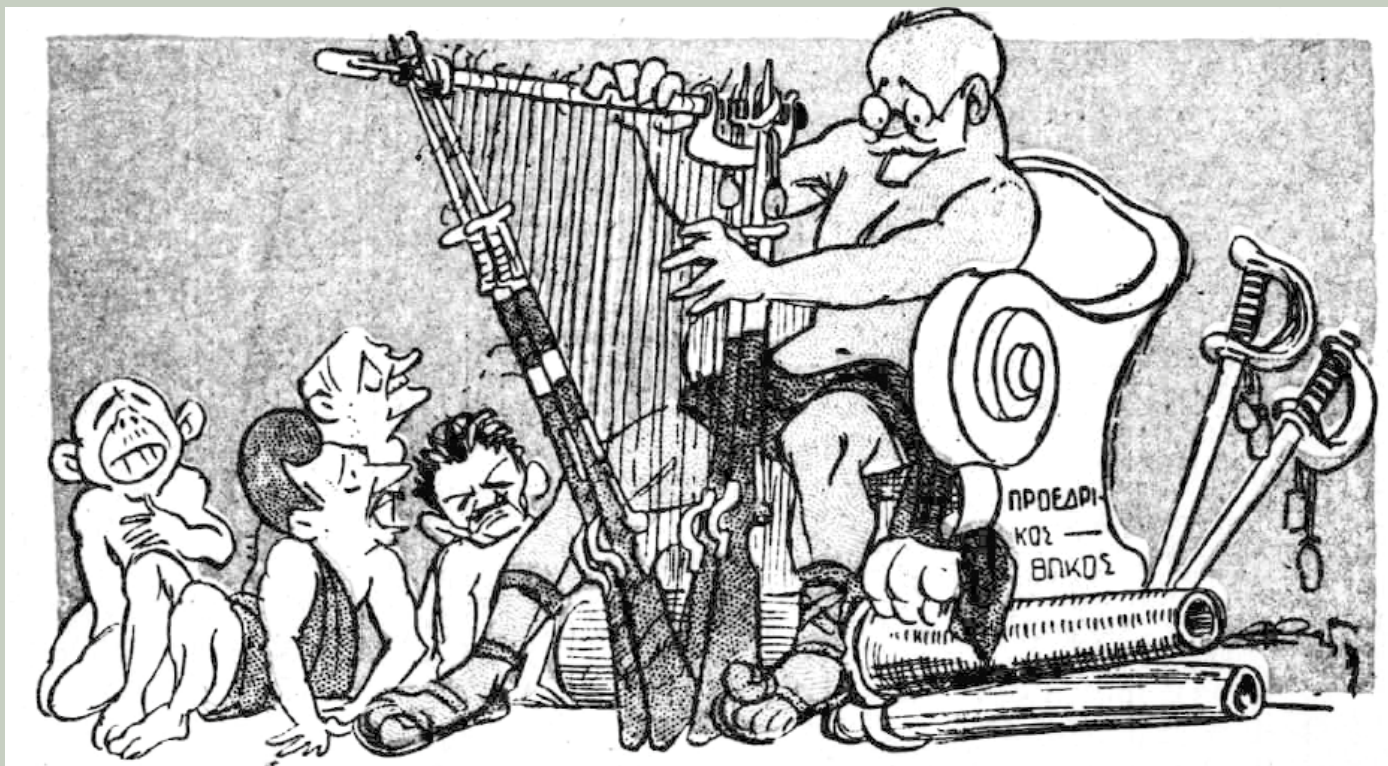

148. «ΤΟ ΔΙΩΞΙΜΟΝ
ΤΩΝ ΚΑΛΛΙΚΑΝΤΖΑΡΩΝ.

–Παπά, ἔλα καὶ ἴδω μέσα νὰ ρίξης ἄγισμό...»,
εφ. Ἡ Πρωΐα, 6 Ιανουαρίου 1928.

149. «Η ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ...
...Χωρίς ἐπεξηγήσεις...»,
εφ. Ἡ Πρωΐα, 15 Μαρτίου 1928.

150. «ΑΙ ΜΟΥΣΑΙ ΟΝΕΙΡΕΥΟΜΕΝΑΙ ΤΟΝ ΑΠΟΛΛΩΝΑ ΤΟΥΣ»,
εφ. *Ἡ Πρωΐα*, 31 Μαρτίου 1928.

151. «Η ΙΔΙΑ ΙΣΤΟΡΙΑ.

–Μη φοβῆσθε, Κύριε Πρόεδρε,... εἶνε ψεύτικο!»,
εφ. *Ἡ Πρωΐα*, 12 Μαΐου 1928.

152. «Οἱ γιατροί. –Τοῦ χρειάζεται ἀνάπαυσις...»,
εφ. *Ἡ Πρωΐα*, 22 Μαΐου 1928.

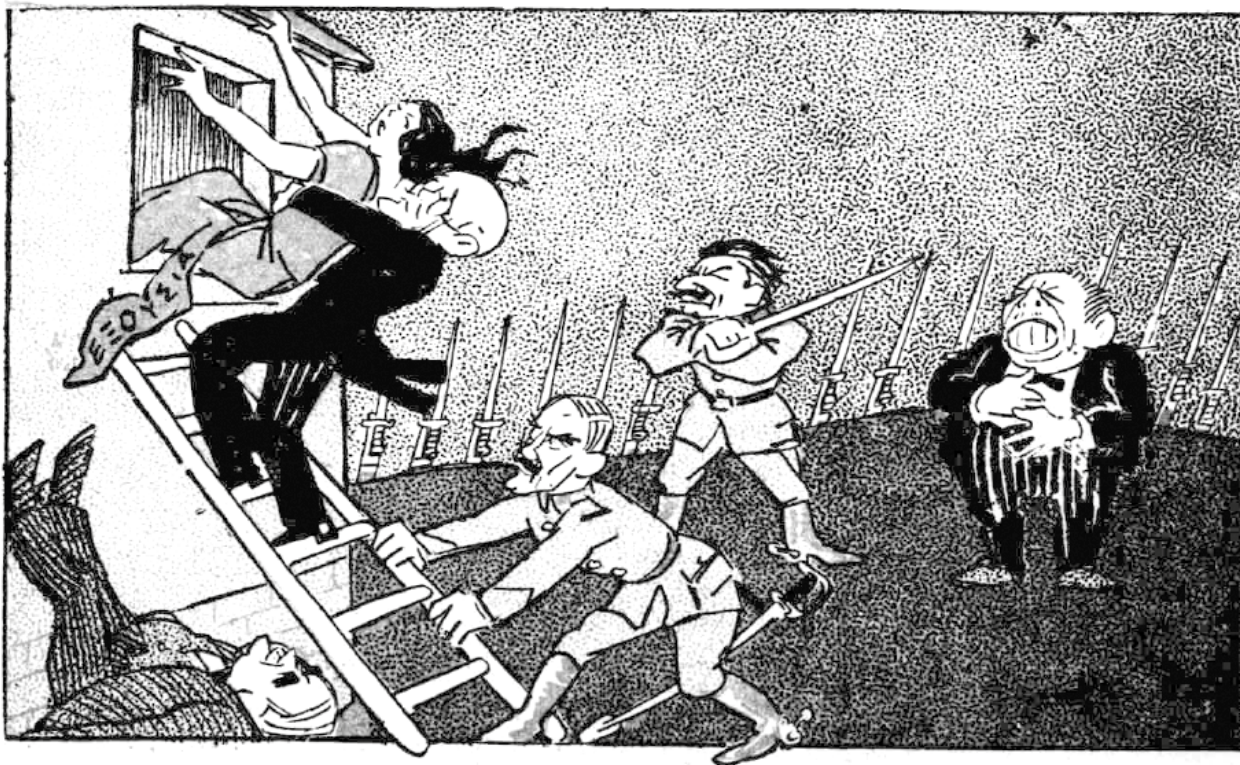
Ἡ ἐπίκλησι ἀσθένειας ἀπὸ τὸν Γεώργιο Καφαντάρη, προκειμένου νὰ ἀποχωρήσει ἀπὸ τὴν ηγεσία τοῦ Κόμματος Φιλελευθέρων, ὅσο καὶ ἡ γενικότερη επικριτικὴ στάσι τοῦ Ἐλευθερίου Βενιζέλου ἀπέναντι σὲν κυβερνητικὴ πολιτικὴ ἀλλὰ καὶ οἱ βλέψεις τοῦ γιὰ ἐπιστροφή σὲν κυβέρνησι σατυρίζονται ἀπὸ τὸν Καστανάκη.

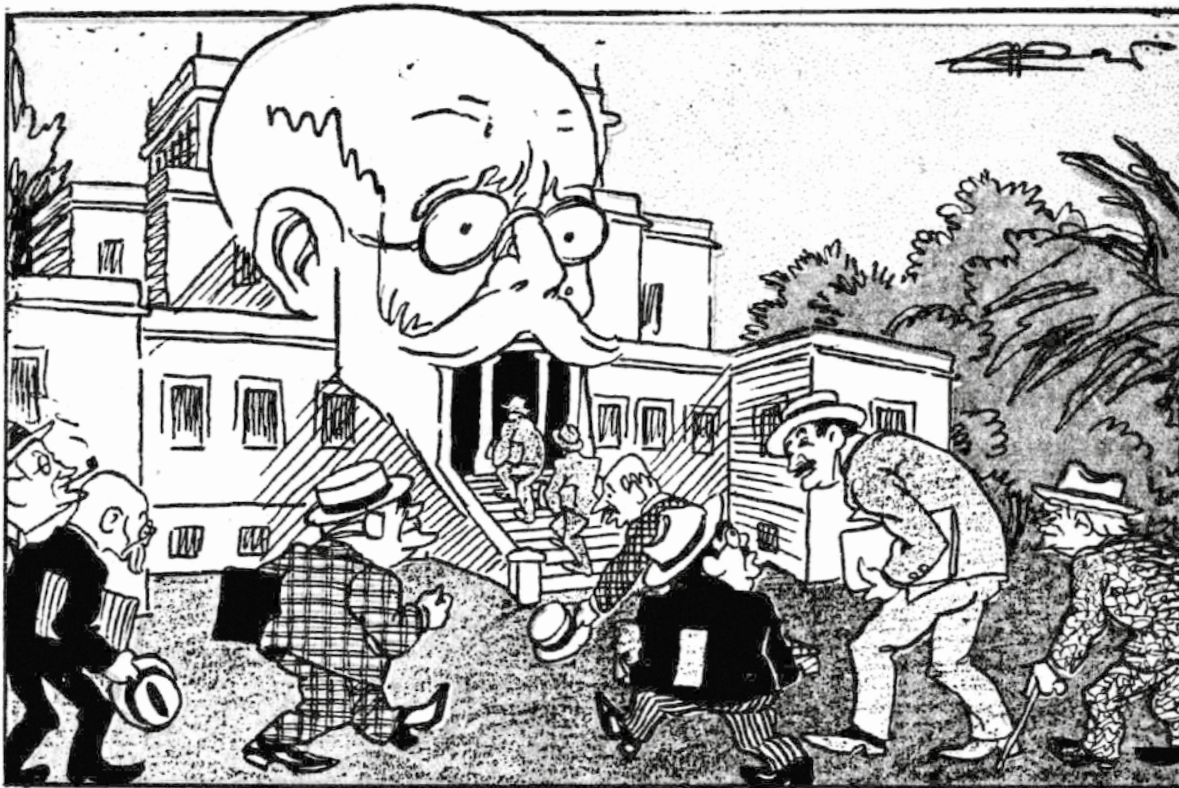
VII. Η ΕΠΑΝΟΔΟΣ ΤΟΥ ΕΛΕΥΘΕΡΙΟΥ ΒΕΝΙΖΕΛΟΥ ΣΤΗΝ ΠΟΛΙΤΙΚΗ

Στις 23 Μαΐου 1928, ο Ελευθέριος Βενιζέλος ανακοίνωσε την απόφασή του να αναμιχθεί και πάλι στην πολιτική ζωή του τόπου, ύστερα από τέσσερα χρόνια αποχής και διαμονής στο εξωτερικό. Η απόφαση αυτή υπήρξε προπομπός μειζόνων πολιτικών εξελίξεων: ανάληψη της ηγεσίας του Κόμματος Φιλελευθέρων, ανατροπή του συσχετισμού δυνάμεων εντός της βενιζελικής παράταξης, κατάρρευση της Οικουμενικής Κυβέρνησης, σχηματισμός νέας υπό την πρωθυπουργία του Βενιζέλου και προκήρυξη εκλογών. Η επάνοδος του μεγάλου πρωταγωνιστή του Εθνικού Διχασμού στην πολιτική, σε μια συγκυρία κατά την οποία το πολιτικό προσωπικό της χώρας κατέβαλε προσπάθειες άρσης των διαιρέσεων του πρόσφατου παρελθόντος, ήταν προορισμένη να προκαλέσει έντονες αντιδράσεις στην αντιβενιζελική παράταξη.

Τις αντιδράσεις αυτές “οπτικοποίησε” μέσα από τις γελοιογραφίες του ο Νίκος Ε. Καστανάκης, ο οποίος, με διάθεση χιουμοριστική όσο και καυστική, “υπενθύμιζε” στους αναγνώστες της *Πρωΐας* και της *Καθημερινής* το “κινηματικό” παρελθόν του Κρητικού πολιτικού.

153. «ΑΚΟΥΣΙΑ ΑΠΑΓΩΓΗ.
Αστυνομικόν Δελτίον. – Ἐπέδραμε καὶ πάλιν
ἡ σεσημασμένη Βενιζελικὴ σπεῖρα καὶ ἀπτήγαγε
χθὲς νύκτα τὴν νεαρὰν Ἐξουσίαν
ἐκ τοῦ παραθύρου...»,
εφ. Ἡ Πρωΐα, 23 Μαΐου 1928.

154. «ΑΙ ΕΡΓΑΣΙΑΙ ΤΗΣ ΒΟΥΛΗΣ»,
εφ. *Ἡ Πρωΐα*, 6 Ιουνίου 1928.

Ἡ διαφωνία μεταξύ Γεωργίου Καφαντάρη και Αλεξάνδρου Παπαναστασίου σχετικά με τη διαχείριση των καλυμμάτων χρυσού που έως τότε κατείχε η Εθνική Τράπεζα λόγω του εκδοτικού προνομίου, το οποίο πλέον περνούσε στη νεοσύστατη Τράπεζα της Ελλάδος, οδήγησε στην παραίτηση του Καφαντάρη από τη θέση του υπουργού Οικονομικών –θέση που κατείχε από τον Ιούνιο του 1926.

155. «ΔΕΝ ΛΗΣΜΟΝΟΥΝΤΑΙ ΟΙ ΠΑΛΑΙΟΙ ΕΡΩΤΕΣ»,
εφ. *Ἡ Πρωΐα*, 9 Ιουνίου 1928.

156. «–Πάλι νερά μᾶς κάνουνε, ἀρχηγέ!»,
εφ. *Ἡ Πρωΐα*, 10 Ιουνίου 1928.

157. «Η ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΟΥ ΔΙ' ΕΙΚΟΝΩΝ,

Ἀπὸ μικρὸς ὁ Ἐλευθέριος εἶχεν ἀδυναμίαν εἰς τὰ σπαθιά. Καὶ ὅταν κάποτε ὁ δάσκαλός του τὸν ἠρώτησε: –Ποία εἶναι ἡ μεγαλύτερα δύναμις ἐν τῷ κόσμῳ; –Ἡ σπάθη, ἀπάντησε... /

Ὅταν ἐμεγάλωσε καὶ ἐβγήκε κατόπιν εἰς τὸν κόσμον καὶ ἔπαιζε καμμιά φορὰ κοντιάναν, εἰς τὰ σπαθιά ἔδειχνε πάντοτε ἀδυναμίαν... /

Ὅταν κατόπιν ἦλθεν εἰς τὴν Ἑλλάδα, ἡ ἀδυναμία του διὰ τὰ σπαθιά καὶ τοὺς σπαθοφόρους δὲν τὸν ἀφῆσεν. Ἦτο τόσο ἡ ἀδυναμία του αὐτή, ὥστε καὶ ἐπεκαλέσθη πολλάκις καὶ τὰς ξένας λόγχας... /

Ἐκδιωχθεὶς, ὅταν ἐπανήλθεν εἰς τὴν Ἑλλάδα τελευταίως, πάλιν εἰς τὰ σπαθιά ἐβάσισε τὰς ἐλπίδας του καὶ μὲ τὴν βοήθειαν τῶν σπαθοφόρων ἀπεπειράθη τὸ πραξικόπημά του... /

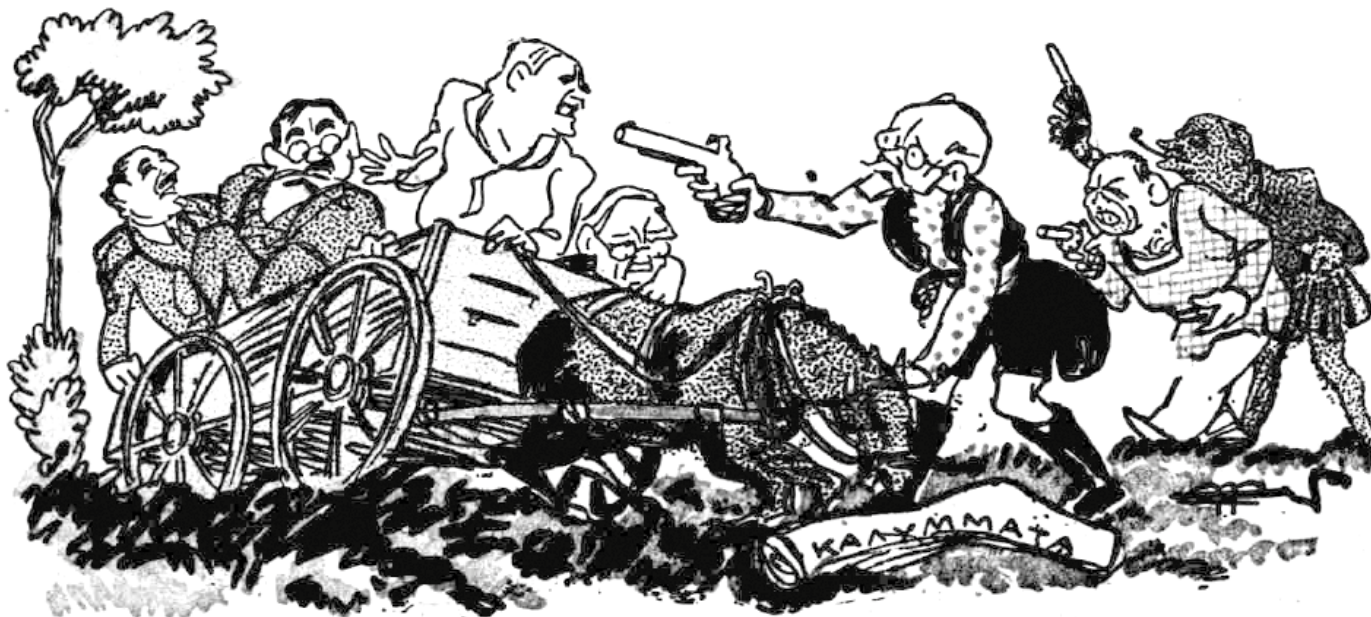
Ἄλλ' αὐτὴν τὴν φορὰν τὰ βρῖσκει μπαστούνια...»,

εφ. Ἡ Πρωΐα, 17 Ἰουνίου 1928.

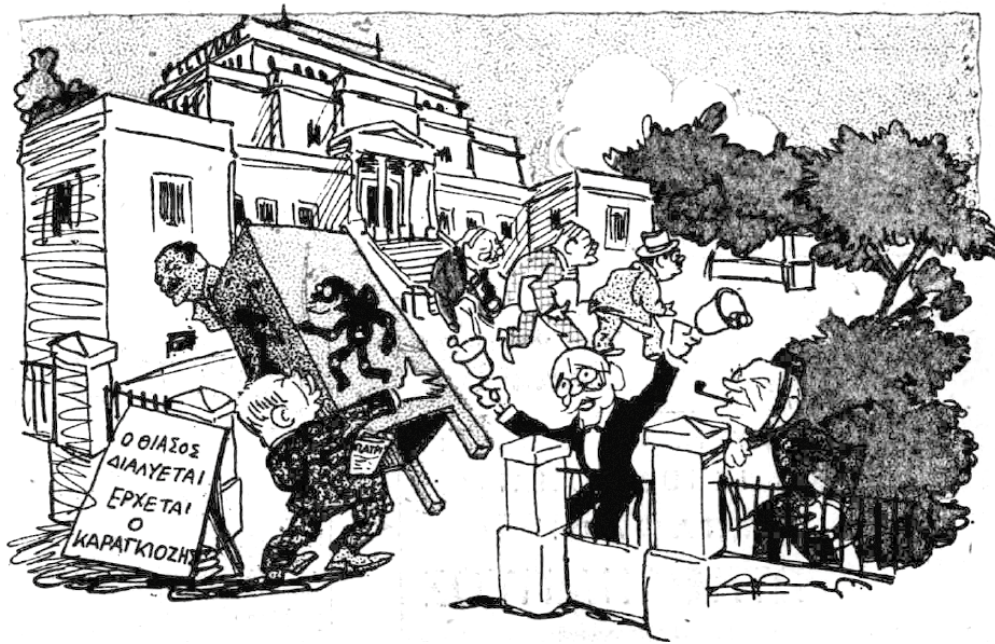
158. «ΠΟΛΙΤΙΚΑ ΜΠΑΝΙΑ.

Ἄθῳαι παιδιὰ / Ἡ ἀναδυομένη / Ὁ ἀπαλοτριῶν /
Οἱ ἀδιάκριτοι / Οἱ φύλακες τῶν λουτρῶν / Ὁ ταραξίας»,
εφ. Ἡ Πρωΐα, 24 Ἰουνίου 1928.

159. «Η ΕΝΕΔΡΑ»,
εφ. *Ἡ Πρωΐα*, 29 Ιουνίου 1928.

Στο ίδιο φύλλο της *Πρωΐας* δημοσιεύεται η επιστολή παραίτησης του Γεωργίου Καφαντάρη από υπουργός Οικονομικών.

160. «Ο ΚΑΡΑΓΚΙΟΖΗΣ.
Άλλαγή θεάματος»,
εφ. *Ἡ Πρωΐα*, 30 Ιουνίου 1928.

Στις 3 Ιουλίου 1928 δόθηκε εντολή σχηματισμού κυβέρνησης στον Ελευθέριο Βενιζέλο, ως τον αρχηγό του πρώτου σε κοινοβουλευτική δύναμη κόμματος. Ταυτόχρονα διαλύθηκε η Βουλή και προκηρύχθηκαν εκλογές για τις 19 Αυγούστου 1928.

161. «ΕΠΑΝΕΡΧΕΤΑΙ ΕΙΣ ΤΟ ΕΡΓΟΝ ΤΟΥ»,
εφ. *Ἡ Πρωΐα*, 4 Ιουλίου 1928.

162. «Η ΔΑΛΙΔΑ»,
εφ. *Ἡ Πρωΐα*, 13 Ιουλίου 1928.

Με προεδρικό διάταγμα της 11ης Ιουλίου 1928 της κυβέρνησης Βενιζέλου επανήλθε ως εκλογικό σύστημα το πλειοψηφικό με «στενο-ευρεία», που είχε εφαρμοστεί στις εκλογές του 1923, καταργώντας την απλή αναλογική που είχε θεσπιστεί το 1926.

163. «ΑΙ ΠΡΟΕΚΚΛΟΓΙΚΑΙ ΤΟΥ ΠΕΡΙΟΔΕΙΑΙ»,
εφ. *Ἡ Πρωΐα*, 19 Ιουλίου 1928.

164. «Η ΣΚΗΝΟΘΕΣΙΑ ΤΟΥ κ. ΤΡΙΦΑΣΙΚΟΥ.
Ποῦ ἐστήριξε τὴν διάλυσιν τῆς Βουλῆς /
Διατὶ μετέβαλε τὸν ἐκλογικὸν νόμον /
Ποῦ ἐφόρτωσε τὸ Σύνταγμα»,
εφ. Ἡ Πρωΐα, 15 Ιουλίου 1928.

Στο ίδιο φύλλο σημειώνεται:
Θὰ ἀπαγορευθῆ ἡ παροχὴ τοῦ τριφασικοῦ ρεύματος
τῆς Πάουερ. Κινδυνεύει ἡ ζωὴ καταναλωτῶν
γιατὶ δίνεται τριφασικὸ
μὲ ἐγκαταστάσεις συνεχοῦς ρεύματος.

Ἡ γελοιογραφία σχολιάζει τὴν ἀνάμειξη τοῦ Ελευθερίου Βενιζέλου
στὶς πολιτικὲς ἐξελίξεις ἀπὸ τὸν Μάιο τοῦ 1928 καὶ μετὰ. Ἀρχικὰ,
συνέβαλε στὴν πώση τῆς κυβέρνησης Ζαῖμη, καὶ στὴ συνέχεια
–σε συνεργασία με τὸν πρόεδρο τῆς Δημοκρατίας, ναύαρχο
Παῦλο Κουντουριώτη– ἐπανάφερε τὸν ἐκλογικὸ νόμο τοῦ 1923
με τὸ σύστημα τῆς στενο-εὐρείας περιφέρειας.
Ἔτσι, λειτούργησε ὅπως τὸ τριφασικὸ ρεύμα,
ποῦ ἐκείνη τὴν ἐποχὴ συνιστοῦσε «ἀπειλὴ θανάτου».

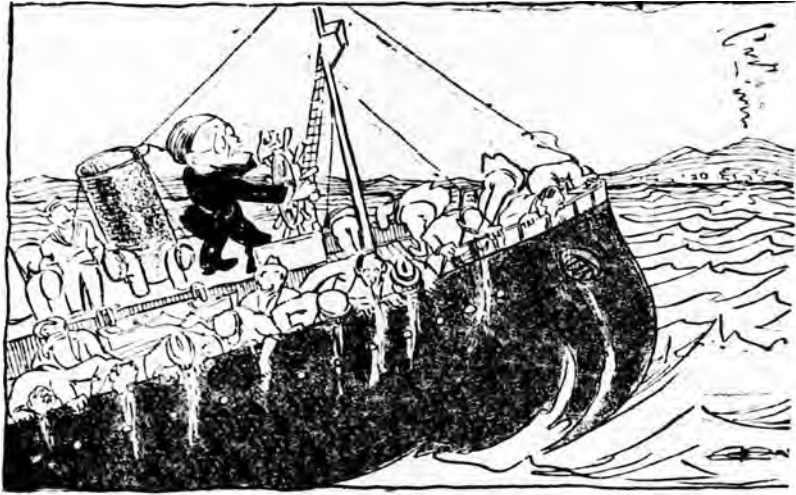
Η γελοιογραφία σατιρίζει τη συνεργασία του Αλεξάνδρου Παπαναστασίου με τον Ελευθέριο Βενιζέλο και το Κόμμα Φιλελευθέρων εν όψει των εκλογών της 19ης Αυγούστου 1928, ύστερα και από την κατάργηση του αναλογικού και την επαναφορά του πλειοψηφικού εκλογικού συστήματος.

165. «ΤΑ ΑΙΣΘΗΜΑΤΑ ΥΠΟΧΩΡΟΥΝ ΠΡΟ ΤΩΝ ΣΥΜΦΕΡΟΝΤΩΝ»,
εφ. *Η Πρωΐα*, 22 Ιουλίου 1928.

Στις εκλογές της 19ης Αυγούστου 1928 το Κόμμα Φιλελευθέρων συνεργάστηκε με τα μικρά κόμματα βενιζελικής προέλευσης, εξασφαλίζοντας το 61% των ψήφων.

166. «ΠΩΣ ΑΠΟΛΟΓΕΙΤΑΙ Ο ΜΕΓΑΣ ΕΝΟΧΟΣ.
– Κατηγορείσαι ότι πρόδωσες, ότι έδολοφόνησες, ότι...
–Μα αυτά κύριε εισαγγελεϋ, αποτελούν πλέον παρελθόντα...»,
εφ. *Η Καθημερινή*, 9 Αυγούστου 1928.

167. «ΕΙΣ ΤΟΝ ΛΙΜΕΝΑ ΝΕΑΠΟΛΕΩΣ.
Οί ἐπιβάται τῆς «Ιταλίας». – Ἐπὶ τέλους χάρις εἰς
τὸν μέγα Πηδαλιούχον ἐφθάσαμεν ἀγνώριστοι...»,
εφ. Ἡ Καθημερινή, 23 Σεπτεμβρίου 1928.

Ἡ μετάβαση τοῦ Βενιζέλου στο Λονδίνο στις
30 Σεπτεμβρίου 1928 υπογράμμισε τὸν τερματισμὸ
τῆς δυσπιστίας τῶν Βρετανῶν στο πρόσωπό του
ἀλλὰ καὶ τὴν ἐμμονή του Βενιζέλου στὴν ἰδέα
τῆς στενῆς συνεργασίας τῶν δύο χωρῶν, στο πλαίσιο
τῆς νέας διπλωματικῆς στρατηγικῆς τῆς Ἑλλάδας
μετὰ τὶς ἐκλογές τῆς 19ης Αὐγούστου 1928.

Τὴν ἡμέρα τῆς δημοσίευσης τῆς γελοιογραφίας
υπογράφηκε στὴ Ρώμη διμερῆς συνθήκη «φιλίας,
συνδιαλλαγῆς καὶ δικαστικοῦ διακανονισμοῦ», στο
πλαῖσιο τῆς ἀποκατάστασης τῶν σχέσεων με τὴν Ἰταλία.

168. «ΕΙΣ ΤΗΝ ΑΝΤΙΠΕΡΑΝ ΟΧΘΗΝ ΤΗΣ ΜΑΓΧΗΣ.
– Κάνει ψύχρα εἰς τὸ Λονδίνο,
κ. Πρόεδρε... Δὲν θέλετε νὰ σκεπασθῆτε.
– Παρακαλῶ, παρακαλῶ, κ. Πρεσβευτά...
Οὔτε λέξιν περὶ καλυμμάτων»,
εφ. Ἡ Καθημερινή, 30 Σεπτεμβρίου 1928.

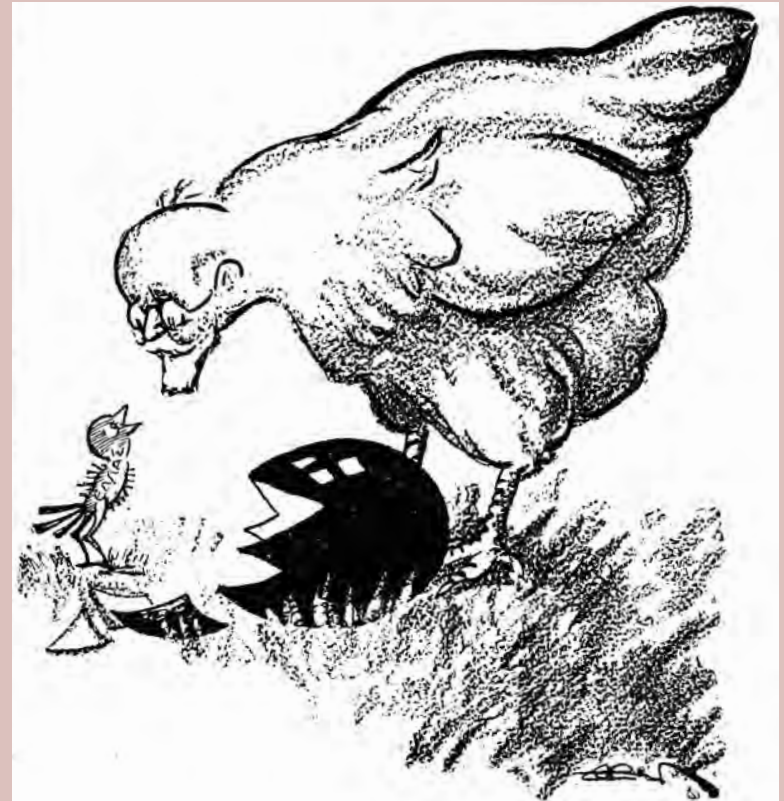

169. «ΜΕΤΑΞΥ ΥΠΟΣΧΕΣΕΩΝ
ΚΑΙ ΠΡΑΓΜΑΤΟΠΟΙΗΣΕΩΝ.
Πρὸ τῶν ἐκλογῶν. –Οἱ φόροι, τὸ ψωμί,
τὰ τρόφιμα, ὅλα θὰ φθηνήνουν...
Μετὰ τὰς ἐκλογάς. –Μπαλόνια ἐδῶ,
γιὰ τὰ μικρὰ παιδιὰ...»,
εφ. Ἡ Καθημερινή, 14 Οκτωβρίου 1928.

170. «ΠΟΛΙΤΙΚΑΙ ΑΠΟΚΡΕΩ.
 Ό κ. πρωθυπουργός. –Τί είδους μεταμφίσεις είνε αὐτή;
 Ἡ Ἑλλάς. –Προσπαθῶ νὰ γίνω ἀγνώριστ»,
 εφ. Ἡ Καθημερινή, 17 Μαρτίου 1929.

Στόχος του Ελευθερίου Βενιζέλου στην τετραετία 1928-1932 υπήρξε η οικονομική, πολιτική και κοινωνική ανάπτυξη της χώρας. Ο αρχηγός του Κόμματος Φιλελευθέρων προεκλογικά είχε υποσχεθεί να κάνει την Ελλάδα «ἀγνώριστον».

171. «ΕΙΣ ΤΟ ΜΕΣΟΝ ΤΗΣ ΤΕΤΡΑΕΤΙΑΣ.
 –Δὲν σοῦ τῶλεγα πῶς θὰ γίνωμε καὶ οἱ δύο ἀγνώριστοι;»,
 εφ. Ἡ Καθημερινή, 20 Ἀπριλίου 1930.

Η ΔΕΚΑΕΤΙΑ ΤΟΥ 1920: ΚΡΙΣΕΙΣ, ΔΙΑΨΕΥΣΕΙΣ ΚΑΙ ΠΡΟΣΔΟΚΙΕΣ

Μανόλης Κούμας

«ΤΟ ΥΠΟΥΡΓΙΚΟΝ ΣΥΜΒΟΥΛΙΟΝ ΕΙΣ ΤΑΣ ΘΕΣΕΙΣ ΤΟΥ
Ἐξ ἀριστερῶν πρὸς τὰ δεξιὰ: Οἱ κ.κ. Ἀγγελόπουλος,
Μεταξᾶς, Ζαῖμης, Μιχαλακόπουλος, Παπαναστασίου,
Καφαντάρης, Τσαλδάρης (σημειῶνων τὰ ΝΑΙ καὶ τὰ ΟΧΙ κατὰ
τὴν ψηφοφορίαν) καὶ ὁ κ. Μερκούρης», λεπτομέρεια,
εφ. Ἡ Πρωΐα, 7 Οκτωβρίου 1926.

Η δεκαετία του 1920 δεν ήταν για την Ελλάδα δεκαετία θριάμβων, μια «σιδηρά» δεκαετία· δεν είχε κάτι το ένδοξο και το ηρωικό. Δεν ήταν μια δεκαετία οικονομικής ανάπτυξης και εκσυγχρονισμού, μια δεκαετία θεσμικής εξέλιξης και εκπλήρωσης εθνικών οραμάτων. Ήταν μια δεκαετία κρίσεων: θεσμικών, κοινωνικών, πολιτικών, οικονομικών και ιδεολογικών. Ξεκίνησε, βέβαια, με ένα θρίαμβο, την υπογραφή της Συνθήκης των Σεβρών· συνεχίστηκε, όμως, με μια τεράστια καταστροφή –τη Μικρασιατική– και ολοκληρώθηκε με μια άλλη καταστροφή, παγκόσμια αυτήν τη φορά, οικονομική, ενώ στο μεσοδιάστημα το δημοκρατικό πολιτεύμα –τόσο στην αβασίλευτη, όσο και στη βασιλευόμενη εκδοχή του– επλήγη βάνουσα από εξωθεσμικές παρεμβάσεις και μείζονες πολιτικές αναταράξεις.

Για την Ελλάδα η δεκαετία του 1920 ήταν επιπλέον μια εποχή αδιεξόδων, αναζητήσεων και μετασχηματισμού μιας κοινωνίας βαθιά τραυματισμένης από τον Εθνικό Διχασμό, την ήττα στη Μικρά Ασία, τη βίαιη κατάρρευση της Μεγάλης Ιδέας αλλά και την έλευση περίπου ενάμισι εκατομμυρίων προσφύγων σε ένα κράτος πέντε εκατομμυρίων. Ήταν η δεκαετία εκείνη κατά την οποία χαράχτηκαν τα οριστικά σύνορα του ελληνικού κράτους (με εξαίρεση τα Δωδεκάνησα που ενσωματώθηκαν το 1947) και η Ελλάδα «μετατράπηκε» από δύναμη αναθεωρητική σε δύναμη νομιμόφρων –γραμμή στην οποία κινείται έως και σήμερα.

Δεν ήταν, όμως, μόνον αυτά. Η δεκαετία του 1920 ήταν και μια εποχή προσαρμογής ενός μικρού κράτους σε ένα διεθνές περιβάλλον διαφορετικό από το προπολεμικό. Πράγματι, ο κόσμος του 1920 ήταν ριζικά διαφορετικός από εκείνον του 1914. Ο Α΄ Παγκόσμιος Πόλεμος είχε επιφέρει τεκτονικές μεταβολές με την κατάρρευση τεσσάρων αυτοκρατοριών, τη σταδιακή υποχώρηση της ευρωπαϊκής ισχύος και την άνοδο των εξωευρωπαϊκών δυνάμεων (των ΗΠΑ και της Ιαπωνίας), την εμφάνιση ολοκληρωτικών καθεστώτων, καθώς και την απόπειρα –για πρώτη φορά– ορθολογικής οργάνωσης των διεθνών σχέσεων μέσω της ίδρυσης του πρώτου πολιτικού διεθνούς οργανισμού, της Κοινωνίας των Εθνών (ΚτΕ). Μέσα σε αυτό το νέο διεθνές περιβάλλον, το πολιτικό προσωπικό της χώρας, έχο-

ντας ακόμα νωπά τα σημάδια του Εθνικού Διχασμού, καλούνταν να σταθεί στο ύψος των περιστάσεων και να αντιμετωπίσει τις νέες προκλήσεις που εμφανίζονταν στον ορίζοντα.

Το τέλος της Μεγάλης Ιδέας

Κατά την μοιραία αυτήν ώραν τοῦ μεγάλου ἀπολογισμοῦ ἡ Ἑλλάς εὐρίσκειται ἀπέναντι τῆς ὠραιότερας πραγματικότητος, ἀενίζουσα ὄχι πλέον ὡς ὄνειροπόλημα, ἀλλ' ὡς γεγονός συντιλούμενον, τὴν ἐθνικὴν τῆς ἀποκατάστασις, τὸν λυτρωτὸν τῶν σκλαβωμένων τέκνων τῆς καὶ τὸν θρίαμβον τῶν ἀπαραγράπτων δικαιωμάτων τῆς. Ὁ ἀετὸς τοῦ δημοτικοῦ τραγουδιοῦ τῆς Κρήτης γίνεται διὰ τὴν Ἑλλάδα σήμερον ὁ δικέφαλος ἀετὸς τῆς, ὁ ἐπὶ τόσους αἰῶνας συμβολίσας τὴν καρτερίαν τοῦ Γένους. Ἐπάνω ἀπὸ τὰς χιονοστεφεῖς κορυφὰς τῆς Ροδόπης ἀγναντεύει ρεμβαστικά τὴν Ἀνατολίην, καὶ ἀπλώνει μὲ τὸ ἐντατικὸν βλέμμα του ὅλον τὸν κόσμον τῶν ἐθνικῶν ἐλπίδων του εἰς ἓναν ἀνυπόμεινον χαιρετισμὸν τοῦ Νέου Χρόνου, ποῦ θὰ φέρῃ πλησιέστερα τὸ Ἄστυ πρὸς τὴν Ἰωνίαν καὶ θὰ γεφυρώσῃ τὸν Παρθενῶνα μὲ τοὺς τρούλλους τῆς Ἁγίας Σοφίᾶς. Βλέπει τὸν Βούλγαρον κατῆχουμένον νὰ φεύγῃ προτροπάδην ἀπὸ τὸ γαλανὸν Αἰγαῖον, καὶ εἰς τὴν γραφικὴν ἀκτὴν τῆς Σμύρνης τὴν νικηφόρον σημαίαν τοῦ Στρατοῦ μας νὰ κυματίζῃ μὲ ὄλην τὴν ὑπερηφάνειαν τῆς Δόξης τῆς. Αὐτὸ καρτερεῖ ἐδῶ καὶ τόσας ἑκατοντάδες χρόνια τώρα ὁ συμβολικὸς ἀετὸς, γιὰ νὰ δυναμώσῃ τὰ φτερά του καὶ νὰ πεταχτῇ ψηλὰ πρὸς ἓνα ἀνυπολόγιστον μεσουράνημα.¹

Το πρωτοχρονιάτικο φύλλο της βενιζελικής (και φιλοκυβερνητικής) εφημερίδας *Πατρίς* του Δημητρίου Λαμπράκη είχε κάθε λόγο να ατενίζει με αισιοδοξία το 1920. Τους προηγούμενους μήνες, η αποβίβαση του ελληνικού στρατού στην προκυμαία της Σμύρνης και η υπογραφή της Συνθήκης του Νεϊγύ, δημιουργούσαν εύλογες προσδοκίες για την εθνική ολοκλήρωση του ελληνισμού και την πραγμάτωση της Μεγάλης Ιδέας, εννέα δεκαετίες μετά την ίδρυση του ελληνικού κράτους. Ήδη, οι επαφές που είχε στο Παρίσι ο πρωθυπουργός Ελευθέριος Βενιζέλος, στο πλαίσιο της Συνδιάσκεψης της Ειρήνης, κατέτειναν στην εξασφάλιση της έμπρακτης υποστήριξης των κρατών της Εγκάρδιας Συνεννόησης (Αντάντ) για τις ελληνικές εθνικές διεκδικήσεις στα εδάφη της πάλαι ποτέ κραταιάς Οθωμανικής Αυτοκρατορίας.

1. Εφ. *Πατρίς*, 1η Ιανουαρίου 1920.

Εντούτοις, η επίτευξη των ελληνικών διεκδικήσεων έμελλε να προσκρούσει σε εμπόδια –τόσο εσωτερικά όσο και διεθνή. Το τέλος του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου είχε βρει την ελληνική οικονομία στα πρόθυρα της κατάρρευσης και οι Σύμμαχοι της Αντάντ, αντιμέτωποι με τα δικά τους αδυσώπητα προβλήματα, δεν ήταν πρόθυμοι να ενισχύσουν οικονομικά την Ελλάδα.² Ο Εθνικός Διχασμός είχε αποσθρωτικές προεκτάσεις στο αξιόμαχο των ελληνικών Ενόπλων Δυνάμεων, ενώ οι εκκαθαρίσεις στις οποίες προέβησαν το 1917-1920 οι Φιλελεύθεροι στη δημόσια διοίκηση, τη δικαιοσύνη και την Εκκλησία επέφεραν περαιτέρω ρωγμές στην ήδη διαρρηγμένη εθνική συνοχή.³ Οι εκτοπίσεις των πολιτικών αντιπάλων και των αντιφρονούντων καθώς και η παραπομπή των αντιβενιζελικών κυβερνήσεων του 1915-1917 σε δίκη, ενέτειναν τη δυσaréσκεια των βασιλοφρόνων για το καθεστώς «τυραννίας» που –όπως υποστήριζαν– είχε επιβάλει ο Βενιζέλος μετά την επάνοδό του στην εξουσία τον Ιούνιο του 1917.⁴

Όσον αφορά την υποστήριξη των ελληνικών διεκδικήσεων από τις δυνάμεις της Αντάντ, τα πράγματα ήταν ακόμα πιο σύνθετα. Αν και την άνοιξη του 1919 η Βρετανία, η Γαλλία και οι ΗΠΑ είχαν ζητήσει από τον Βενιζέλο να στείλει στρατό στη Σμύρνη, η Ιταλία εξακολουθούσε να βλέπει ανταγωνιστικά την Ελλάδα και να υπονομεύει τη δράση των ελληνικών στρατιωτικών δυνάμεων στα μικρασιατικά εδάφη.⁵ Στο Παρίσι, η πτώση της κυβέρνησης του Ζωρζ Κλεμανσώ (Georges Clemenceau), τον Ιανουάριο του 1920, όχι μόνο στερούσε την Ελλάδα από ένα σταθερό σύμμαχο, αλλά ενίσχυε εκείνη την τάση μέσα στο Quai d'Orsay που τασσόταν υπέρ της εδαφικής ακεραιότητας της Τουρκίας.⁶ Την ίδια στιγμή, οι σχέσεις Γαλλίας - Βρετανίας εισέρχονταν σε περίοδο δο-

κιμασίας λόγω διαφωνιών για το γερμανικό ζήτημα, κυρίως όσον αφορά το ύψος των επανορθώσεων που θα έπρεπε να καταβάλει η ηττημένη Γερμανία.⁷ Στην άλλη πλευρά του Ατλαντικού, ο Αμερικανός πρόεδρος Γούντροου Γουίλσον (Woodrow Wilson) ήταν αντιμέτωπος με ένα Κογκρέσο που αντιδρούσε στην ανάληψη δεσμεύσεων στο ανατολικό ημισφαίριο και αξίωνε την επάνοδο της χώρας στην παραδοσιακή πολιτική του απομονωτισμού.⁸ Στα εδάφη της Ανατολίας, τέλος, ο Μουσταφά Κεμάλ είχε ξεκινήσει ήδη την οργάνωση του εθνικιστικού κινήματος και τη δημιουργία ενός αξιόμαχου στρατού ικανού να προβάλλει ισχυρή αντίσταση στους νικητές του παγκοσμίου πολέμου.⁹

Παρά τις αντιξοότητες που είχε να αντιμετωπίσει, ο Βενιζέλος πέτυχε κατ' αρχάς στο Παρίσι την πραγμάτωση της «Ελλάδας των δύο ηπείρων και των πέντε θαλασσών», με την υπογραφή της Συνθήκης των Σεβρών, στις 28 Ιουλίου / 10 Αυγούστου 1920. Την ίδια στιγμή, η επιτυχής προέλαση της ελληνικής στρατιάς προς την κατεύθυνση του Ουσάκ, της Φιλαδέλφειας, της Πανόρμου και της Προύσας, το καλοκαίρι του 1920, είχε δημιουργήσει προσδοκίες οριστικής κατάλυσης της τουρκικής αντίστασης, πριν καταφέρει το κεμαλικό κίνημα να καταστεί απειλητικό για την ελληνική παρουσία στην Ανατολία. Ήταν σε αυτήν ακριβώς τη συγκυρία, τον Αύγουστο του 1920, όταν ο αρχιστράτηγος της Στρατιάς Μικράς Ασίας, Λεωνίδας Παρασκευόπουλος, εισηγήθηκε την ανάληψη επιθετικής δράσης με κατεύθυνση προς την Άγκυρα και το Ικόνιο, δίχως όμως η πρότασή του αυτή να γίνει δεκτή από την πολιτική ηγεσία.¹⁰

Έκτοτε, τα πράγματα δεν εξελίχθηκαν ομαλά για την ελληνική πλευρά. Ως προς τούτο, κομβικό υπήρξε το αποτέλεσμα των εκλογών της

2. Λεονταρίτης, *Η Ελλάδα στον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο*, 294-295.

3. Βλ. αναλυτικά: Edgar, «Οι εκκαθαρίσεις του 1917», 519-550.

4. Οικονόμου, «Από την άφιξη του Βενιζέλου», 46-48.

5. Llewellyn Smith, *Το όραμα της Ιωνίας*, 161-164, 209-211.

6. Μουρέλος, «Η γαλλοτουρκική προσέγγιση του 1921», 215-216.

7. Bell, *France and Britain*, 132-139.

8. Στεφανίδης, *Ισορροπία των δυνάμεων*, 120-121.

9. Κλάψης, «Στο κλουβί της Ελλάδος», 323.

10. Πλουμίδης, *Η «σιδηρά» δεκαετία*, 196-198.

1ης/14ης Νοεμβρίου 1920 και η άνοδος της αντιβενιζελικής παράταξης στην εξουσία. Πράγματι, μετά τις εκλογές και κυρίως μετά την επάνοδο του Κωνσταντίνου Α΄ στον ελληνικό θρόνο, η Ελλάδα απώλεσε την υποστήριξη των Μεγάλων Δυνάμεων, οι οποίες, με μόνη εξαίρεση τη Βρετανία, κινήθηκαν δυναμικά για την αποκατάσταση των σχέσεών τους με τον Κεμάλ. Οπωσδήποτε, τόσο η Ιταλία όσο και η Γαλλία είχαν καταστήσει σαφή την πρόθεσή τους να έλθουν σε κάποια συνεννόηση με τους Τούρκους εθνικιστές, πριν από τις εκλογές του Νοεμβρίου του 1920.¹¹ Εντούτοις, η ήττα του Κόμματος Φιλελευθέρων και η επιστροφή του Κωνσταντίνου στην Ελλάδα προσέφεραν στις δυνάμεις αυτές την αναγκαία πρόφαση, προκειμένου να εφαρμόσουν –απροκάλυπτα πλέον– τη φιλοτουρκική πολιτική τους. Κάτω από αυτές τις συνθήκες, η διπλωματική απομόνωση της Ελλάδας ήλθε περίπου ως φυσική συνέπεια, τη στιγμή, μάλιστα, κατά την οποία οι Γάλλοι, οι Ιταλοί, αλλά και οι μπολσεβίκοι (που είχαν επικρατήσει στη Ρωσία με την Οκτωβριανή Επανάσταση του 1917) ενίσχυαν οικονομικά και στρατιωτικά τον Κεμάλ.¹²

Μέσα σε αυτήν την τραγική συγκυρία, οι αντιβενιζελικές κυβερνήσεις προσπάθησαν να εξισορροπήσουν την απώλεια των διπλωματικών ερεισμάτων με μια μείζονα επιτυχία στο πεδίο των στρατιωτικών επιχειρήσεων. Ωστόσο, η εκστρατεία προς την Άγκυρα, τον Αύγουστο του 1921, δεν έφερε τα προσδοκώμενα αποτελέσματα και έτσι για τους επόμενους δώδεκα μήνες τα ελληνικά στρατεύματα θα παρέμεναν καθηλωμένα στη γραμμή Εσκή Σεχίρ - Κιουτάχεια - Αφιόν Καραχισάρ. Το διάστημα αυτό, και καθώς ο Έλληνας πρωθυπουργός Δημήτριος Γούναρης προσπαθούσε μάταια να εξασφαλίσει δάνεια από το Παρίσι και το Λονδίνο, ο Κεμάλ προετοιμάζονταν πυρετωδώς για την τελική αντεπίθεση.¹³ Όταν αυτή εκδηλώθηκε τον Αύγουστο του 1922, η κατάρρευση του μετώπου υπήρξε ραγδαία. Μέσα σε λίγες μόνον ημέρες, τα τουρκικά στρατεύματα έφτασαν μέχρι τη Σμύρνη, την ώρα που οι τελευταίοι Έλληνες στρατιώτες εγκατέλειπαν οριστικά τη Μικρά

Ασία. Μαζί τους, θα εξαναγκάζονταν σε βίαιο ξεριζωμό εκατοντάδες χιλιάδες Έλληνες, οι οποίοι, πρόσφυγες πλέον, θα αποχωρίζονταν τις προγονικές τους εστίες με προορισμό (κυρίως, αλλά όχι μόνον) την Ελλάδα.¹⁴

Επανάσταση και Αντεπανάσταση

Η Μικρασιατική Καταστροφή είχε ως συνέπεια δραματικές πολιτικές εξελίξεις στο εσωτερικό της Ελλάδας. Στις 11/24 Σεπτεμβρίου 1922, υπό το βάρος της ταπεινωτικής ήττας, εκδηλώθηκε στρατιωτικό κίνημα από μονάδες της Στρατιάς Μικράς Ασίας που είχαν διαπεραιωθεί στη Λέσβο και τη Χίο, με επικεφαλής τον συνταγματάρχη Νικόλαο Πλαστήρα, τον συνταγματάρχη Στυλιανό Γονατά και τον πλοίαρχο Δημήτριο Φωκά. Οι κινηματίες, αν και τόνιζαν πως ήταν υπεράνω κομμάτων, στην πράξη εξέφραζαν τη στρατιωτική εκδοχή του βενιζελισμού. Μετά την αποβίβασή τους στο Λαύριο, στις 13/26 Σεπτεμβρίου, απαίτησαν την άμεση παραίτηση του βασιλιά Κωνσταντίνου και της αντιβενιζελικής κυβέρνησης του Νικολάου Τριανταφυλλάκου, τη διάλυση της Βουλής και την ενίσχυση του μετώπου της Θράκης. Ανήμπορος πλέον να αντιδράσει, ο Κωνσταντίνος παραιτήθηκε υπέρ του πρωτότοκου γιου του Γεωργίου Β΄ και εγκατέλειψε την Ελλάδα με προορισμό το Παλέρμο, τη στιγμή που οι κινηματίες προχώρησαν στον σχηματισμό νέας κυβέρνησης (πλήρως ελεγχόμενης από αυτούς) υπό τον Σωτήριο Κροκιδά.¹⁵

Μετά την επικράτησή του στην Αθήνα, το κίνημα του στρατού και του στόλου επέβαλε μια απροκάλυπτη στρατιωτική δικτατορία, λαμβάνοντας την επίσημη ονομασία «Επανάσταση τοῦ 1922» και θέτοντας εξ αρχής δύο μείζονες στόχους: αφενός, την τιμωρία όσων θεωρούνταν υπεύθυνοι για τη Μικρασιατική Καταστροφή· αφετέρου, την πειθάρχηση του σώματος των αξιωματικών και την αναδιοργάνωση των Ενόπλων Δυνάμεων, σε μια περίοδο κατά την οποία

11. Ριζάς, *Το τέλος της Μεγάλης Ιδέας*.

12. Συρίγος – Χατζηβασιλείου, *Μικρασιατική Καταστροφή*, 137-146.

13. Χριστοπούλου, *Δημήτριος Γούναρης*, 325-336.

14. Μιχαηλίδης, *Μικρασιατική Καταστροφή*, 72-75.

15. Μαυρογορδάτος, 1915, 148-150.

η προσφυγή σε νέα ένοπλη αναμέτρηση με την Τουρκία δεν μπορούσε να αποκλειστεί. Σε κάθε περίπτωση, σκοπός των κινηματιών δεν ήταν η στρατιωτική δικτατορία να καταστεί μόνιμη κατάσταση, γι' αυτό και υποσχέθηκαν την επάνοδο στον κοινοβουλευτικό βίο αμέσως μετά την υπογραφή της συνθήκης ειρήνης.

Όσον αφορά τους «υπεύθυνους» της μικρασιατικής τραγωδίας, οι κινηματίες προχώρησαν αμέσως μετά την επικράτησή τους στη σύλληψη της ηγεσίας της αντιβενιζελικής παράταξης. Αν και φαίνεται ότι ο Πλαστήρας προτιμούσε η τύχη των (κατηγορουμένων) ηγετών της αντιβενιζελικής παράταξης να κριθεί από την επόμενη Εθνοσυνέλευση (που θα συγκροτούνταν ύστερα από εκλογές), υπέκυψε στις πιέσεις των πιο ριζοσπαστικών στοιχείων της Επανάστασης, των μεσαίων αξιωματικών και της πλειονότητας των προσφύγων, που απαιτούσαν παραδειγματική τιμωρία των υπαιτίων της ήττας. Κάτω από αυτές τις συνθήκες, τον Οκτώβριο του 1922, ύστερα από πρόταση της ανακριτικής επιτροπής υπό τον Θεόδωρο Πάγκαλο, παραπέμφθηκαν με την κατηγορία της «εσχάτης προδοσίας» οι πολιτικοί Πέτρος Πρωτοπαπαδάκης, Μιχαήλ Γούδας, Δημήτριος Γούναρης, Νικόλαος Στράτος, Ξενοφών Στρατηγός, Γεώργιος Μπαλτατζής και Νικόλαος Θεοτόκης, και ο τελευταίος αρχιστράτηγος της Στρατιάς Μικράς Ασίας Γεώργιος Χατζηναέστης. Οι κατηγορούμενοι δικάστηκαν από έκτακτο στρατοδικείο και όχι τακτικό δικαστήριο. Ο Γούδας και ο Στρατηγός καταδικάστηκαν σε ισόβια δεσμά, ενώ οι υπόλοιποι έξι σε θάνατο και εκτελέστηκαν στο Γουδί στις 15/28 Νοεμβρίου.

Πέραν πάσης αμφιβολίας, η «δίκη των Εξ» υπήρξε μια δίκη σκοπιμότητας. Οι κατηγορίες που αποδόθηκαν στην ηγεσία των αντιβενιζελικών ήταν έωλες και νομικά αστήρικτες. Η εκτέλεση των Εξ αποσκοπούσε πρωτίστως στην ικανοποίηση σημαντικής μερίδας της κοινής γνώμης (και κυρίως των προσφύγων) καθώς και στην αποτίναξη κάθε ευθύνης από τους Έλληνες στρατιωτικούς.¹⁶ Πρόσφατη μελέτη ήλθε να προσθέσει μια ακόμα διάσταση στα κίνητρα

των κατηγορών: την ικανοποίηση ιδιοτελών συμφερόντων και την «τακτοποίηση» παλιών λογαριασμών (όπως π.χ. στην περίπτωση του Πάγκαλου για τον Χατζηναέστη ή του Αναστασίου Παπούλα για τον Γούναρη).¹⁷ Από την άλλη πλευρά, οι εκτελέσεις υπήρξαν αποφασιστικής σημασίας για την εμπέδωση της τάξης στο εσωτερικό της χώρας. Η λαϊκή οργή καταπραυνήθηκε και οι πιέσεις των ακραίων αξιωματικών για διεύρυνση του κύκλου των διώξεων χαλάρωσαν. Η πειθαρχία επανήλθε στις Ένοπλες Δυνάμεις, κάτι που επέτρεψε στον Πάγκαλο να προχωρήσει στην ταχύτατη συγκρότηση της Στρατιάς του Έβρου, προσφέροντας στον Βενιζέλο, που τις ίδιες ακριβώς ημέρες διαπραγματευόταν στη Λωζάννη τη συνθήκη ειρήνης, ένα πολύτιμο διαπραγματευτικό όπλο.¹⁸

Παράλληλα, η Επανάσταση έλαβε δύο ριζοσπαστικά μέτρα, που –σύμφωνα με τον Γιώργο Θ. Μαυρογορδάτο– «ενδεχομένως δικαιολογούν την ονομασία της». Πρώτον, με το νομοθετικό διάταγμα «Περὶ ἀποκαταστάσεως ἀκτημόνων καλλιεργητῶν» επέτρεψε την κατάληψη ακινήτων πριν από την καταβολή αποζημιώσεων, προκειμένου να καταστεί δυνατή η εγκατάσταση προσφύγων και η αποκατάσταση των ακτημόνων καλλιεργητῶν. Με την απόφασή της αυτή η Επανάσταση πέτυχε να δώσει άμεση λύση στο τεράστιο προσφυγικό πρόβλημα. Δεύτερον, στις 16 Φεβρουαρίου / 1η Μαρτίου 1923, και πάλι με απόφαση της Επανάστασης, πραγματοποιήθηκε η μετάβαση της Ελλάδας από το Ιουλιανό στο Γρηγοριανό ημερολόγιο με σκοπό την εναρμόνιση της χώρας με τα υπόλοιπα κράτη.¹⁹

Η Επανάσταση των Πλαστήρα - Γονατά τήρησε την υπόσχεσή της ότι δεν αποσκοπούσε στη μόνιμη εκτροπή από τη δημοκρατική ομαλότητα. Πράγματι, στις 18 Οκτωβρίου 1923, τρεις μήνες μετά την υπογραφή της Συνθήκης της Λωζάννης και αφού κλήθηκε να διαχειριστεί μια μείζονα εξωτερική κρίση με την ιταλική επίθεση στην Κέρκυρα, προκηρύχθηκαν εκλογές, οι οποίες θα διεξάγονταν στις 2 Δεκεμβρίου του ίδιου έτους, με σκοπό τη συγκρότηση Συντακτικής Εθνοσυνέλευσης. Ωστόσο, το βράδυ της 21ης προς την 22α

16. Μαυρογορδάτος, 1915, 150-155.

17. Διαμαντόπουλος, *Ο Εθνικός Δικασμός*, 138-141, 191-197.

18. Δαφνής, *Η Ελλάδα μεταξύ δύο πολέμων*, τ. Α', 21.

19. Μαυρογορδάτος, *Μετά το 1922*, 30-31.

Οκτωβρίου εκδηλώθηκε στρατιωτικό κίνημα (Αντεπανάσταση) υπό την ηγεσία των υποστρατήγων Παναγιώτη Γαργαλίδη και Γεωργίου Λεοναρδόπουλου και του συνταγματάρχη Γεωργίου Ζήρα. Οι κινηματίες αξίωσαν τη διάλυση της Επανάστασης, την παραίτηση της κυβέρνησης Γονατά και τη συγκρότηση νέας, η οποία θα ενέπνεε «γενικήν έμπιστοσύνην» και θα εγγυόταν τη διεξαγωγή έντιμων εκλογών, προκειμένου να καταστεί δυνατή η γνήσια έκφραση της βούλησης του ελληνικού λαού. Δεν είναι απολύτως σαφές αν ο Ιωάννης Μεταξάς, εμβληματική προσωπικότητα του αντιβενιζελισμού (ιδιαίτερα μετά την εκτέλεση των Εξ), είχε ενεργό ρόλο στην προετοιμασία του κινήματος. Εκείνη την εποχή όμως (αλλά και μεταγενέστερα) θεωρήθηκε ότι ο Κεφαλλονίτης πολιτικός ήταν ο πραγματικός του ηγέτης [αφ. 5].²⁰ Έτσι, αν και το κίνημα δεν είχε αμιγώς αντιβενιζελικό χαρακτήρα, αφού σε αυτό συμμετείχαν και αρκετοί δυσαρεστημένοι βενιζελικοί (συμπεριλαμβανομένων του Λεοναρδόπουλου και του Γαργαλίδη), η Αντεπανάσταση θεωρήθηκε προσπάθεια του αντιβενιζελισμού να ανατρέψει την Επανάσταση και να καταστεί και πάλι κυρίαρχος του πολιτικού παιχνιδιού.

Σε κάθε περίπτωση, έως τα τέλη Οκτωβρίου του 1923 η Αντεπανάσταση είχε καταρρεύσει. Στον Λεοναρδόπουλο και τον Γαργαλίδη επιβλήθηκε η ποινή του θανάτου (που δεν εφαρμόστηκε), ενώ ο Μεταξάς διέφυγε στο εξωτερικό, όπου και παρέμεινε για αρκετό διάστημα. Από κάθε άποψη, οι συνέπειες του κινήματος του 1923 υπήρξαν καθοριστικές. Βραχυπρόθεσμα, οι εκλογές αναβλήθηκαν για δύο εβδομάδες και διεξήχθησαν χωρίς τη συμμετοχή της αντιβενιζελικής παράταξης, αν και ο Μεταξάς είχε πριν από την εκδήλωση του κινήματος ξεκινήσει προεκλογικό αγώνα [αφ. 4, 5]. Ήταν η τρίτη φορά από το 1910 που μια μεγάλη παράταξη αποφάσιζε να μη λάβει μέρος στην εκλογική διαδικασία, υπονομεύοντας την ομαλή λειτουργία του κοινοβουλευτισμού και προσφέροντας τη δυναμότητα στην παράταξη που συμμετείχε στις εκλογές να επιβάλει την ατζέντα της. Εντούτοις, οι μακροπρόθεσμες συνέπειες της καταστολής του κινήματος Γαργαλίδη - Λεοναρδόπουλου ήταν ακόμα

πιο καθοριστικές. Κατ' αρχάς, με αφορμή το κίνημα, η Επανάσταση προχώρησε σε μαζικές εκκαθαρίσεις στις Ένοπλες Δυνάμεις, με περισσότερους από 1.200 αξιωματικούς (στην πλειονότητά τους αντιβενιζελικών φρονημάτων) να απομακρύνονται από το στράτευμα. Έτσι, η βενιζελική παράταξη κατάφερε να αποκτήσει τον έλεγχο του στρατού (και κατ' επέκταση να διατηρήσει το έλεγχο του κράτους) για μία δεκαετία. Αυτό με τη σειρά του ενίσχυσε τη θέση των ριζοσπαστικών στοιχείων του βενιζελισμού (όπως ο Γεώργιος Κονδύλης, ο Θεόδωρος Πάγκαλος και ο Αλέξανδρος Χατζηκυριάκος), που ήθελαν να επιβάλουν την άμεση κατάργηση της βασιλείας και τη μετάβαση στο πολίτευμα της αβασίλευτης δημοκρατίας – κάτι που φάνηκε μετά τις εκλογές της 16ης Δεκεμβρίου 1923.²¹

Η Συνδιάσκεψη της Λωζάννης

Η ήττα της Ελλάδας στη Μικρασιατική Εκστρατεία κατέστησε αναπόφευκτη την αντικατάσταση της Συνθήκης των Σεβρών, η οποία, σε κάθε περίπτωση, είχε επικυρωθεί μόνον από την ελληνική Βουλή. Ήδη, στα τέλη Σεπτεμβρίου του 1922, η Επαναστατική Επιτροπή υπό τον συνταγματάρχη Νικόλαο Πλαστήρα, τον συνταγματάρχη Στυλιανό Γονατά και τον αντιπλοίαρχο Δημήτριο Φωκά, που είχε επικρατήσει πραξικοπηματικά στην Ελλάδα μετά την κατάρρευση του μικρασιατικού μετώπου, είχε αποδεχθεί με την Ανακωχή των Μουδανιών την απώλεια της Ανατολικής Θράκης, η οποία με τη σειρά της θα περνούσε στο νέο τουρκικό κράτος.²² Ωστόσο, ο συνολικός διακανονισμός των προβλημάτων που απέρρεαν από τη διάλυση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας θα αποτελούσε αντικείμενο ξεχωριστής διεθνούς συνδιάσκεψης, που θα λάμβανε χώρα στη Λωζάννη της Ελβετίας.

Η Συνδιάσκεψη της Λωζάννης ξεκίνησε τις εργασίες της στις 8/21 Νοεμβρίου 1922 και τις ολοκλήρωσε στις 24 Ιουλίου 1923 με την υπογραφή της ομώνυμης συνθήκης. Εκτός από την Ελλάδα και την Τουρκία, στη συνδιάσκεψη μετείχαν τα κράτη που είχαν επι-

20. Βατικιώτης, *Μια πολιτική βιογραφία του Ιωάννη Μεταξά*, 233-234.

21. Βερέμης, *Οι επεμβάσεις του στρατού*, 132-143.

22. Δαφνής, *Η Ελλάς μεταξύ δύο πολέμων*, τ. Α', 33-35.

κρατήσει στον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο: Γαλλία, Ιταλία, Βρετανία, Ιαπωνία, Ρουμανία και Γιουγκοσλαβία (Βασίλειο των Σέρβων, των Κροατών και των Σλοβένων). Στη Λωζάννη κλήθηκαν ακόμα οι Σοβιετικοί, που όμως συμμετείχαν μόνο στις συζητήσεις που αφορούσαν το ζήτημα των Στενών των Δαρδανελίων [αφ. 12, 20, 21], και οι Βούλγαροι, προκειμένου να εκθέσουν τις θέσεις τους για την έξοδο στο Αιγαίο και το νέο καθεστώς των Στενών. Τέλος, παρατηρητές έστειλαν και οι ΗΠΑ, οι οποίες αρνήθηκαν να λάβουν μέρος στη συνδιάσκεψη –κάτι που δεν τους εμπόδισε να προωθήσουν, στο περιθώριο της συνδιάσκεψης, τα οικονομικά τους συμφέροντα στα πρώην οθωμανικά εδάφη [αφ. 29].²³

Χρέη προέδρου της συνδιάσκεψης ανέλαβε ο αρχηγός της βρετανικής αντιπροσωπείας και υπουργός Εξωτερικών, λόρδος Τζωρτζ Κώρζον (George Curzon). Της τουρκικής αντιπροσωπείας ηγήθηκε ο στρατιωτικός Μουσταφά Ισμέτ πασάς (μετέπειτα γνωστός ως Ισμέτ Ινονού), ο οποίος, στερούμενος διπλωματικής εμπειρίας, δεν συνέβαλε στην ταχεία και ανεμπόδιστη προώθηση των επιμέρους θεμάτων, που απασχολούσαν τόσο την Ελλάδα όσο και τις Μεγάλες Δυνάμεις, όπως π.χ. την Αλεξανδρέττα ή τη Μοσούλη. Τραγικό πρόσωπο της συνδιάσκεψης ήταν ο Ελευθέριος Βενιζέλος [αφ. 13], που κλήθηκε από την Επαναστατική Επιτροπή να αναλάβει, ως αρχηγός της ελληνικής αντιπροσωπείας, «να σώση ὄ,τι ἤμποροῦσε νὰ σωθῆ ὕστερα ἀπὸ τὴν καταστροφὴν τοῦ ἔργου του», όπως θέτει εύστοχα το ζήτημα ο Γρηγόριος Δαφνής. Τέλος, στη Λωζάννη έκανε την πρώτη διεθνή παρουσία του ο Μπενίτο Μουσσολίνι (Benito Mussolini), ο οποίος, τον Οκτώβριο του 1922, είχε καταλάβει την εξουσία στην Ιταλία [αφ. 1] και λίγα χρόνια αργότερα θα επέβαλε το δικτατορικό (φασιστικό) καθεστώς του.²⁴

Στη Λωζάννη ο Βενιζέλος βρέθηκε συχνά αντιμέτωπος με την τουρκική αδιαλλαξία [αφ. 11, 14, 16, 17]. Έχοντας τον «αέρα» του νικητή του ελληνοτουρκικού πολέμου και ανήσυχος μήπως οι έμπειροι Ευρωπαίοι διαπραγματευτές τον οδηγούσαν σε ακούσιες παραχω-

ρήσεις, ο Ισμέτ [αφ. 9] πρόβαλε μια σειρά από διεκδικήσεις που ήταν αδύνατον να γίνουν δεκτές από την ελληνική αντιπροσωπεία: δημοψήφισμα για το μέλλον της Δυτικής Θράκης· ειδικό καθεστώς αυτονομίας για την Ικαρία, τη Σάμο, τη Χίο, τη Λέσβο και τη Λήμνο· επέκταση της τουρκικής κυριαρχίας στην Ίμβρο, την Τένεδο και τη Σαμοθράκη· καταβολή υπέρογκης αποζημίωσης για τις καταστροφές που είχε προκαλέσει ο ελληνικός στρατός κατά τη διάρκεια της Μικρασιατικής Εκστρατείας· απομάκρυνση του Οικουμενικού Πατριαρχείου από την Κωνσταντινούπολη.²⁵

Οι «υπερφιάλες» αξιώσεις της τουρκικής αντιπροσωπείας έναντι της Ελλάδας [αφ. 10] ανάγκασαν τον Βενιζέλο να εξετάσει, στα τέλη του 1922, το ενδεχόμενο τερματισμού των διαπραγματεύσεων και επανάληψης των εχθροπραξιών με τη γείτονα χώρα. Στο πλαίσιο αυτό, δεν δίστασε να ζητήσει από την Αθήνα να βολιδοσκοπήσει τη Γιουγκοσλαβία για το ενδεχόμενο να συνδράμει την Ελλάδα σε περίπτωση που αποφασιζόταν ελληνική προέλαση στην Ανατολική Θράκη. Αν και κάτι τέτοιο δεν συνέβη, καθώς το Βελιγράδι κατέστησε σαφές στην ελληνική πλευρά ότι δεν ήταν πρόθυμο να εμπλακεί σε νέα πολεμικά σενάρια, η σκέψη και μόνον του Βενιζέλου να προτείνει την προσφυγή σε νέο πόλεμο καταδεικνύει την απόγνωσή του από τις τουρκικές αξιώσεις. Ήταν αυτή ακριβώς η αδιαλλαξία της Τουρκίας που οδήγησε, στις 22 Ιανουαρίου / 4 Φεβρουαρίου 1923, στη διακοπή των εργασιών της συνδιάσκεψης [αφ. 18] έως και τις 23 Απριλίου.²⁶

Πριν όμως διακοπούν οι εργασίες της Συνδιάσκεψης της Λωζάννης, Ελλάδα και Τουρκία είχαν προχωρήσει, στις 30 Ιανουαρίου, στην υπογραφή της Σύμβασης «περί ανταλλαγής τών ελληνικών καὶ τών τουρκικών πληθυσμών». Οποσδήποτε, δεν ήταν η πρώτη φορά που επιτυχανόταν συμφωνία για ανταλλαγή μειονοτικών πληθυσμών. Το 1913 η Βουλγαρία και η Οθωμανική Αυτοκρατορία είχαν έλθει σε συμφωνία που αφορούσε την εκατέρωθεν μετακίνηση περιορισμένου αριθμού κατοίκων κατά μήκος των τότε

23. Συρίγος, *Ελληνοτουρκικές σχέσεις*, 43.

24. Δαφνής, *Η Ελλάς μεταξύ δύο πολέμων*, τ. Α΄, 37-38.

25. Σβολόπουλος, *Η ελληνική εξωτερική πολιτική*, 171-180.

26. Δαφνής, *Η Ελλάς μεταξύ δύο πολέμων*, τ. Α΄, 39-47.

συνόρων τους, ενώ και η Συνθήκη του Νεϊγύ (14/27 Νοεμβρίου 1919) μεταξύ Βουλγαρίας και Ελλάδας περιλάμβανε σύμβαση εκούσιας ανταλλαγής πληθυσμών. Εντούτοις, η σύμβαση της 30ης Ιανουαρίου 1923 ήταν η πρώτη που καθιστούσε την ανταλλαγή υποχρεωτική και όχι εθελούσια.²⁷

Η σύγχρονη έρευνα έχει καταδείξει ότι η σχετική πρωτοβουλία ήρθε από την ελληνική πλευρά. Ανησυχώντας για τις δυσκολίες εγκατάστασης των εκατοντάδων χιλιάδων Ελλήνων που είχαν ήδη εγκαταλείψει τα μικρασιατικά εδάφη και βέβαιος ότι η βίαιη εκδίωξη των υπόλοιπων Ελλήνων από την Τουρκία ήταν μη αναστρέψιμη, ο Βενιζέλος έλαβε τη δραματική πρωτοβουλία να ζητήσει αυτός την υποχρεωτική ανταλλαγή.²⁸ Εξάλλου, η τουρκική ηγεσία είχε ήδη καταστήσει σαφή την πρόθεσή της να εκδιώξει όλους τους χριστιανούς –συμπεριλαμβανομένων των Ελλήνων– από τα εδάφη του νέου τουρκικού κράτους. Με άλλα λόγια, ο υποχρεωτικός χαρακτήρας της ανταλλαγής είχε στην πραγματικότητα επιβληθεί από την τουρκική πλευρά, που ήταν αποφασισμένη να επιτύχει την εθνική (δηλαδή την τουρκική) ομοιογενοποίηση του μικρασιατικού χώρου. Το δε κριτήριο της ανταλλαγής δεν ήταν ούτε γλωσσικό ούτε φυλετικό αλλά θρησκευτικό, καθώς αυτό συνιστούσε το μόνο ασφαλές κριτήριο προσδιορισμού και διαχωρισμού. Έτσι, το τελικό κείμενο της ελληνοτουρκικής σύμβασης προέβλεπε την

ύποχρεωτική ανταλλαγή τῶν Τούρκων ὑπηκόων, ἑλληνικοῦ ὀρθοδόξου θρησκευματος, τῶν ἐγκατεστημένων ἐπὶ τῶν τουρκικῶν ἐδαφῶν, καὶ τῶν Ἑλλήνων ὑπηκόων, μουσουλμανικοῦ θρησκευματος, τῶν ἐγκατεστημένων ἐπὶ τῶν ἑλληνικῶν ἐδαφῶν.

Από την ανταλλαγή εξαιρούνταν ρητὰ οι Έλληνες της Κωνσταντινούπολης, της Ίμβρου και της Τενέδου, καθώς και οι μουσουλμάνοι της Δυτικής Θράκης.²⁹

27. Συρίγος, *Ελληνοτουρκικές σχέσεις*, 51-52.

28. Σβολόπουλος, *Η ελληνική εξωτερική πολιτική*, 175-176.

29. Συρίγος, *Ελληνοτουρκικές σχέσεις*, 54-55.

30. Φωτοπούλου, «Μικρασιατική εκστρατεία», στο: <https://clioturbata.com/%CE%B1%CF%80%CF%8C%CF%88%CE%B5%CE%B9%CF%82/fotopoulou-mikrasiatiki-aixmalotoi/>.

31. Σβολόπουλος, *Η ελληνική εξωτερική πολιτική*, 175-177.

Την ίδια ακριβώς ημέρα με την υπογραφή της σύμβασης για την ανταλλαγή των πληθυσμών, η ελληνική και η τουρκική αντιπροσωπεία προχώρησαν στη συνομολόγηση πρωτοκόλλου για την ανταλλαγή «ύγειων καὶ ἀρτιμελῶν αἰχμαλώτων πολέμου, πολιτῶν καὶ στρατιωτικῶν». Για την εφαρμογή της συμφωνίας αυτής αποφασίστηκε η συγκρότηση Μικτῆς Επιτροπῆς Αἰχμαλώτων, η οποία, το αμέσως επόμενο διάστημα, πέτυχε –σε πραγματικά αντίξοες συνθήκες– τον επαναπατρισμό περίπου δέκα χιλιάδων στρατιωτικῶν αἰχμαλώτων, οι περισσότεροι από τους οποίους έφτασαν στην Ελλάδα σε αξιοθρήνητη κατάσταση –γεγονός που συγκλόνισε την ελληνική κοινή γνώμη [αφ. 22, 27].³⁰

Οι υπόλοιπες διαφορές μεταξύ Ελλάδας και Τουρκίας δεν θα διευθετούνταν οριστικά, παρά μόνο μετά την επανάληψη των εργασιών της Συνδιάσκεψης της Λωζάννης και αφού τη διεθνή κοινή γνώμη είχε συνταράξει η δολοφονία του Σοβιετικού αντιπροσώπου στη συνδιάσκεψη, Βάτσλαβ Βορόβσκι [αφ. 33]. Όσον αφορά το νέο εδαφικό καθεστώς, αποφασίστηκε τελεσίδικα η ελληνική κυριαρχία στη Σαμοθράκη, τη Λήμνο, τη Λέσβο, τη Χίο, τη Σάμο και την Ικαρία. Η Ίμβρος και η Τένεδος, παρά τον ελληνικό χαρακτήρα τους, παραχωρήθηκαν στην Τουρκία λόγω της στρατηγικής θέσης τους στην περιοχή των Στενών, υπαγόμενες σε «ειδικό καθεστώς τοπικῆς αὐτοδιοίκησης». Για την Ίμβρο, την Τένεδο, τη Λήμνο και τη Σαμοθράκη προβλέφθηκε καθεστώς πλήρους αποστρατιωτικοποίησης (καθώς τα νησιά αυτά συνδέονταν με το καθεστώς πλήρους ουδετεροποίησης της περιοχῆς των Στενῶν), ενώ για τη Λέσβο, τη Χίο, τη Σάμο και την Ικαρία συμφωνήθηκε η μερική αποστρατιωτικοποίησή τους. Τέλος, αποφασίστηκε η παραμονή του Οικουμενικού Πατριαρχείου στην Κωνσταντινούπολη, περιορίζοντας τη δραστηριότητά του αυστηρά σε θρησκευτικό πλαίσιο.³¹

Ένα ζήτημα που απασχόλησε ιδιαίτερα τη Συνδιάσκεψη της Λωζάννης και που λίγο έλειψε να προκαλέσει νέο ελληνοτουρκικό πόλεμο ήταν εκείνο των πολεμικῶν αποζημιώσεων, που αξίωνε

ο Ισμέτ για λογαριασμό της Τουρκίας, για τις καταστροφές που είχε προκαλέσει ο ελληνικός στρατός κατά την εκστρατεία του 1919-1922 [αρ. 31]. Τελικά, ύστερα από πρωτοβουλίες του Βενιζέλου, η τουρκική αντιπροσωπεία πείστηκε να παραιτηθεί της αξίωσης για καταβολή αποζημίωσης (την οποία ούτως ή άλλως αδυνατούσε να καταβάλει η Ελλάδα). Σε αντάλλαγμα, η ελληνική πλευρά συμφώνησε να παραχωρήσει το Καραγάτς και μικρή εδαφική νησίδα ανάμεσα στους ποταμούς Έβρο και Άρδα, αναγνωρίζοντας ταυτόχρονα ότι «ἔπρεπε νὰ ἐπανορθώσῃ τὰς ζημίας τὰς γενομένας ὑπὸ τοῦ στρατοῦ της εἰς τὴν Μικρὰν Ἀσίαν».³² Οπωσδήποτε, στη μεταστροφή της τουρκικής θέσης έπαιξε ρόλο και η απειλή ανάληψης επιθετικής δράσης κατά της Ανατολικής Θράκης από τη Στρατιά του Έβρου –μιας ιδιαίτερα αξιόμαχης δύναμης εκατό χιλιάδων ανδρών που συγκροτήθηκε στη Δυτική Θράκη από τον στρατηγό Θεόδωρο Πάγκαλο στις αρχές του 1923. Αν και η επίτευξη συμφωνίας ανάμεσα στον Ισμέτ και τον Βενιζέλο μάλλον δυσaráεστησε τον Πάγκαλο και τα αδιάλλακτα στοιχεία της Επανάστασης που ήθελαν επανάληψη των εχθροπραξιών, παραμένει γεγονός ότι μόνη η ύπαρξη της Στρατιάς του Έβρου υπήρξε ισχυρό διαπραγματευτικό χαρτί στα χέρια του Βενιζέλου [αρ. 30, 31], συμβάλλοντας καθοριστικά στην άρση των εκατέρωθεν διαφορών και τελικά στην υπογραφή της Συνθήκης της Λωζάννης, στις 24 Ιουλίου 1923.³³

Αν και οι προβλέψεις της Συνθήκης της Λωζάννης θεωρήθηκε πως εξυπηρετούσαν πρωτίστως τα τουρκικά συμφέροντα, κυρίως όσον αφορά το ζήτημα της κατάργησης των διομολογήσεων [αρ. 34, 35], παραμένει γεγονός ότι για την Ελλάδα ο τελικός διακανονισμός δεν ήταν –τηρουμένων των τότε συνθηκών– αρνητικός. Οπωσδήποτε, η Ελλάδα απώλεσε την Ίμβρο, την Τένεδο και την Ανατολική Θράκη, κατάφερε όμως να διατηρήσει την κυριαρχία της επί των υπόλοιπων νησιών του Ανατολικού Αιγαίου –κάτι που δεν εθεωρείτο τότε δεδομένο. Επιπλέον, η ελληνική αντιπροσω-

πεία εξασφάλισε την παραμονή του Οικουμενικού Πατριαρχείου και των Ελλήνων στην Κωνσταντινούπολη, και πέτυχε να απαλλαγεί από την υποχρέωση καταβολής υψηλής αποζημίωσης προς την Τουρκία, σε μια συγκυρία κατά την οποία η ελληνική οικονομία διένυε περίοδο σοβαρής οικονομικής και ανθρωπιστικής κρίσης. Υπ' αυτές τις συνθήκες, ορθά έχει χαρακτηριστεί η Συνθήκη της Λωζάννης ως μια «ἔντιμος συνθήκη» Ειρήνης.

Η Μικρασιατική Καταστροφή, η υποχρεωτική ανταλλαγή των πληθυσμών και η Συνθήκη της Λωζάννης επέφεραν το οριστικό τέλος της Μεγάλης Ιδέας, που για ένα περίπου αιώνα αποτελούσε την κινητήριο δύναμη πίσω από τη διαμόρφωση, τόσο της εσωτερικής, όσο και της εξωτερικής πολιτικής του ελληνικού κράτους. Μετά το 1923, η Ελλάδα έπαψε να είναι αναθεωρητική δύναμη και πλέον μείζων στόχος όλων των ελληνικών κυβερνήσεων, με εξαίρεση εκείνων υπό τον Θεόδωρο Πάγκαλο το 1925-1926, ήταν η προάσπιση της εδαφικής ακεραιότητας και της πολιτικής ανεξαρτησίας της χώρας. Εντούτοις, η μετάβαση της Ελλάδας στη διεθνή νομιμότητα δεν ήταν μια διαδικασία απαλλαγμένη από δυσκολίες και αδιέξοδα. Στο εσωτερικό της χώρας, η ξαφνική κατάρρευση της Μεγάλης Ιδέας προκάλεσε ιδεολογικό και πολιτικό κενό, μια μείζονα κρίση ταυτότητας της ελληνικής κοινωνίας, που ήταν βαθιά τραυματισμένη από τον παρατεταμένο διχασμό και την ήττα στη Μικρά Ασία. Αδυσώπητα ερωτήματα αναζητούσαν απαντήσεις σε ένα νέο κόσμο που διέφερε δραματικά από τον προπολεμικό: ποια θα ήταν η θέση της Ελλάδας στο μεταπολεμικό διεθνές σύστημα; Ήταν σε θέση το πολιτικό προσωπικό να άρει τις διαιρέσεις του Εθνικού Διχασμού και να αποκαταστήσει συνθήκες εθνικής ενότητας; Πόσο εφικτή ήταν η αποκατάσταση και η ενσωμάτωση των εκατοντάδων χιλιάδων προσφύγων; Υπήρχαν οι προϋποθέσεις για διολίσθηση της χώρας σε μη κοινοβουλευτικές λύσεις; Ποιο θα ήταν το κυρίαρχο όραμα του ελληνισμού μετά το τέλος της Μεγάλης Ιδέας που έως τότε αποτελούσε τον συνεκτικό ιστό μιας «κατακερματισμένης κοινωνίας»;

32. Δαφνής, *Η Ελλάς μεταξύ δύο πολέμων*, τ. Α', 51.

33. Συρίγος, *Ελληνοτουρκικές σχέσεις*, 47.

Η Δ΄ Εθνοσυνέλευση

Οι εκλογές της 16ης Δεκεμβρίου διεξήχθησαν με τη συμμετοχή σχεδόν αποκλειστικά βενιζελικών υποψηφίων [αφ. 7]. Το Κόμμα Φιλελευθέρων εξασφάλισε διακόσιες πενήντα από τις τριακόσιες ενενήντα οκτώ έδρες στην Εθνοσυνέλευση, παρά την απόφαση του Ελευθερίου Βενιζέλου να μην μετάσχει στις εκλογές. Η Δημοκρατική Ένωσις και οι Δημοκρατικοί Φιλελεύθεροι –κομματικοί σχηματισμοί που επίσης κινούνταν στον βενιζελικό χώρο– έλαβαν αθροιστικά εκατόν είκοσι έδρες, ενώ οι υπόλοιπες είκοσι οκτώ μοιράστηκαν ανάμεσα σε ανεξάρτητους αντιβενιζελικούς, Αγροτικούς, ανεξάρτητους Δημοκρατικούς, μουσουλμάνους, Σεφαραδίτες Εβραίους, ανεξάρτητους υποψηφίους και ένα σοσιαλιστή. Το ποσοστό της αποχής υπολογίστηκε σε περίπου 30%, το οποίο θα μπορούσε να ταυτιστεί με την εικαζόμενη εκλογική επιρροή του αντιβενιζελικού στρατοπέδου.³⁴

Η αποχή των αντιβενιζελικών από τις εκλογές του 1923 [αφ. 8] δεν έθετε μόνο ζήτημα ατελούς έκφρασης του εκλογικού σώματος, αλλά έφερε στην επιφάνεια αντιθέσεις και διχογνωμίες εντός της βενιζελικής παράταξης για την τύχη της βασιλείας στην Ελλάδα. Πιο συγκεκριμένα, όσον αφορά το πολιτειακό ζήτημα, εκδηλώθηκαν δύο απόψεις: η πλειοψηφική, την οποία εξέφραζαν πολιτικοί, όπως ο Ελευθέριος Βενιζέλος και ο Γεώργιος Καφαντάρης, οι οποίοι υποστήριζαν ότι το πολιτειακό έπρεπε να επιλυθεί με δημοψήφισμα και όχι με απόφαση της μονόπλευρης Εθνοσυνέλευσης, προκειμένου να αποτυπωθεί η γνήσια βούληση του ελληνικού λαού· και η μειοψηφική, κύριοι εκφραστές της οποίας ήταν ο Αλέξανδρος Παπαναστασίου και οι στρατιωτικοί που είχαν καταστείλει την Αντεπανάσταση του 1923, οι οποίοι ήταν υπέρ της αντίστροφης διαδικασίας: η μετάβαση στην αβασίλευτη δημοκρατία έπρεπε να πραγματοποιηθεί με ψήφο της Εθνοσυνέλευσης και κατόπιν να διενεργηθεί (επικυρωτικό) δημοψήφισμα. Υπό τις συνθήκες, όμως, που είχαν διαμορφωθεί μετά το κίνημα Λεοναρδόπουλου - Γαργαλίδη, η πρωτοβουλία των κινήσεων είχε

περάσει στα χέρια της μειοψηφίας εντός της βενιζελικής παράταξης, δηλαδή των φανατικών οπαδών της αβασίλευτης δημοκρατίας που επιζητούσαν την άμεση κατάργηση της βασιλείας. Ήδη, την επομένη των εκλογών, ο διοικητής του Γ΄ Σώματος Στρατού και εκπρόσωπος του Στρατιωτικού Συνδέσμου, που είχε συσταθεί τον Ιούλιο του 1923 με σκοπό την προστασία της Επανάστασης, απαίτησε από τον τότε Έλληνα πρωθυπουργό, Στυλιανό Γονατά, την απομάκρυνση του βασιλιά Γεωργίου Β΄ και την έκπτωση της δυναστείας. Ανήμπορος να αντισταθεί στις πιέσεις των ακραίων στοιχείων του βενιζελισμού, ο Γονατάς συνέστησε στον Γεώργιο να εγκαταλείψει προσωρινά την Ελλάδα. Πράγματι, στις 19 Δεκεμβρίου 1923, ο βασιλιάς αναχώρησε «υπό μορφήν άδειας» από τη χώρα και χρέν αντιβασιλέα ανέλαβε ο ναύαρχος Παύλος Κουντουριώτης. Ο θεσμός της βασιλείας διατηρήθηκε, αλλά μόνο τυπικά, αφού ήταν σαφές πως είχαν τεθεί σε κίνηση οι διεργασίες για την κατάργησή της.³⁵ Δεν θα πρέπει, εξάλλου, να λησμονείται ότι μετά το τέλος του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου και την κατάρρευση των πολυεθνικών αυτοκρατοριών (Γερμανία, Οθωμανική Αυτοκρατορία, Ρωσία και Αυστροουγγαρία), ο θεσμός της μοναρχίας είχε δεχτεί ισχυρό πλήγμα, σε πανευρωπαϊκή κλίμακα –γεγονός που δίχως αμφιβολία ενίσχυε το ρεπουμπλικανικό ρεύμα και στην Ελλάδα.

Στο μεταξύ, στις 2 Ιανουαρίου 1924 η Δ΄ Εθνική Συνέλευση ξεκίνησε τις εργασίες της. Από τις 20 Δεκεμβρίου 1923, η Επανάσταση, εκπρόσωποι του στρατού και του στόλου και πολιτευτές του Κόμματος Φιλελευθέρων είχαν ζητήσει από τον Βενιζέλο να επιστρέψει στην Ελλάδα, προκειμένου να σχηματίσει κυβέρνηση [αφ. 6]. Αν και ο Βενιζέλος είχε επανειλημμένα καταστήσει σαφή την πρόθεσή του να εγκαταλείψει την πολιτική, δέχτηκε να αναλάβει προσωρινά χρέν πρωθυπουργού με σκοπό να βγει η χώρα από το αδιέξοδο των τελευταίων εβδομάδων και να δοθεί οριστική λύση στην εκκρεμότητα του καθεστωτικού ζητήματος. Ωστόσο, η θητεία της κυβέρνησης Βενιζέλου έμελλε να είναι σύντομη. Αδυνατώντας να επιβάλει τις απόψεις του στα ακραία στοιχεία της παράταξής του

34. Μαυρογορδάτος, *Μετά το 1922*, 35-36.

35. Δαφνής, *Η Ελλάς μεταξύ δύο πολέμων*, τ. Α΄, 196-197.

και δεχόμενος δριμεία κριτική εκ μέρους της Δημοκρατικής Ενώσεως, ο Βενιζέλος οδηγήθηκε σε παραίτηση, μόλις ένα μήνα μετά την ανάληψη των καθηκόντων του, στις 6 Φεβρουαρίου 1924.³⁶ Στην πράξη, λοιπόν, σημειωνόταν μια κοσμογονική εξέλιξη για το μέλλον της βενιζελικής παράταξης: ο παραδοσιακός ηγέτης της βενιζελικής παράταξης εξαναγκαζόταν από παλαιούς του συμμάχους να αποχωρήσει και μάλιστα από μια μονόπλευρη βενιζελική Βουλή. Ήταν ξεκάθαρο πλέον ότι ξεκινούσε μια διαδικασία αποσάθρωσης της ενιαίας (έως τις εκλογές του 1920) βενιζελικής παράταξης.

Μετά την παραίτηση του Βενιζέλου, νέος πρωθυπουργός ανέλαβε ο Γεώργιος Καφαντάρης, σημαίνουσα προσωπικότητα της βενιζελικής παράταξης και φορέας παρόμοιων αντιλήψεων με τον ιστορικό ηγέτη των Φιλελευθέρων για την επίλυση του πολιτειακού. Πράγματι, μία από τις πρώτες ενέργειες της νέας κυβέρνησης ήταν η υποβολή ψηφίσματος «περί ένεργείας δημοψηφίσματος διὰ τὸ δυναστικὸν καὶ τὸ πολιτειακὸν». Ωστόσο, η πρόθεση του Καφαντάρη να επισπεύσει τη διεξαγωγή του δημοψηφίσματος προκάλεσε την αντίδραση των φανατικῶν Δημοκρατῶν, αλλά και την παρέμβαση του Στρατιωτικῶν Συνδέσμου, ο οποίος αξίωσε από τον Έλληνα πρωθυπουργό την άμεση έκπτωση της δυναστείας και την ανακήρυξη της αβασίλευτης Δημοκρατίας με απόφαση της Εθνοσυνέλευσης. Υπό την ασφυκτική πίεση των αξιωματικῶν και έχοντας απωλέσει τη στήριξη του Βενιζέλου (που στο μεταξύ είχε αναθεωρήσει την αρχική του στάση έναντι της διαδικασίας επίλυσης του πολιτειακού), ο Καφαντάρης υπέβαλε την παραίτησή του στις 8 Μαρτίου 1924.³⁷

Στις 12 Μαρτίου 1924 ορκίστηκε νέα κυβέρνηση υπό τον Αλέξανδρο Παπαναστασίου. Πλέον, δεν υπήρχε αμφιβολία ότι το καθεστωτικό θα επιλύοταν με απόφαση της Εθνοσυνέλευσης. Πράγματι, στις 25 Μαρτίου η Εθνοσυνέλευση ψήφισε την έκπτωση της δυναστείας και την ανακήρυξη της αβασίλευτης δημοκρατίας. Χρέη προσωρινού Προέδρου της Δημοκρατίας ανέλαβε ο Παύλος Κουντουριώτης.

Λίγες ημέρες αργότερα, στις 13 Απριλίου 1924, ακολούθησε το επικυρωτικό δημοψήφισμα, το οποίο επιβεβαίωσε την απόφαση της Εθνοσυνέλευσης με ποσοστό 70% υπέρ και 30% κατά. Βέβαια, το αποτέλεσμα ήταν προϊόν νοθείας, όχι όμως τόσο εκτεταμένης ώστε να επηρεάσει την τελική έκβαση υπέρ της αβασίλευτης δημοκρατίας. Ωστόσο, η νόθευση της λαϊκής ετυμηγορίας που οπωσδήποτε υπήρξε, προσέφερε το πρόσχημα στο Λαϊκόν Κόμμα του Παναγή Τσαλδάρη να μην αναγνωρίσει το νέο πολίτευμα. Αντίθετα, ο Μεταξάς έσπευσε να αναγνωρίσει το αποτέλεσμα του δημοψηφίσματος και την κατάργηση της βασιλευόμενης δημοκρατίας, προκαλώντας έτσι ρήγμα στην αντιβενιζελική παράταξη.³⁸

Το πολιτειακό ζήτημα δεν προκάλεσε την αποσάθρωση μόνον της αντιβενιζελικής παράταξης, στην οποία είχαν ήδη διαμορφωθεί δύο κομματικοί σχηματισμοί: το Λαϊκόν Κόμμα του Τσαλδάρη και το Κόμμα Ελευθεροφρόνων του Μεταξά. Την επαύριον των εκλογών του 1923 και της (προσωρινής, όπως αποδείχτηκε) αποχώρησης του Βενιζέλου από την πολιτική, και η βενιζελική παράταξη βίωσε αναταράξεις, με αποτέλεσμα την (εκ νέου) διάσπασή της. Πράγματι, έως το καλοκαίρι του 1924 είχαν σχηματιστεί νέοι κομματικοί σχηματισμοί: το Κόμμα Προοδευτικῶν Φιλελευθέρων υπό τον Γεώργιο Καφαντάρη, το Κόμμα Συντηρητικῶν Φιλελευθέρων υπό τον Ανδρέα Μιχαλακόπουλο και το Εθνικόν Δημοκρατικόν Κόμμα υπό τον Γεώργιο Κονδύλη. Τέλος, μια ομάδα πληρεξουσίων ακολούθησε τον Σάμιο πολιτικό Θεμιστοκλή Σοφούλη, ενώ ο Παπαναστασίου παρέμενε ηγέτης της Δημοκρατικής Ενώσεως.³⁹

Στο μεταξύ, στις 23 Απριλίου 1924, η κυβέρνηση Παπαναστασίου προχώρησε στην έκδοση του νομοθετικού διατάγματος «περί κατοχυρώσεως τοῦ Δημοκρατικῶν πολιτεύματος» (γνωστό ως «κατοχυρωτικό»), με το οποίο απαγορευόταν (με την απειλή επιβολής αυστηρῶν ποινῶν) οποιαδήποτε «ἀποδοκιμασία» και «ἀμφισβήτηση» του αβασίλευτου πολιτεύματος ή δημόσια αναφορά σε γεγονότα και

36. Βερέμης, «Η εφήμερη πρωθυπουργία», 111-120.

37. Κούμας, *Γεώργιος Καφαντάρης*, 69-82.

38. Δασκαρόλης, *Μεταξάς εναντίον Τσαλδάρη*, 39-43· Μαυρογορδάτος, *Μετά το 1922*, 36-41.

39. Κούμας, *Γεώργιος Καφαντάρης*, 83-84.

πρόσωπα σχετικά με τη έκπτωτη βασιλική οικογένεια και τον θεσμό της μοναρχίας. Η υιοθέτηση του νομοθετικού διατάγματος της 23ης Απριλίου, όπως και άλλων παρόμοιων που υιοθετήθηκαν τα επόμενα χρόνια επέφερε ισχυρό πλήγμα στο φιλελεύθερο κράτος, υπονομεύοντας εξαρχής το νέο πολίτευμα.⁴⁰

Η κυβέρνηση Παπαναστασίου, πάντως, όπως άλλωστε και οι προηγούμενες υπό τον Βενιζέλο και τον Καφαντάρη, δεν παρέμεινε για καιρό στην εξουσία. Στις 19 Ιουλίου 1924, κατηγορούμενη για ενέργειες του υπουργού Στρατιωτικών, Θεοδώρου Πάγκαλου, απέτυχε να λάβει ψήφο εμπιστοσύνης και έτσι στις 24 Ιουλίου σχηματίστηκε νέα κυβέρνηση με πρωθυπουργό τον Θεμιστοκλή Σοφούλη [αρ. 41]. Στη συνέχεια, η Εθνοσυνέλευση διέκοψε τις εργασίες της για τη θερινή περίοδο. Η κυβέρνηση Σοφούλη έμεινε γνωστή ως κυβέρνηση «θερινών διακοπών», καθώς αμέσως μετά την επανέναρξη των εργασιών της Συνέλευσης, την 1η Οκτωβρίου, υπέβαλε την παραίτησή της [αρ. 42, 44]. Τελικά, ύστερα από αρκετές ημέρες διαβουλεύσεων, ορκίστηκε στις 7 Οκτωβρίου νέα κυβέρνηση υπό τον Ανδρέα Μιχαλακόπουλο.⁴¹

Ο Μιχαλακόπουλος ήταν ο πέμπτος κατά σειρά πολιτικός της βενιζελικής παράταξης που λάμβανε από τον Κουντουριώτη εντολή σχηματισμού κυβέρνησης από την αρχή του έτους. Ένα χρόνο μετά την παράδοση της εξουσίας από την Επανάσταση στη Δ' Εθνοσυνέλευση η χώρα βρισκόταν εν μέσω παρατεταμένης κυβερνητικής κρίσης, ενώ πάντοτε υπήρχε η ανησυχία παρεμβάσεων του στρατού στην πολιτική ζωή [αρ. 45, 46, 50, 51]. Την ίδια στιγμή τα προβλήματα που απαιτούσαν άμεση αντιμετώπιση έμοιαζαν δυσεπίλυτα: αποκατάσταση προσφύγων, οικονομικές δυσχέρειες, κοινωνικές εντάσεις, διπλωματική απομόνωση. Υπ' αυτές τις συνθήκες, η μακροήμευση της νέας κυβέρνησης φάνταζε αβέβαιη. Παρ' όλα αυτά, η κυβέρνηση

Μιχαλακόπουλου υπήρξε η μακροβιότερη από τις κυβερνήσεις που προέκυψαν από τη Δ' Εθνοσυνέλευση, αφήνοντας πίσω της αξιόλογο έργο: ολοκλήρωσε με επιτυχία τις διαπραγματεύσεις με την Κοινωνία των Εθνών για τη σύναψη του πρώτου προσφυγικού δανείου, έδωσε λύση στο πρόβλημα της ύδρευσης της Αθήνας, κατέστειλε το «αυτονομιστικό» κίνημα των Γιαγιάδων στη Σάμο [αρ. 60] και κατέβαλε σύντομες προσπάθειες για την έξοδο της Ελλάδας από το διπλωματικό αδιέξοδο των τελευταίων ετών. Ωστόσο, ούτε ο Αχαιός πολιτικός κατάφερε να ολοκληρώσει το έργο του. Στις 25 Ιουνίου 1925, ύστερα από επιτυχημένο κίνημα του Θεόδωρου Πάγκαλου [αρ. 61, 62], υπέβαλε την παραίτησή του. Την επόμενη μέρα, ορκίστηκε νέα κυβέρνηση με πρωθυπουργό τον άλλοτε οργανωτή της Στρατιάς του Έβρου, έχοντας ένα βασικό στόχο: την αναθεώρηση της Συνθήκης της Λωζάννης μέσω της προσφυγής σε νέο πόλεμο με την Τουρκία.⁴²

Η «παγκαλική» παρένθεση

Σε πρώτη φάση, η κυβέρνηση Πάγκαλου έλαβε ψήφο εμπιστοσύνης από τη Δ' Εθνοσυνέλευση, παρά το γεγονός ότι οι αντικεινοβουλευτικές διαθέσεις του στρατηγού δεν ήταν άγνωστες στους Έλληνες πληρεξουσίου. Ο χαρακτήρας της νέας κυβέρνησης ήταν ιδιότυπος, υπό την έννοια ότι ο Πάγκαλος κατέστησε εξαρχής σαφές ότι δεν εξέφραζε ούτε τον βενιζελισμό ούτε τον αντιβενιζελισμό.⁴³ Αμέσως μετά την ανάληψη της εξουσίας, στις 13 Ιουλίου 1925, δημοσίευσε το νομοθετικό διάταγμα «Περὶ τροποποιήσεως, συμπληρώσεως καὶ κωδικοποιήσεως τῶν περὶ κατοχυρώσεως τοῦ Δημοκρατικοῦ Πολιτεύματος Διατάξεων», με το οποίο απαγορευόταν η δημοσίευση οποιασδήποτε κριτικής ή αρνητικής είδησης για την κυβέρνησή του.⁴⁴ Επρόκειτο για ένα ακόμα αμφισβητούμενο νομοθέτημα, που λειτουργούσε υπονομευτικά για το δημοκρατικό πολίτευμα. Προκειμένου μάλιστα

40. Διαμαντόπουλος, *Η ελληνική πολιτική ζωή*, 144.

41. Χουρκούλης, *Θεμιστοκλής Σοφούλης*, 131-141.

42. Δαφνής, *Η Ελλάδα μεταξύ δύο πολέμων*, τ. Α', 266-291.

Ειδικά για το κίνημα των Γιαγιάδων, βλ. Βαφέας, *Από τον ληστή στον αντάρτη*.

43. Έχει μάλιστα διατυπωθεί η άποψη ότι ο Πάγκαλος προσπάθησε να προσεγγίσει την αντιβενιζελική παράταξη, βλ. Δασκαρόλης, *Μεταξάς εναντίον Τσαλδάρη*, 71-76.

44. Δαφνής, *Η Ελλάδα μεταξύ δύο πολέμων*, τ. Α', 292.

να ενισχύσει τα λαϊκά του ερείσματα, προχώρησε στην παραδειγματική τιμωρία (σε ορισμένες περιπτώσεις και τη θανατική ποινή) για τους καταχραστές του δημόσιου χρήματος. Παράλληλα, ο Πάγκαλος προέβη σε διώξεις κατά των Ελλήνων κομμουνιστών, εκμεταλλευόμενος την ανησυχία μερίδας της κοινής γνώμης σε μια περίοδο κατά την οποία το Κομμουνιστικό Κόμμα Ελλάδος (ΚΚΕ) είχε υιοθετήσει τη θέση της Κομιντέρν (Γ΄ Διεθνής) περί «Ενιαίας και Ανεξάρτητης Μακεδονίας και Θράκης σε μια Βαλκανική Ομοσπονδία».⁴⁵ Την ίδια στιγμή, πάντως, η παγκαλική διακυβέρνηση έλαβε και μια σειρά από εξεζητημένα μέτρα, όπως ήταν η απαγόρευση στις γυναίκες να φορούν φούστες που απείχαν περισσότερο από 30 εκ. από το έδαφος [αφ. 68, 69, 70].

Παρά την περιφρόνηση με την οποία αντιμετώπιζε τους κοινοβουλευτικούς θεσμούς, ο Πάγκαλος επιδίωξε σε πρώτη φάση να μην κινηθεί εκτός του πλαισίου της νομιμότητας. Έτσι, στις 30 Ιουνίου 1925 συγκρότησε τριακονταμελή επιτροπή υπό τον Αλέξανδρο Παπαναστασίου, με σκοπό την κατάρτιση σχεδίου Συντάγματος για το πολίτευμα της αβασίλευτης δημοκρατίας. Η επιτροπή υπέβαλε στον Πάγκαλο πλήρες σχέδιο Συντάγματος στις 11 Σεπτεμβρίου, το οποίο και δημοσιεύτηκε στην *Έφημερίδα τής Κυβερνήσεως* στις 29 Σεπτεμβρίου 1925.⁴⁶ Ωστόσο, την ημέρα δημοσίευσης του Συντάγματος, ο Πάγκαλος διέλυσε αυθαίρετα την Εθνοσυνέλευση.⁴⁷ Παρ' όλα αυτά, στις 24 Οκτωβρίου διεξήχθησαν κανονικά οι δημοτικές εκλογές, στις οποίες επικράτησαν οι βενιζελικοί υποψήφιοι.⁴⁸ Στην Αθήνα, για παράδειγμα, επικράτησε άνετα ο βενιζελικός υποψήφιος Σπυρίδων Πάτσος έναντι του αντιβενιζελικού Σπύρου Μερκούρη [αφ. 43, 64, 65, 66, 67].⁴⁹ Στα τέλη Νοεμβρίου, τέλος, ύστερα από συνεννόηση με τους αρχηγούς των κομμάτων, ανακοινώθηκε ότι οι εκλογές για την ανάδειξη της Γερουσίας

(την οποία προέβλεπε το νέο Σύνταγμα) και της Βουλής θα πραγματοποιούνταν στις 10 Ιανουαρίου και στις 7 Μαρτίου 1926, αντίστοιχα.⁵⁰

Ο στρατηγός, όμως, δεν ήταν διατεθειμένος να παραδώσει την εξουσία στους πολιτικούς. Έτσι, στις 4 Ιανουαρίου 1926, λίγες ημέρες πριν από τις προγραμματισμένες εκλογές για την ανάδειξη της Γερουσίας, ο Πάγκαλος απέβαλε τον «κοινοβουλευτικό μανδύα» και προχώρησε στην εγκαθίδρυση δικτατορικού καθεστώτος. Μάλιστα, στις 18 Μαρτίου 1926, και αφού ο Κουντουριώτης είχε υποβάλει παραίτηση από την Προεδρία της Δημοκρατίας, ο Πάγκαλος εξέδωσε «συντακτική απόφαση» με την οποία προβλεπόταν η άμεση εκλογή του Προέδρου της Δημοκρατίας από τον λαό. Πράγματι, οι εκλογές διεξήχθησαν στις 4 και τις 11 Απριλίου 1926, με τον Πάγκαλο να εκλέγεται πρόεδρος δίχως αντίπαλο. Μάλιστα, έως τις 19 Ιουλίου, οπότε και σχηματίστηκε κυβέρνηση «ανδρείκελων» υπό τον Αθανάσιο Ευταξία, ο Πάγκαλος ήταν ταυτόχρονα και πρωθυπουργός και Πρόεδρος της Δημοκρατίας. Είχε προηγηθεί η άρνηση του Λεωνίδα Παρασκευόπουλου και του Κωνσταντίνου Ζαβιτζιάνου να αναλάβουν χρέη πρωθυπουργού, δίχως να έχουν εξασφαλίσει την προηγούμενη στήριξη των υπόλοιπων αρχηγών του βενιζελικού στρατοπέδου, που με τη σειρά τους ζητούσαν την άμεση διεξαγωγή εκλογών.⁵¹ Σε κάθε περίπτωση, ούτε η παγκαλική δικτατορία επρόκειτο να διαρκέσει για πολύ. Η απόφαση του δικτάτορα να προσφέρει «γνν και ύδωρ» στο Βελιγράδι, προκειμένου να εξασφαλίσει την ουδετερότητά του στον σχεδιαζόμενο πόλεμο κατά της Τουρκίας, προκάλεσε την αντίδραση όλων των πολιτικών δυνάμεων και αξιωματικών που έως τότε είχαν συνεργαστεί μαζί του. Κάτω από αυτές τις συνθήκες, η δικτατορία ανατράπηκε από τον Γεώργιο Κονδύλη, στις 22 Αυγούστου 1926.⁵²

45. Κωφός, «Το Μακεδονικό», 158.

46. Για μια αποτίμηση του «Συντάγματος Παπαναστασίου», βλ. Διαμαντόπουλος, *Χωρίς Στέμμα*, 195-220.

47. Αλιβιζάτος, *Το Σύνταγμα και οι εχθροί του*, 259.

48. Hering, *Τα πολιτικά κόμματα στην Ελλάδα*, 1061.

49. Λαμπίκης, *Τα εκατό χρόνια του Δήμου Αθηναίων*, 135-144.

50. Δαφνής, *Η Ελλάς μεταξύ δύο πολέμων*, τ. Α', 305-307.

51. Δαφνής, *Η Ελλάς μεταξύ δύο πολέμων*, τ. Α', 312-316.

52. Βλ. αναλυτικά, Δασκαρόλης, *Δημοκρατικά Τάγματα*, 494-515.

Ο απολογισμός της δεκάμηνης παγκαλικής «παρένθεσης» δεν μπορεί να είναι θετικός. Οποσδήποτε, δεν θα πρέπει να αγνοηθούν η προσπάθεια «εκ των άνω» υπέρβασης του Εθνικού Διχασμού⁵³ και η ενίσχυση των ελληνικών Ενόπλων Δυνάμεων στην οποία προχώρησε ο Πάγκαλος (μεγάλο μέρος του υλικού που παρήγγειλε το 1925-1926 αξιοποιήθηκε στον Ελληνοϊταλικό Πόλεμο του 1940-1941).⁵⁴ Από την άλλη πλευρά όμως, το καθεστώς βίας και διώξεων κατά των πολιτικών του αντιπάλων (βενιζελικών, αντιβενιζελικών και κομμουνιστών), η ολοκληρωτική απαξίωση των θεσμών (για ένα διάστημα διετέλεσε ταυτόχρονα και πρωθυπουργός και Πρόεδρος της Δημοκρατίας), η ολέθρια διαχείριση των οικονομικών, καθώς και η επικίνδυνη για τα εθνικά συμφέροντα εξωτερική πολιτική που ακολούθησε, κατέστησαν επιβεβλημένη την ανατροπή του.⁵⁵

Προσπάθειες υπέρβασης του Εθνικού Διχασμού: το πείραμα της Οικουμενικής Κυβέρνησης

Στα τέλη του 1926 όλα έδειχναν ότι η επάνοδος στην κοινοβουλευτική ομαλότητα δεν θα ήταν εύκολη υπόθεση. Ο Κονδύλης, πρωθυπουργός από τις 26 Αυγούστου 1926 [αφ. 77] και υπεύθυνος για τη διεξαγωγή γνήσιων εκλογών, δεν διακρινόταν για την προσήλωσή του στους δημοκρατικούς θεσμούς και πάντα υπέβασε η ανησυχία μήπως γηθηθεί νέου κινήματος προκειμένου να παραμείνει στην εξουσία [αφ. 39, 85, 86, 87, 88, 89, 90, 92]. Η εμπειρία των ετών 1922-1926 είχε καταδείξει ότι η θεσμική κρίση που είχε πυροδοτήσει ο Εθνικός Διχασμός εξακολουθούσε αμείωτη σε μια Ελλάδα ανήμπορη να απαλλαγεί από τις διαχωριστικές γραμμές του πρόσφατου παρελθόντος. Ήδη, σε διάστημα μόλις τεσσάρων ετών από τη Μικρασιατική Καταστροφή είχαν επιβληθεί δύο δικτατορικά καθεστώτα, είχαν σχηματιστεί δέκα κυβερνήσεις, είχε επέλθει μια πολιτειακή αλλαγή με διαδικασία που δεν εγγυάτο τη μακροήμερευση του νέου καθεστώτος, ενώ η πολιτική ζωή του τόπου ταλανιζόταν

από στρατιωτικά κινήματα και συνεχείς παρεμβάσεις των αξιωματικών. Την ίδια στιγμή, η ποινικοποίηση της ελεύθερης εκφοράς γνώμης, οι διώξεις πολιτικών αντιπάλων και η μη αποδοχή της αβασίλευτης δημοκρατίας από το Λαϊκόν Κόμμα –το μεγαλύτερο κόμμα της αντιβενιζελικής παράταξης–, έθεταν προσκόμματα στη λειτουργία των δημοκρατικών θεσμών, συμβάλλοντας με τη σειρά τους στην πθηκή απαξίωση του νέου πολιτεύματος.

Οι εκλογές της 7ης Νοεμβρίου 1926 [αφ. 96, 97] δεν έδωσαν την απόλυτη πλειοψηφία σε κάποιο κόμμα ή σε κάποια παράταξη –κάτι που ήταν αναμενόμενο, δεδομένου ότι επρόκειτο για τις πρώτες εκλογές που διεξήχθησαν με ψηφοδέλτιο (και όχι με σφαιρίδιο) και με το σύστημα της απλής αναλογικής, το οποίο είχε εισάγει η κυβέρνηση Κονδύλη [αφ. 75, 93]. Την ίδια ημέρα, άλλωστε, ο «Κεραυνός» (προσωνύμιο του Κονδύλη) δήλωσε ότι δεν θα λάμβανε μέρος στις επικείμενες εκλογές και ότι θα διέλυε το κόμμα του [αφ. 78]. Ακόμα, όμως, και χωρίς τη συμμετοχή του Κονδύλη, το αποτέλεσμα των εκλογών της 7ης Νοεμβρίου επιβεβαίωσε την επικράτηση της βενιζελικής έναντι της αντιβενιζελικής παράταξης με 47% έναντι 42%. Πράγματι, σε σύνολο διακοσίων ογδόντα έξι εδρών, τα συνεργαζόμενα κόμματα του Καφαντάρη (Κόμμα Προοδευτικών Φιλελευθέρων) και του Μιχαλακόπουλου (Κόμμα Συντηρητικών Φιλελευθέρων) έλαβαν ως Ένωση Φιλελευθέρων 31,63% των ψήφων και εκατόν δύο έδρες, ενώ η Δημοκρατική Ένωση του Αλεξάνδρου Παπαναστασίου 6,48% και δέκα επτά έδρες. Από τα αντιβενιζελικά κόμματα, πρώτο ήλθε το Λαϊκόν Κόμμα του Παναγή Τσαλδάρη με 20,27% και εξήντα έδρες, ενώ το Κόμμα Ελευθεροφρόνων του Ιωάννη Μεταξά συγκέντρωσε 15,76% και πενήντα μία έδρες [αφ. 83, 84]. Δέκα έδρες εξασφάλισε το ΚΚΕ, τέσσερις το Αγροτικόν Κόμμα, τέσσερις το Φιλελεύθερον Προσφυγικόν Κόμμα του Θεμιστοκλή Σοφούλη και δύο το Κόμμα Ανεξαρτήτων και Προσφύγων του Αριστομένη Μητσοτάκη. Τις υπόλοιπες έδρες έλαβαν διάφορα μικρότερα κόμματα και ανεξάρτητοι υποψήφιοι [αφ. 98].⁵⁶

53. Αλιβιζάτος, *Το Σύνταγμα και οι εχθροί του*, 261-262.

54. Χατζηπαντωνίου, *Θεόδωρος Πάγκαλος*, 301-303.

55. Δαφνής, *Η Ελλάς μεταξύ δύο πολέμων*, τ. Α', 329-334· Μαυρογορδάτος, *Μετά το 1922*, 46-48.

56. Δαφνής, *Η Ελλάς μεταξύ δύο πολέμων*, τ. Α', 348.

Η αδυναμία σχηματισμού κυβέρνησης με τη συμμετοχή κομμάτων προερχόμενων από μία μόνο παράταξη έφερε το πολιτικό προσωπικό της χώρας ενώπιον δύο βασικών επιλογών: είτε τη συνεργασία των βενιζελικών κομμάτων με μικρότερα κόμματα και ανεξάρτητους υποψήφιους, είτε τη συγκρότηση κυβέρνησης συνεργασίας στην οποία θα μετείχε τουλάχιστον ένα από τα δύο μεγάλα κόμματα της αντιβενιζελικής παράταξης. Τελικά, στις 4 Δεκεμβρίου 1926, ύστερα από διαβουλεύσεις αρκετών ημερών, ο Καφαντάρης, ο Τσαλδάρης, ο Μεταξάς, ο Μιχαλακόπουλος και ο Παπαναστασίου κατέληξαν στον σχηματισμό κυβέρνησης ευρείας συνεργασίας (της Οικουμενικής Κυβέρνησης, όπως έχει επικρατήσει να αποκαλείται, μολονότι στην πράξη δεν ήταν, αφού δεν μετείχε το ΚΚΕ) με πρόεδρο τον πρώην πρωθυπουργό Αλέξανδρο Ζαΐμη [αφ. 99].⁵⁷

Η πορεία της Οικουμενικής Κυβέρνησης δεν υπήρξε ανέφελη [αφ. 100, 103, 109, 111]. Από τα πέντε κόμματα που μετείχαν αρχικά στην κυβέρνηση (Κόμμα Προοδευτικών Φιλελευθέρων, Κόμμα Συντηρητικών Φιλελευθέρων, Δημοκρατική Ένωση, Λαϊκόν Κόμμα και Κόμμα Ελευθεροφρόνων) παρέμειναν τελικά τα τρία. Συγκεκριμένα, τον Αύγουστο του 1927 οι υπουργοί του Λαϊκού Κόμματος παραιτήθηκαν, λόγω διαφωνίας σχετικά με τη διχοτόμηση της Εθνικής Τραπέζης (και την ίδρυση της Τραπέζης της Ελλάδος) και τη λήψη δανείου μέσω της Κοινωνίας των Εθνών και όχι από σουηδικό όμιλο [αφ. 110, 112, 113, 114, 115]. Αντίστοιχα, τον Φεβρουάριο του 1928 παραιτήθηκε και ο Παπαναστασίου, διαφωνώντας με την υπογραφή σύμβασης οδοποιίας που προωθούσε η Οικουμενική [αφ. 137]. Εξάλλου, την περίοδο αυτή δεν έλειψαν οι εντάσεις μεταξύ των πολιτικών αρχηγών, όπως π.χ. οι αιτιάσεις κατά του Μεταξά για τη σύμβαση που υπέγραψε, ως υπουργός Συγκοινωνίας, με τη βρετανική εταιρεία ηλεκτρισμού «Πάουερ» [αφ. 104, 116, 118, 119, 121, 122]. Ωστόσο, έως την πτώση της τον Ιούλιο του 1928, η Οικουμενική Κυβέρνηση επιτέλεσε σημαντικό έργο σε όλους τους τομείς: εξασφάλισε νέο δάνειο για την αποκατάσταση

των προσφύγων [αφ. 131], πέτυχε την έξοδο της χώρας από τη διεθνή απομόνωση, προχώρησε στην εξυγίανση των δημοσιονομικών της χώρας, ψήφισε νέο Σύνταγμα και διευθέτησε (έστω εν μέρει) το αποτακτικό ζήτημα.⁵⁸ Κυρίως όμως το πείραμα των κυβερνήσεων συνεργασίας του 1926-1928 υπήρξε η απτή απόδειξη της προθυμίας του πολιτικού προσωπικού να συνεργαστεί στο πλαίσιο της αβασίλευτης δημοκρατίας (αν και το Λαϊκόν Κόμμα δεν είχε ακόμα αναγνωρίσει το νέο πολίτευμα), αφήνοντας πίσω τις τραυματικές εμπειρίες του Εθνικού Διχασμού και της εκτέλεσης των Εξ. Την ίδια περίοδο, μετά το 1926, οι κινήσεις των αξιωματικών υπήρξαν περιορισμένες και δεν εκδηλώθηκε κανένα στρατιωτικό κίνημα.

Η τελευταία κυβέρνηση Βενιζέλου: μια χαμένη ευκαιρία;

Η θητεία της Οικουμενικής Κυβέρνησης έληξε άδοξα τον Ιούνιο του 1928. Βασική αιτία υπήρξε η απόφαση του Βενιζέλου να επανέλθει (παρά τις αρχικές διακρούξεις του περί του αντιθέτου) στην πολιτική [αφ. 123, 142, 144, 147, 148, 150, 152, 153, 154, 155, 156, 157] και να αναλάβει την ηγεσία του Κόμματος Φιλελευθέρων, παραμερίζοντας τον Καφαντάρη [αφ. 159, 160], ο οποίος, μετά την παραίτηση του Παπαναστασίου, είχε αναδειχθεί στον «ισχυρό άνδρα» της κυβέρνησης Ζαΐμη [αφ. 135]. Έτσι, στις 4 Ιουλίου 1928 ο Κρησ πολιτικός σχημάτισε νέα κυβέρνηση [αφ. 160, 161] και λίγες ημέρες αργότερα προκήρυξε εκλογές για τις 19 Αυγούστου, αυτή τη φορά με πλειοψηφικό σύστημα [αφ. 163, 164]. Στις εκλογές αυτές, η βενιζελική παράταξη συμμετείχε σε μεγάλο βαθμό ενωμένη, αφού με το Κόμμα Φιλελευθέρων συνεργάστηκαν τα κόμματα του Μιχαλακόπουλου, του Κονδύλη, του Παπαναστασίου και του Κωνσταντίνου Ζαβιτζιάνου. Ο μοναδικός από τους ηγέτες του βενιζελισμού που αρνήθηκε να συνεργαστεί με τον Βενιζέλο, ήταν ο Καφαντάρης, ο οποίος, από τον Μάιο του 1928 είχε ιδρύσει το Κόμμα Προοδευτικών.⁵⁹

57. Κούμας, *Γεώργιος Καφαντάρης*, 114-116.

58. Βλ. αναλυτικά, Αλιβιζάτος, *Το Σύνταγμα και οι εχθροί του*, 262-266· Αναστασίου, «Η οικουμενική κυβέρνηση»· Βερέμης, *Οι επεμβάσεις του στρατού, 182-192*· Κλάφης, *Ανδρέας Μιχαλακόπουλος*· Τούντα-Φεργάδη, *Η δανειακή ελληνική εξωτερική πολιτική*.

59. Κούμας, *Γεώργιος Καφαντάρης*, 126-135.

Η επικράτηση του Κόμματος Φιλελευθέρων και των συνεργαζόμενων κομμάτων στις εκλογές του 1928 υπήρξε θριαμβευτική, αφού κατάφεραν να συγκεντρώσουν 61% των ψήφων και διακόσιες είκοσι τρεις από τις διακόσιες πενήντα έδρες (λόγω του πλειοψηφικού συστήματος). Το Λαϊκόν Κόμμα έλαβε 23,94% και μόλις δέκα εννέα έδρες, το Κόμμα Ελευθεροφρόνων 5,30% και μία έδρα, οι Ανεξάρτητοι Βασιλόφρονες 3,79% και τέσσερις έδρες και το Κόμμα Προοδευτικών 2,53% και τρεις έδρες.⁶⁰ Έχοντας καταστεί για δεύτερη φορά, μετά το 1910-1915, ο απόλυτος κυρίαρχος του πολιτικού παιχνιδιού, ο Βενιζέλος είχε την αναγκαία κοινοβουλευτική πλειοψηφία προκειμένου να εφαρμόσει το φιλόδοξο εκσυγχρονιστικό πρόγραμμά του, σε ένα ευνοϊκό –τότε– διεθνές περιβάλλον. Πράγματι, έως την πτώση της κυβέρνησής του –της τελευταίας που σχημάτισε κατά τον πολυτάραχο βίο του– το 1932, ο Βενιζέλος είχε σημειώσει πολύ αξιόλογο έργο τόσο στην εσωτερική όσο και στην εξωτερική πολιτική.

Βασική στόχευση του Βενιζέλου υπήρξε η αντικατάσταση του στόχου της Μεγάλης Ιδέας, που είχε οριστικά ενταφιαστεί στα συντρίμια της Μικρασιατικής Καταστροφής, από τον στόχο της οικονομικής, πολιτικής και κοινωνικής ανάπτυξης. Προεκλογικά, μάλιστα, ο αρχηγός του Κόμματος Φιλελευθέρων είχε υποσχεθεί να κάνει την Ελλάδα «άγνωριστον» [αφ. 170]. Όσον αφορά την οικονομική του πολιτική, ο Βενιζέλος έδωσε μεγάλη έμφαση στην ανάπτυξη της αγροτικής παραγωγής, που με τη σειρά της θα έδινε ώθηση στην επέκταση του εμπορίου και της εγχώριας βιομηχανίας. Για τον λόγο αυτόν, ο Έλληνας πρωθυπουργός προχώρησε στην ίδρυση της Αγροτικής Τραπέζης [αφ. 125] και έκανε τεράστιες επενδύσεις σε αναπτυξιακά έργα, τα οποία χρηματοδοτήθηκαν χάρη στην προσφυγή στον εξωτερικό δανεισμό. Παράλληλα, σε μια προσπάθεια άρσης των κοινωνικών ανισοτήτων και εκσυγχρονισμού της χώρας, προχώρησε στην υιοθέτηση μιας σειράς μέτρων, όπως ήταν η θέσπιση κοινωνικής ασφάλισης, η πρόβλεψη για τη δημιουργία του ΙΚΑ, η εκπαιδευτική μεταρρύθμιση (με την προώθηση της υποχρεωτικής δημοτικής εκπαίδευσης, καθώς και της τεχνικής), η αποκέντρωση της διοίκησης και βέβαια η σύσταση του Συμβουλίου της Επικρατείας.⁶¹

Το 1929, η κυβέρνηση Βενιζέλου προέβη στην ψήφιση ενός αμφιλεγόμενου νόμου, του 4229 «Περὶ τῶν μέτρων ἀσφαλείας τοῦ κοινωνικοῦ καθεστώτος καὶ προστασίας τῶν ἐλευθεριῶν τῶν πολιτῶν» (το περίφημο «ιδιώνυμο»). Ο νόμος αυτός προέβλεπε την ποινική καταστολή οποιουδήποτε

ἐπιδιώκει τὴν ἐφαρμογὴν ἰδεῶν ἐχουσῶν ὡς ἔκδηλον σκοπὸν τὴν διὰ βιαίων μέσων ἀνατροπὴν τοῦ κρατοῦντος κοινωνικοῦ συστήματος, ἢ τὴν ἀπόσπασιν μέρους ἐκ τοῦ ὅλου τῆς Ἐπικρατείας, ἢ ἐνεργεῖ ὑπὲρ τῆς ἐφαρμογῆς αὐτῶν προσηλυτισμὸν.

Το «ιδιώνυμο» στρεφόταν πρωτίστως εναντίον της δράσης του ΚΚΕ, που όχι μόνον αμφισβητούσε το υφιστάμενο καθεστώς, αλλά είχε υιοθετήσει τη (φιλοβουλγαρική) απόφαση της Κομιντέρν για τη συγκρότηση «ενιαίας και ανεξάρτητης Μακεδονίας και Θράκης» και την υπαγωγή της σε μια Βαλκανική Κομμουνιστική Ομοσπονδία. Επομένως, στην ελληνική περίπτωση, ο φόβος με τον οποίο αντιμετώπιζε ο αστικός πολιτικός κόσμος τον «κομμουνιστικό κίνδυνο» δεν είχε να κάνει μόνο με την απειλή ανατροπής του κοινωνικού καθεστώτος (άλλωστε τη δεκαετία του 1920 και άλλα κράτη είχαν υιοθετήσει αντίστοιχες «αντικομμουνιστικές» πρακτικές), αλλά και με την αγωνία διατήρησης της εδαφικής ακεραιότητας μιας χώρας συγκλονισμένης από τον Εθνικό Διχασμό, τη Μικρασιατική Καταστροφή και την τεράστια προσφυγική κρίση. Ακόμα και έτσι όμως, δεν παύει το «ιδιώνυμο» να συνιστά ένα ακόμα μέτρο ποινικοποίησης της ελεύθερης έκφρασης γνώμης, που συνέβαλε (όπως οι αντίστοιχες πρωτοβουλίες του Παπαναστασίου και του Πάγκαλου το 1924-1925) στην υπονόμευση του αστικού πολιτεύματος. Επρόκειτο για ένα πολιτικά ατυχές νομοθέτημα, που πάντως δεν αναιρούσε τη συνολική φιλελεύθερη φύση της τελευταίας βενιζελικής διακυβέρνησης.⁶²

Παρά τους φιλόδοξους στόχους της και τα αναμφισβήτητα επιτεύγματατά της, το έργο της κυβέρνησης Βενιζέλου έμεινε ατελές. Βασική αιτία υπήρξε το ξέσπασμα της παγκόσμιας οικονομικής κρίσης το 1929, η οποία, ξεκινώντας από τις ΗΠΑ, έμελλε τα επόμενα χρόνια

60. Δαφνής, *Η Ελλάς μεταξύ δύο πολέμων*, τ. Α', 394.

61. Χατζηβασιλείου, «Ο φιλελευθερισμός του Βενιζέλου», 114-115.

62. Χατζηβασιλείου, «Ο φιλελευθερισμός του Βενιζέλου», 130-133.

να σαρώσει (σε μικρότερο ή μεγαλύτερο βαθμό) όλες τις ευρωπαϊκές οικονομίες με πρώτη τη γερμανική. Όσον αφορά την Ελλάδα, οι επιπτώσεις της παγκόσμιας ύφεσης υπήρξαν πολυεπίπεδες. Σε οικονομικό επίπεδο, η ελληνική κυβέρνηση, υπό την πίεση της κατάρρευσης του παγκόσμιου φιλελεύθερου οικονομικού μοντέλου, κήρυξε το 1932 παύση πληρωμών, με αποτέλεσμα τη χρεοκοπία της χώρας και τον αποκλεισμό της από τις διεθνείς χρηματαγορές. Σε πολιτικό επίπεδο, οι συνέπειες της παγκόσμιας οικονομικής κρίσης υπήρξαν εξίσου οδυνηρές για την Ελλάδα. Οι συνθήκες ομαλού πολιτικού βίου που είχαν εδραιωθεί μετά τη θριαμβευτική επάνοδο του Βενιζέλου στην εξουσία ανατράπηκαν –και σε αυτό το σημείο οι ευθύνες βαραίνουν πρωτίστως τον αρχηγό των Φιλελευθέρων. Μπροστά στο ενδεχόμενο να ηττηθεί στις επόμενες εκλογές, ο Βενιζέλος δεν απέφυγε τον πειρασμό της «τεχνητής» αναβίωσης του Εθνικού Διχασμού. Η επίκληση του «κινδύνου» που συνεπαγόταν για την αβασίλευτη δημοκρατία ενδεχόμενη επικράτηση του Λαϊκού Κόμματος, οι υπαιτιότητες ότι η άνοδος των αντιβενιζελικών στην εξουσία θα μπορούσε να αποτραπεί με επέμβαση του στρατού και η επαναφορά του ζητήματος της υπαιτιότητας των αντιβενιζελικών για τη Μικρασιατική Καταστροφή, αν και συγκράτησαν τα εκλογικά ποσοστά του Κόμματος Φιλελευθέρων, επιδείνωσαν το πολιτικό κλίμα, δημιουργώντας συνθήκες ακραίας πόλωσης και παρατείνοντας τις διαιρέσεις του Εθνικού Διχασμού.⁶³

Σε ποιο βαθμό υπήρξε η τελευταία βενιζελική τετραετία (1928-1932) ένα χαμένο στοίχημα; Θα είχε επέλθει το τέλος του Εθνικού Διχασμού, αν δεν μεσολαβούσε η διεθνής οικονομική κρίση, ή μήπως η αναβίωση της πόλωσης ήταν αναπόφευκτη; Πόσο διαφορετική θα ήταν η Ελλάδα, αν είχε ολοκληρωθεί η εκσυγχρονιστική παρέμβαση του Βενιζέλου; Οπωσδήποτε, τα ερωτήματα αυτά δεν είναι εύκολο να απαντηθούν. Το μόνο βέβαιο είναι ότι το Κραχ του 1929 υπήρξε καταλύτης μείζονων ανακατατάξεων και βίαιων αναταράξεων σε παγκόσμια κλίμακα. Οι δυνάμεις της μετριοπάθειας και της διαλλακτικότητας, εκείνες που πρότασσαν την ανάγκη διεθνούς συνεργασίας και συνεννόησης, συνθλίφθηκαν. Το κλίμα αισιοδοξίας που είχε καλλιεργηθεί στο δεύτερο μισό της δεκαετίας του 1920

κατέρρευσε και σταδιακά άρχισαν να κερδίζουν έδαφος οι οπαδοί της μισαλλοδοξίας και της εσωστρέφειας, καθιστώντας πιθανή τη διολίσθηση της ανθρωπότητας σε νέα ένοπλη αναμέτρηση. Η νέα δεκαετία, του 1930, δεν ξεκινούσε με τις καλύτερες προϋποθέσεις.

Η ελληνική εξωτερική πολιτική μετά την υπογραφή της Συνθήκης της Λωζάννης

Η Μικρασιατική Καταστροφή, η υποχρεωτική ανταλλαγή των πληθυσμών ανάμεσα στην Ελλάδα και την Τουρκία και η Συνθήκη της Λωζάννης αποτέλεσαν καμπή στην ελληνική εξωτερική πολιτική. Η Μεγάλη Ιδέα εγκαταλείφθηκε και πλέον πρωταρχική επιδίωξη των μεταλωζαννικών κυβερνήσεων ήταν η κατοχύρωση της εθνικής ανεξαρτησίας και η διασφάλιση της εδαφικής ακεραιότητας της χώρας. Η επίτευξη των στόχων αυτών πάντως δεν ήταν εύκολη υπόθεση: αν και μετά το 1923 η Ελλάδα ήταν αντιμέτωπη με ένα οξύ πρόβλημα ασφάλειας (απότοκο και της διαμόρφωσης των ελληνικών συνόρων), η Αθήνα βρέθηκε για μία ακόμα φορά σε καθεστώς διπλωματικής απομόνωσης. Στην περιοχή των Βαλκανίων κλήθηκε να αντιμετωπίσει, όχι μόνον τον αναθεωρητισμό της ηττημένης Βουλγαρίας, αλλά και τον ηγεμονισμό της Γιουγκοσλαβίας, της μεγάλης κερδισμένης του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου, ενώ οι σχέσεις της με την Τουρκία δεν είχαν ακόμα μπει σε τροχιά ομαλότητας. Η εμπέδωση φιλικών σχέσεων με την Αλβανία, τέλος, προσέκρουε σε εκατέρωθεν διεκδικήσεις και καχυποψίες, με το νεοσύστατο κράτος, πάντως, να μην είναι σε θέση να παίξει καθοριστικό ρόλο στην ισορροπία των Δυνάμεων στα Βαλκάνια, παρά μόνον ως προωθημένο προπύργιο της φασιστικής Ιταλίας στην περιοχή.

Από την άλλη πλευρά, οι σχέσεις της Ελλάδας με τις Μεγάλες Δυνάμεις παρέμεναν μάλλον ψυχρές. Η Γαλλία δεν έδειχνε ιδιαίτερο ενδιαφέρον για τις εξελίξεις στη Νοτιοανατολική Ευρώπη, έχοντας, μετά το τέλος του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου, στρέψει την προσοχή της στην Κεντρική και την Ανατολή Ευρώπη (Τσεχοσλοβακία, Πολωνία, Ρουμανία και Γιουγκοσλαβία), αναζητώντας εξισορροπητικά

63. Κλάψης – Κούμας, *Εθνικός Διχασμός*, 114-120.

ερείσματα σε ενδεχόμενη αναβίωση του γερμανικού милитарισμού. Η Βρετανία, αν και είχε στηρίξει τα ελληνικά επιχειρήματα στη Συνδιάσκεψη της Λωζάννης, είχε επιστρέψει στην πολιτική της ένδοξης απομόνωσης, αρνούμενη να αναλάβει οποιαδήποτε δέσμευση στην ηπειρωτική Ευρώπη. Η Ιταλία, μετά το Συνέδριο Ειρήνης των Παρισίων, είχε σταδιακά εξελιχθεί σε αναθεωρητική δύναμη και σε αποσταθεροποιητικό παράγοντα – γεγονός που κινδύνευε να τη φέρει σε τροχιά σύγκρουσης, τόσο με τη Γιουγκοσλαβία όσο και την Ελλάδα. Οι σχέσεις, τέλος, της Ελλάδας με τα δύο «αποσυνάγωγα» κράτη της διεθνούς κοινότητας, τη Γερμανία και τη Σοβιετική Ένωση ήταν σχεδόν ανύπαρκτες [αρ. 38].⁶⁴

Κάτω από αυτές τις συνθήκες, οι ελληνικές κυβερνήσεις αναζητήσαν σε πρώτη φάση τα μέσα για την αντιμετώπιση του προβλήματος ασφάλειας στην Κοινωνία των Εθνών (ΚτΕ) και το σύστημα της συλλογικής ασφάλειας. Αυτό παρέπεμπε σε μια μορφή οργάνωσης της διεθνούς κοινωνίας, σύμφωνα με το οποίο σε περίπτωση που ένα κράτος-μέλος της ΚτΕ δεχόταν επίθεση, όλα τα μέλη του οργανισμού θα στρέφονταν από κοινού κατά του επιτιθέμενου. Στη σύλληψη αυτή, η ασφάλεια του κάθε κράτους-μέλους της ΚτΕ δεν θα εναπόκειτο μόνον σε εθνικές πολιτικές δυνατότητες και αποφάσεις, αλλά στη συλλογική δράση των μελών της διεθνούς κοινωνίας. Εντούτοις, οι ελληνικές προσδοκίες από την ΚτΕ έμελλε να διαψευστούν με τον πιο οδυνηρό τρόπο τον Αύγουστο του 1923, όταν ιταλικά στρατεύματα, με πρόφαση τη δολοφονία του Ιταλού στρατηγού Ενρίκο Τελλίνι (Enrico Tellini) στην ελληνοαλβανική μεθόριο, βομβάρδισαν και κατέλαβαν την ανοχύρωτη Κέρκυρα. Η παραπομπή του ζητήματος από τη Γενική Συνέλευση της ΚτΕ στην Πρεσβευτική Συνδιάσκεψη και τελικά η καταδίκη της Ελλάδας, που υποχρεώθηκε να καταβάλει σημαντική αποζημίωση στην εμφανώς επιτιθέμενη Ιταλία, δημιούργησε εύλογη δυσπιστία στην Αθήνα σχετικά με την αμεροληψία και την αποτελεσματικότητα του οικουμενικού οργανισμού της Γενεύης [αρ. 3]. Έκτοτε, η Ελλά-

δα θα αναζητούσε τις αναγκαίες εγγυήσεις για την ασφάλειά της, είτε στην αποκατάσταση των διμερών σχέσεων της με τα γειτονικά της κράτη, είτε στο παραδοσιακό σύστημα των συμμαχιών.⁶⁵

Παρ' όλα αυτά, η μεταβίβαση της εξουσίας από την Επανάσταση στα πολιτικά κόμματα και η επιστροφή στην κοινοβουλευτική ομαλότητα (στον βαθμό που αυτή επετεύχθη) δεν οδήγησαν στην εξομάλυνση των σχέσεων της Ελλάδας με τα γειτονικά της κράτη, ούτε έφεραν τη χώρα εγγύτερα στις Μεγάλες Δυνάμεις. Οι κυβερνήσεις που προέκυψαν από τη Δ' Εθνοσυνέλευση, όχι μόνον απέτυχαν να βγάλουν τη χώρα από τη διπλωματική απομόνωση, αλλά επιπλέον βρέθηκαν αντιμέτωπες με νέες προκλήσεις και απρόβλεπτες αναταράξεις, για τις οποίες η ελληνική πλευρά έφερε συχνά βαρύτερη ευθύνη. Αυτή ήταν η περίπτωση του περίφημου Πρωτοκόλλου Πολίτη - Καρφώφ, το οποίο υπέγραψαν η Ελλάδα και η Βουλγαρία στις 29 Σεπτεμβρίου 1924 και με το οποίο επιχειρούσαν να διευθετήσουν μια σειρά από προβλήματα σχετικά με την προστασία των εκατέρωθεν μειονοτικών πληθυσμών. Η έμμεση αναγνώριση των σλαβόφωνων της Μακεδονίας ως βουλγαρικής μειονότητας και η παραχώρηση στη Σόφια του δικαιώματος παρέμβασης στις ελληνικές υποθέσεις, προκάλεσε την έντονη αντίδραση όχι μόνον των ελληνικών αρχών, που θεωρούσαν ότι ο αντιπρόσωπος της Ελλάδας στην ΚτΕ Νικόλαος Πολίτης [αρ. 53] είχε υπερβεί τα όρια των αρμοδιοτήτων του, αλλά κυρίως της Γιουγκοσλαβίας. Θεωρώντας ότι το Πρωτόκολλο Πολίτη - Καρφώφ αμφισβητούσε εμμέσως πλην σαφώς τον εθνικό χαρακτήρα και των κατοίκων της γιουγκοσλαβικής Μακεδονίας, το Βελιγράδι προχώρησε, τον Νοέμβριο του 1924, στην καταγγελία της ελληνοσερβικής συνθήκης του 1913. Η ορθή απόφαση της ελληνικής Βουλής να μην επικυρώσει το Πρωτόκολλο Πολίτη - Καρφώφ, όχι μόνο δεν οδήγησε στην άμεση αποκατάσταση των ελληνογιουγκοσλαβικών σχέσεων, αλλά προκάλεσε την περαιτέρω ψύχρανση των σχέσεων Αθήνας - Σόφιας.⁶⁶

64. Σβολόπουλος, *Η ελληνική εξωτερική πολιτική, 185-193*.

65. Βλ. αναλυτικά, Παπαφλωράτος, *Η ελληνοϊταλική κρίση του 1923*.

66. Βλ. αναλυτικά, Τούντα-Φεργάδη, *Ελληνοβουλγαρικές μειονότητες*.

Η ανάληψη της διακυβέρνησης της χώρας από τον Θεόδωρο Πάγκαλο επιδείνωσε την ήδη εξασθενημένη διπλωματική θέση της Ελλάδας. Έχοντας ως πρωταρχικό στόχο την προσφυγή σε νέα ένοπλη αναμέτρηση με την Τουρκία για την αναθεώρηση της Συνθήκης της Λωζάννης, ο Πάγκαλος δεν δίστασε να προχωρήσει σε εθνικά επιζήμιες παραχωρήσεις προς τη Γιουγκοσλαβία, προκειμένου να διασφαλίσει την υποστήριξή της έναντι ενδεχόμενης απόπειρας της Βουλγαρίας να επιτεθεί στα νώτα του ελληνικού στρατού.⁶⁷ Ήδη, μετά την ακύρωση του Πρωτοκόλλου Πολίτη - Καλφώφ, οι σχέσεις της Ελλάδας με τη Βουλγαρία είχαν δεχτεί νέο πλήγμα λόγω της απόφασης του Πάγκαλου να διατάξει, τον Οκτώβριο του 1925, το Γ' Σώμα Στρατού να επιτεθεί στη βουλγαρική πόλη του Πετριτσίου, σε αντίποινα για τη δολοφονία Έλληνα αξιωματικού στην ελληνοβουλγαρική μεθόριο. Η –σωστή αυτήν τη φορά– καταδίκη της Ελλάδας από το Συμβούλιο της ΚτΕ ως μοναδικής υπεύθυνης για το επεισόδιο και ο εξαναγκασμός της στην καταβολή υψηλού χρηματικού ποσού στη Σόφια ως αποζημίωση δεν επρόκειτο να συμβάλουν στην εξομάλυνση των ελληνοβουλγαρικών σχέσεων.⁶⁸

Κάτω από αυτές τις συνθήκες, το έργο της Οικουμενικής Κυβέρνησης, που σχηματίστηκε μετά την πτώση της παγκαλικής δικτατορίας, ήταν εξαιρετικά δύσκολο. Οι σχέσεις με το Βελιγράδι και τη Σόφια βρίσκονταν στο χειρότερο δυνατό σημείο, ενώ η εφαρμογή της ελληνοτουρκικής Σύμβασης για την Ανταλλαγή των Πληθυσμών παρέμενε εκκρεμής, με αποτέλεσμα να μην είναι εφικτή η εξομάλυνση των σχέσεων Αθήνας - Άγκυρας. Αντιμέτωπος με δυσκολίες που έμοιαζαν ανυπέρβλητες, ο Ανδρέας Μιχαλακόπουλος, υπουργός Εξωτερικών της κυβέρνησης Ζαΐμη, ανέλαβε σημαντικές πρωτοβουλίες για έξοδο της Ελλάδας από τη διεθνή απομόνωση στην οποία είχε περιέλθει από τις αρχές της δεκαετίας του 1920. Πρώτο σημαντικό βήμα προς την κατεύθυνση αυτήν υπήρξε η υπο-

γραφή του ελληνορουμανικού Συμφώνου «μη έπιθέσεως και διαιτισίας», τον Μάρτιο του 1928.⁶⁹ Παράλληλα, ο Μιχαλακόπουλος προέβη σε διπλωματικά ανοίγματα προς την κατεύθυνση, τόσο της Τουρκίας, όσο και της Ιταλίας, με τον Έλληνα υπουργό να αποζητά σε μια συνεννόηση με τον Μουσολίνι το μέσο για την προώθηση των ελληνικών συμφερόντων στη Νοτιοανατολική Ευρώπη. Αν και το 1927-1928 οι ελληνοϊταλικές σχέσεις βελτιώθηκαν σημαντικά, ο Μιχαλακόπουλος δεν πρόλαβε να πετύχει τη συνομολόγηση διμερούς συμφωνίας, ικανής να ενισχύσει τη διεθνή θέση της χώρας, καθώς το καλοκαίρι του 1928 η Οικουμενική Κυβέρνηση έπεσε και στην εξουσία επανήλθε ο Βενιζέλος.⁷⁰

Κινούμενος στη γραμμή που είχε χαράξει ο Μιχαλακόπουλος, ο Βενιζέλος ήταν εκείνος που τελικά πέτυχε την αποκατάσταση της ελληνικής διπλωματικής ισχύος. Έχοντας πλήρη επίγνωση των κανόνων του συστήματος της ισορροπίας ισχύος, σταθερός υπέρμαχος των κανόνων της ανοιχτής διπλωματίας και των αρχών της ΚτΕ, ο Βενιζέλος αποκατέστησε μέσα σε διάστημα μόλις δύο ετών, από το 1928 έως το 1930, τις σχέσεις της Ελλάδας, τόσο με τις Μεγάλες Δυτικές Δυνάμεις (Γαλλία, Βρετανία και Ιταλία) [αφ. 167, 168], όσο και με τα γειτονικά της κράτη –με εξαίρεση τη Βουλγαρία και την Αλβανία. Εκμεταλλευόμενος το ευνοϊκό διεθνές περιβάλλον, έτσι όπως διαμορφώθηκε μετά την υπογραφή των συμφωνιών του Λοκάρνο τον Οκτώβριο του 1925, ο Έλληνας πρωθυπουργός προέβη στην υπογραφή διμερών συμφώνων φιλίας διαδοχικά με την Ιταλία (23 Σεπτεμβρίου 1928), τη Γιουγκοσλαβία (27 Μαρτίου 1929) και την Τουρκία (30 Οκτωβρίου 1930). Έτσι, χάρη στις πρωτοβουλίες του ηγέτη των Φιλελευθέρων, στα τέλη της δεκαετίας του 1920 η διεθνής θέση της χώρας αναβαθμίστηκε σημαντικά και το περιφερειακό πρόβλημα ασφάλειας μειώθηκε αισθητά.⁷¹

67. Σπέντζος, *Το ζήτημα της ασφάλειας της Ελλάδος*, 206-219.

68. Για το επεισόδιο του Πετριτσίου, βλ. σχετικά, Βαγρος, *The League' Πλουμίδης, Η ελληνοβουλγαρική κρίση του 1924-25*.

69. Βλ. αναλυτικά, Σβολόπουλος, «Το ελληνο-ρουμανικό σύμφωνο», 151-162' Τούντα-Φεργάδη, «Ο Νικολάε Τιτουλέσκου και η Βαλκανική Προσέγγιση», 541-561.

70. Βλ. σχετικά, Κλάψης, *Ανδρέας Μιχαλακόπουλος*, 141-202.

71. Για την εξωτερική πολιτική της τελευταίας βενιζελικής τετραετίας, βλ. αναλυτικά, Καραμανλής, *Ο Ελευθέριος Βενιζέλος*.

Η αποκατάσταση των προσφύγων: το μεγαλύτερο επίτευγμα του ελληνικού κράτους

Τη δεκαετία του 1920 η Ελλάδα βρέθηκε αντιμέτωπη με ένα ιδιαίτερα οξύ προσφυγικό πρόβλημα. Βέβαια, το ελληνικό κράτος από συστάσεώς του αποτελούσε πόλο υποδοχής προσφυγικών ρευμάτων Ελλήνων της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και των Βαλκανίων, σε περιόδους επαναστάσεων και μειζόνων ανακατατάξεων. Το φαινόμενο αυτό εντάθηκε τη δεκαετία του 1910 λόγω των Βαλκανικών Πολέμων και του πρώτου μεγάλου ανθελληνικού διωγμού που εξαπέλυσαν οι Νεότουρκοι μετά το 1914.⁷² Αν, όμως, το ελληνικό κράτος είχε ήδη δημιουργήσει μηχανισμούς για την αντιμετώπιση του προσφυγικού ζητήματος, αυτό που συνέβη μετά το 1922 ήταν πρωτοφανές: μέσα σε μικρό χρονικό διάστημα, οι πρόσφυγες που έφτασαν στην Ελλάδα αντιστοιχούσαν περίπου στο 25% του πληθυσμού της χώρας· μιας χώρας οικονομικά καθημαγμένης, βαθιά δικασμένης και διεθνώς απομονωμένης, που έδειχνε ανήμπορη να ανταπεξέλθει στο τιτάνιο έργο της περίθαλψης και της αποκατάστασης των εκατοντάδων χιλιάδων προσφύγων. Παρ' όλα αυτά, το ελληνικό κράτος, παρά τα μεγάλα δομικά προβλήματα που αντιμετώπιζε, όχι μόνο στάθηκε στο ύψος των περιστάσεων, αλλά μέσα σε λίγα χρόνια πέτυχε την αγροτική και (σε μικρότερο βαθμό) την αστική αποκατάσταση των προσφύγων.

Πρώτο μέλημα της Επανάστασης των Πλαστήρα - Γονατά αμέσως μετά την κατάρρευση του μικρασιατικού μετώπου ήταν η αντιμετώπιση των πρώτων πιεστικών αναγκών των προσφύγων: σίτιση, ιατρική περίθαλψη και στέγαση. Για τον λόγο αυτόν, η Επανάσταση προχώρησε στην ίδρυση του Ανωτάτου Τεχνικού Συμβουλίου επί της Περιθάλψεως των Προσφύγων (εντός του Υπουργείου Περιθάλψεως) και το Ταμείο Περιθάλψεως Προσφύγων (υπό την εποπτεία του Υπουργείου Περιθάλψεως) με βασική αποστολή την προσωρινή

στέγαση των προσφύγων. Στις αρχές του 1923 ιδρύθηκε η Διεύθυνσις Αστικής Εγκαταστάσεως Προσφύγων στο Υπουργείο Υγιεινής, Προνοίας και Αντιλήψεως, ενώ τα υπουργεία Συγκοινωνιών και Στρατιωτικών επιφορτίστηκαν αντίστοιχα με την αντιμετώπιση της ελονοσίας και τη διανομή ειδών ιματισμού. Οι βασικοί αυτοί κρατικοί φορείς έτυχαν της πολύτιμης συμπαράστασης μη κρατικών οργανώσεων (όπως π.χ. του Ελληνικού Ερυθρού Σταυρού, της Χριστιανικής Ενώσεως Νεανίδων, της Πανελληνίας Επιτροπής Δωρεών, του Πατριωτικού Ιδρύματος Περιθάλψεως κ.ά.) και αμερικανικών φιλανθρωπικών οργανώσεων (όπως ήταν π.χ. η Athens American Relief Committee, η American Friends of Greece, η Near East Relief και ο Αμερικανικός Ερυθρός Σταυρός). Χάρη στον συντονισμό όλων αυτών των φορέων μπόρεσε να διασφαλιστεί –στο μέτρο πάντα του εφικτού και δεδομένων των ιδιαίτερα πιεστικών συνθηκών– η επιβίωση και η πρώτη εγκατάσταση των προσφύγων.⁷³ Και αυτό ήταν ένα επίτευγμα που θα πρέπει να πιστωθεί στην αποφασιστικότητα που έδειξε η Επανάσταση Πλαστήρα - Γονατά κατά τους πρώτους μήνες μετά την κατάληψη της εξουσίας.

Ωστόσο, τα βραχυπρόθεσμα μέτρα –όσο αποτελεσματικά και αν ήταν– δεν επαρκούσαν. Το πρωτοφανές κύμα προσφύγων που είχε ήδη φτάσει στη χώρα –και θα εξακολουθούσε να μεγαλώνει τα επόμενα χρόνια– απαιτούσε μόνιμες λύσεις, τις οποίες δεν μπορούσε να βρει μόνη της η Ελλάδα λόγω των περιορισμένων πόρων. Για τον λόγο αυτόν, η Αθήνα απευθύνθηκε στην Κοινωνία των Εθνών, η οποία, χάρη στη δράση του ύπατου αρμοστή για τους πρόσφυγες, Φρίντγιουφ Νάνσεν (Fridtjof Nansen), είχε ήδη επιτελέσει σημαντικό ανθρωπιστικό έργο. Αποτέλεσμα της ελληνικής προσφυγής στην ΚτΕ υπήρξε η συγκρότηση της Επιτροπής Αποκαταστάσεως Προσφύγων (ΕΑΠ) τον Σεπτέμβριο του 1923. Επρόκειτο ουσιαστικά για ένα αυτόνομο οργανισμό διοικούμενο από τετραμελές συμβούλιο: δύο μέλη

72. Ανδριώτης, *Πρόσφυγες στην Ελλάδα*, 36-72.

73. Ανδριώτης, *Πρόσφυγες στην Ελλάδα*, 167-201.

θα διορίζονταν από την ελληνική κυβέρνηση και δύο από την Κτε (ένας Αμερικανός και ένας Βρετανός), εκ των οποίων ο ένας θα αναλάμβανε χρέη προέδρου. Πρώτος πρόεδρος της ΕΑΠ διετέλεσε ο Χένρι Μόργκενταου (Henry Morgenthau) και μέλη ο Τζων Κάμπελ (John Campbell), ο Στέφανος Δραγούμης και ο Περικλής Αργυρόπουλος. Η ελληνική κυβέρνηση, από την πλευρά της, διέθεσε στην ΕΑΠ το απαραίτητο διοικητικό και τεχνικό προσωπικό από το Υπουργείο Προνοίας και Αντιλήψεως και το Υπουργείο Γεωργίας, τη διαχείριση των πόρων από τα δύο προσφυγικά δάνεια (του 1924 και του 1928), καθώς και εκατοντάδες χιλιάδες στρέμματα γης (κυρίως επρόκειτο για τη γη ανταλλάξιμων μουσουλμάνων και Βουλγάρων) για την εγκατάσταση των προσφύγων και την ανέγερση αστικών συνοικισμών.⁷⁴

Το έργο που επιτέλεσε η ΕΑΠ μέσα σε επτά μόλις χρόνια ήταν πράγματι εντυπωσιακό. Έως τη διάλυσή της το 1930, είχε πετύχει την αγροτική αποκατάσταση περίπου 580.000 προσφύγων, στην πλειοψηφία τους στη Δυτική Θράκη και τη Μακεδονία. Εξάλλου, στόχος της ΕΑΠ δεν ήταν απλώς και μόνον η στεγαστική αποκατάσταση των προσφύγων, αλλά και η παραγωγική και κοινωνική τους ένταξη –και σε αυτόν τον τομέα η συνεισφορά της υπήρξε αναμφίβολα θετική. Όσον αφορά την αστική αποκατάσταση, αυτή δεν υπήρξε τόσο έργο της ΕΑΠ, αλλά κυρίως του ελληνικού κράτους. Αντίθετα με την αγροτική αποκατάσταση, που εκ των πραγμάτων ήταν πιο εύκολη υπόθεση, η αστική προχώρησε με πιο αργούς ρυθμούς. Ξεκίνησε με τη δημιουργία τριών συνοικισμών στην Αθήνα (Νέα Ιωνία, Καισαριανή και Παγκράτι) και ενός στον Πειραιά (Κοκκινιά), ενώ πολλοί πρόσφυγες είχαν ήδη αρχίσει να εγκαθίστανται στην Καλλιθέα, τον Υμηττό και τον Ταύρο.

Το τιτάνιο έργο της εγκατάστασης και της αποκατάστασης των προσφύγων κατά τα έτη 1922-1930 δεν ήταν απαλλαγμένο από αδυναμίες, αστοχίες και προβλήματα. Η διαδικασία της αγροτικής

αποκατάστασης προκαλούσε συχνά συγκρούσεις και αντεγκλήσεις μεταξύ γηγενών και προσφύγων [αφ. 132]. Όσον αφορά την αστική αποκατάσταση, έως τα τέλη της δεκαετίας του 1920 είχε ολοκληρωθεί η ανέγερση μόλις 27.500 κατοικιών σε 125 συνοικισμούς, ενώ η επαγγελματική ένταξη των αστών προσφύγων δεν ήταν εξίσου επιτυχής.⁷⁵ Το ζήτημα της αποζημίωσης των ανταλλαξιμων προκαλούσε εντάσεις και προστριβές ανάμεσα στους πρόσφυγες και τις κρατικές υπηρεσίες έως την υπογραφή του ελληνοτουρκικού συμφώνου τον Ιούνιο του 1930, με το οποίο ο Ελευθέριος Βενιζέλος και ο Μουσταφά Κεμάλ συμφώνησαν στον αμοιβαίο συμψηφισμό των περιουσιών, τόσο των ανταλλαξιμων, όσο και των μη ανταλλαξιμων που είχαν δοθεί στους πρόσφυγες –επρόκειτο για αναγκαία συμφωνία, με μεγάλο όμως πολιτικό κόστος, που δεν δίστασε να επωμιστεί ο Έλληνας πρωθυπουργός.⁷⁶

Η έντιμη αποτίμηση του έργου που πραγματοποίησε το ελληνικό κράτος με τη συμπάρσταση μη κρατικών οργανώσεων αλλά και της διεθνούς κοινότητας για την αντιμετώπιση του προσφυγικού προβλήματος προϋποθέτει μια ακόμα διευκρίνιση: η αποκατάσταση των προσφύγων υπήρξε έργο του βενιζελισμού. Πράγματι, τη δεκαετία του 1920 ο αντιβενιζελισμός, όχι μόνο δεν στήριξε εμπράκτως την αποκατάσταση των προσφύγων, αλλά σε αρκετές περιπτώσεις ενθάρρυνε την επιθετικότητα των γηγενών εναντίον τους. Μάλιστα, πολιτευτές του Λαϊκού Κόμματος υπόσχονταν ακόμα και την εκδίωξη των προσφύγων και τη διανομή της γης τους στους γηγενείς, καταδεικνύοντας την εχθρότητα με την οποία αντιμετώπιζε ένα τουλάχιστον μέρος της αντιβενιζελικής παράταξης τον προσφυγικό πληθυσμό. «Τέτοια περιστατικά», σχολιάζει ο Γιώργος Θ. Μαυρογορδάτος, «επιβεβαίωναν συνεχώς την εικόνα του Βενιζελισμού ως *μόνου* προστάτη και εγγυητή ακόμη και της προσωπικής ασφάλειας των προσφύγων»⁷⁷ [αφ. 129, 133].

74. Βλ. αναλυτικά, Χατζηκυριακίδης, «Η Επιτροπή Αποκαταστάσεως Προσφύγων και η αγροτική εγκατάσταση», 77-143.

75. Σωτηρόπουλος, «Η υποδοχή και αποκατάσταση», 152-158.

76. Βλ. αναλυτικά, Κλάψης, *Το ελληνοτουρκικό οικονομικό σύμφωνο*.

77. Μαυρογορδάτος, *Μετά το 1922*, 186-190.

Η δεκαετία του 1920: ένας απολογισμός

Τα πρώτα χρόνια μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή και την κατάρρευση της Μεγάλης Ιδέας ήταν δίχως αμφιβολία τραυματικά. Οι προσδοκίες για εθνική ολοκλήρωση του ελληνισμού διαψεύστηκαν και η μετάβαση στο νέο διεθνές περιβάλλον ήταν επώδυνη για ένα μικρό κράτος απομονωμένο και οικονομικά κατεστραμμένο, όπως η Ελλάδα. Η εμφάνιση νέων αναθεωρητικών και ηγεμονικών τάσεων στη Νοτιοανατολική Ευρώπη προκαλούσε την εύλογη ανησυχία της Αθήνας, ενώ η προσδοκία ότι η ΚτΕ θα προσέφερε τις αναγκαίες εγγυήσεις για την κατοχύρωση της ελληνικής ασφάλειας αποδείχτηκε μη ρεαλιστική. Οι προσπάθειες που κατέβαλε το πολιτικό σύστημα για υπέρβαση του Εθνικού Διχασμού, όσο φιλότιμες και αν ήταν, δεν ήταν αρκετές για να επαναφέρουν τη χώρα σε συνθήκες ομαλού κοινοβουλευτικού βίου. Στρατιωτικά κινήματα, θεσμικές εκτροπές και αντικοινοβουλευτικές πρακτικές κάθε άλλο παρά συνέβαλαν στην ηθική ανύψωση του δημοκρατικού πολιτεύματος, σε μια εποχή αμφισβήτησης των φιλελεύθερων ιδεών. Το εκσυγχρονιστικό πρόγραμμα του Βενιζέλου, φιλόδοξο στη σύλληψη και πραγματιστικό στην εφαρμογή του, παρέμεινε ατελές λόγω μιας πρωτοφανούς όσο και απρόσμενης παγκόσμιας οικονομικής κρίσης.

Δεν πήγαν όμως όλα «στραβά» κατά τη δεκαετία του 1920. Ο κρατικός μηχανισμός αποδείχτηκε ικανός να ανταποκριθεί στις μείζονες προκλήσεις της αμυντικής ασφάλειας και κυρίως της προσφυγής κρίσης. Η διπλωματικά απομονωμένη Ελλάδα βρήκε έμπρακτη στήριξη στη διεθνή κοινότητα, όταν ζήτησε επανειλημμένα τη συνδρομή της, προκειμένου να φέρει εις πέρας το τεράστιο έργο της περίθαλψης και της αποκατάστασης των εκατοντάδων χιλιάδων προσφύγων. Παρά τα τεράστια κοινωνικά και οικονομικά προβλήματα, η Ελλάδα της δεκαετίας του 1920 (αλλά και του 1930) δεν γνώρισε τις ιδεολογίες του ολοκληρωτισμού και της μισαλλοδοξίας που την ίδια περίοδο σάρωναν την Ευρώπη. Οι πρόσφυγες, μαζί με τη δυστυχία και την απώλεια, έφεραν στη νέα τους πατρίδα ένα υπέροχο πολιτισμό, την εργατικότητα τους και την προκοπή, συμβάλλοντας σημαντικά στην πρόοδο του ελληνικού κράτους και τη διαμόρφωση της σύγχρονης ελληνικής ταυτότητας. Και βέβαια, στην Ελλάδα των αντιφάσεων και των διλημμάτων, στην Ελλάδα της δεκαετίας του 1920, άρχισαν να διαμορφώνονται ευρύτερες συναινέσεις όσον αφορά τον διεθνή προσανατολισμό της χώρας προς την κατεύθυνση του ανεπτυγμένου κόσμου, προς την κατεύθυνση της Ευρώπης.

Βιβλιογραφία

Βίος και πολιτεία του Νίκου Ε. Καστανάκη & Οι γελοιογραφίες του Νίκου Ε. Καστανάκη

Αντζακα-Βέν Ευ. – Παυλόπουλος Δ., «Οι Νέοι Μεγάλοι Εκδοτικοί Φορείς της Αθήνας. Τυπογραφεία - Εκδοτικοί Οίκοι (19ος-20ός αι.)», *Πεντακόσια Χρόνια Έντυπης Παράδοσης του Νέου Ελληνισμού (1499-1999)* (κατάλογος έκθεσης, Βουλή των Ελλήνων, επιμ. Κ. Σπ. Στάικος – Τρ. Ε. Σκλαβενίτης, Αθήνα 2000).

«Από τὴν ἔκθεσιν τῶν χιουμοριστῶν», *Νέα Ἑστία* 5 (15 Ιουνίου 1927), 320.
Αρχέλαος, «Η γελοιογραφία φουντώνει... Μνήμες για σκιτσογράφους που χάριζαν το χαμόγελο, κάποτε σε καιρούς καταθλιπτικούς», εφ. *Η Καθημερινή (Επτά Ημέρες)*, επιμ. Κ. Λιόντης, 19 Φεβρουαρίου 1995 [αναδημ.: εφ. *Η Καθημερινή (Επτά Ημέρες)*, τ. 44: *Ελληνική Γελοιογραφία: Δύο Αιώνες Σάτιρας* (Αθήνα 2001)].

Βατόπουλος Ν., «Τα “Κλασσικά” των παιδικών μας χρόνων. Η “Καθημερινή” από το Σάββατο 15 Ιουνίου –και κάθε Σάββατο– θα προσφέρει ένα τεύχος της σειράς “Κλασσικά Εικονογραφημένα”», εφ. *Η Καθημερινή*, 9 Ιουνίου 2002.

Βουλγαρίδης Τ., *Λιθογραφία, η ζωή μου* (Αθήνα 2001).

[Βουρνάς Α.]. «Ο Λ. Πορφύρας του Καστανάκη», *Συλλογές* 392 (Μάρτιος 2018).

[Βουρνάς Α.], «Το γλωσσικό μας ζήτημα και η δημοτική στην επιστήμη, μια σχηματική επισκόπηση και σκίτσα του Ν. Καστανάκη», *Συλλογές* 402 (Ιανουάριος 2019).

[Βουρνάς Α.], «Διαφήμιση Καστανάκη», *Συλλογές* 407 (Ιούνιος 2019).

[Βουρνάς Α.], «Ν. Τσελεμεντές και Καστανάκης», *Συλλογές* 430 (Μάιος 2021).

Βυζάντιος Π., «Άγγελος Σπαχίς», *Ζυγός* 63 (Φεβρουάριος 1961).

Γεωργουσόπουλος Κ., «“Μίμψις πράξεως φαύλης και γελοίας”», στο: Γ. Παπαγεωργίου (επιμ.), *Έλληνες γελοιογράφοι του 20ού αιώνα (1901-1999)* (πρόλ. Φρ. Γερμανός, κείμεν. Κ. Γεωργουσόπουλος, Αθήνα 1999).

«Γιὰ τοὺς κατσούφηδες Ἀθηναίους. Ἐντυπώσεις ἀπὸ τὴν χιουμοριστικὴν ἔκθεσιν τῶν σκιτσογράφων μας», εφ. *Ἀκρόπολις*, 10 Δεκεμβρίου 1936.

[Γιοφύλλης Φ.], «Η χιουμοριστική ἔκθεσις. Τὰ ἔργα 24 σχεδιαστῶν μας», εφ. *Ἡ Κυριακὴ τοῦ Ἐλευθέρου Βήματος*, 8 Μαΐου 1927.

[Γιοφύλλης Φ.], «Ζωγραφική: Ἡ χιουμοριστικὴ ἔκθεσις. Γύρω στὸ Γαλάνη. Κοσ καὶ Κα Ἀσπρογέρακα. Τρεῖς ἄλλες ἐκθέσεις (Κατίνα Μαρινάκη, Γ. Προκοπίου, Γ. Κόσμος καὶ Φ. Ρωκ)», *Πρωτοπορία*, τχ. 2 (Φεβρουάριος 1929).

[Γιοφύλλης Φ.], «Εἰκαστικὲς Τέχνες: Ἡ τρίτη χιουμοριστικὴ ἔκθεσις», *Δελτίο Κριτικῆς* 3-4 (Ιούνιος-Ιούλιος 1932).

[Γιοφύλλης Φ.], «Τέχνη καὶ Εὐθυμία: Ἡ χιουμοριστικὴ ἔκθεσις τοῦ Συνδέσμου Σκιτσογράφων», εφ. *Ἐθνικὴ*, 14 Δεκεμβρίου 1936.

[Γιοφύλλης Φ.], *Ἱστορία τῆς Νεοελληνικῆς Τέχνης (Ζωγραφικῆς, Γλυπτικῆς, Χαρακτικῆς, Ἀρχιτεκτονικῆς καὶ Διακοσμητικῆς), 1821-1941*, τ. Β΄ (Αθήνα 1963).

Γκολομπιάς Γ., «Νίκος Κεσσανλής (Παπατρέχας), ἕνας σπουδαῖος γελοιογράφος», *Συλλογές* 231 (Μάρτιος 2004).

75 χρόνια 1931-2006 Παπαστράτος (συλλογὴ τεκμηρίων-συγγραφή κειμένων Ν. Μέλιος – Ευ. Μπαφούνη, Αθήνα 2006).

Ἐγκυκλοπαιδικὸν Λεξικὸν Ἐλευθερουδάκη, τ. 7 (*Συμπλήρωμα*) (Αθήνα 1964).

Ἐγκυκλοπαίδεια τοῦ Ἑλληνικοῦ Τύπου, 1784-1974. Εφημερίδες, Περιοδικά, Δημοσιογράφοι, Εκδότες, τ. Β΄ (επιμ. Λ. Δρούλια – Γ. Κουτσοπανάγου, Αθήνα 2008).

Ἑλληνες ζωγράφοι καὶ γλύπται τοῦ εἰκοστοῦ αἰῶνος (κατάλογος ἔκθεσης, Πνευματικὸ Κέντρο Δήμου Ἀθηναίων, Αθήνα 1974).

Εμπειρικός Α., *Γράμματα στὸν πατέρα, τὸν ἀδελφὸ τοῦ Μαράκη καὶ τὴν μητέρα [1921-1935]* (Αθήνα 2009).

Ἐμπορικὸς ὁ Βιομηχανικὸς Ὀδηγὸς Ἀθηνῶν – Πειραιῶς – Προαστείων Ἰγυλέση, 1939 (Αθήνα 1939).

Ζαννίδης Δ., «Ο πολυπράγμων Νίκος Καστανάκης», 1922. *με ξιφολόγη καὶ γραφίδα στο Μικρασιατικὸ Μέτωπο. Ἀρχεαικὲς Συλλογές τῆς ΕΣΗΕΑ* (Αθήνα 2022).

Ζιώγας Η., «Αἰσθητικὰ σημεῖωματα: Ἡ ἔκθεσις τῶν χιουμοριστῶν», *Νεοελληνικὰ Γράμματα* 110 (7 Ιανουαρίου 1939).

Ἡ Κυριακὴ τοῦ Ἐλευθέρου Βήματος, 12 Δεκεμβρίου 1926.

Interim, «Ἡ δευτέρα οὐμοριστικὴ ἔκθεσις», *Περιοδικὸν τῆς Μεγάλης Ἑλληνικῆς Ἐγκυκλοπαιδείας* 165 (13 Ιανουαρίου 1929).

Ἱστορικὴ καὶ Ἐθνολογικὴ Εταιρεία τῆς Ἑλλάδος, *Τὸ Ἔπος τοῦ '40* (πρόλ. Ι. Μαζαράκης-Αινιάν, εισ.-κείμεν. Ευ. Παπασπύρου-Καραδημητρίου, Αθήνα 1987).

Ἱστορικὴ καὶ Ἐθνολογικὴ Εταιρεία τῆς Ἑλλάδος - Ἐθνικὸ Ἱστορικὸ Μουσεῖο, *Πενάκια... «εφ' ὄπλου!»*. *Ο ελληνοϊταλικὸς πόλεμος τοῦ 1940 στὶς γελοιογραφίες τῆς εποχῆς* (κείμεν.-τεκμηρίωση Ν. Καστρίτη, Αθήνα 2012).

Ἰστεκλής Ν., *Ἱστορία τῶν Ταταούλων. Ἀπὸ ἀρχαιοτάτων χρόνων μέχρι σήμερα, μια μικρὴ Ἀθήνα στὴν Πόλη* (Αθήνα 2011).

Καλλιγιάς Μ., «Ζ΄ Χιουμοριστικὴ», εφ. *Ἐλεύθερον Βῆμα*, 10 Ιουνίου 1940.

Καράογλου Χ.Α., *Το περιοδικό «Μούσα» (1920-1923). Ζητήματα ιστορίας της νεοελληνικής λογοτεχνίας* (Αθήνα 1991).

Κ.[ωριαντόπουλος] Μ.[ιχαήλ], «Καλλιτεχνική κίνησης: Ἡ ἔκθεσις τῶν Ἑλλήνων σκιτσογράφων», εφ. *Ἡ Καθημερινή*, 24 Ἀπριλίου 1927.

Καιροφύλας Γ., *Το ημερολόγιο ενός Αθηναίου δημοσιογράφου* (Αθήνα 2001).

Καλλιτέχνες και Λογοτέχνες στα Αναγνωστικά, 1860-1960 (κατάλογος έκθεσης, επιμ. Α. Δημαράς – Δ. Καψάλης, Μέγαρο Εϋνάρδου, Αθήνα 2010).

Καλλονάς Δ., *Σύγχρονοι Ἑλληνες ζωγράφοι καὶ γλύπτες* (Αθήνα 1943).

Καραϊσκος Δ., «Ένας γραφίστας, κρυμμένος θησαυρός. Φως στο έργο του ξεχασμένου πρωτομάστορα των ελληνικών εντύπων Νίκου Καστανάκη ρίχνει νέο βιβλίο», εφ. *Ἡ Καθημερινή*, 29 Ἰανουαρίου 2023.

Καραχρήστος Σπ., *Ελληνικές Αφίσες* (Αθήνα 1984). 3η έκδ. (Αθήνα 2003).

Καστανάκης Λ., *Με τον Ψυχάρη* (πρόλ. Γ. Καραντώνης, Αθήνα 1986).

Καστανάκης Λ., *Παιδιά Καλών Οικογενειών* (πρόλ.-επιμ. Γ. Καραντώνης, Αθήνα 2013).

Κεφαλληνναίου Ε., *Νεοελληνικά Αλφαβητάρια, 1771-1981* (Αθήνα 1995).

Κόλλια Ε., *Στα χρόνια του Χρήστου Λαμπράκη. Μαρτυρίες και αφηγήσεις για τον Δημοσιογραφικό Οργανισμό Λαμπράκη, 1957-2017* (Αθήνα 2023).

Κοσκινάς Π., *70 χρόνια ελληνικής διαφήμισης, 1870-1940* (Αθήνα 1993).

Κουντουριώτης Φ., *Ἐξήντα χρόνια δημοσιογραφία. Ένας Κόσμος, μιὰ Ἐποχή* (Αθήνα 1975).

Κυριακίδης Γ.Α., *Ἀπὸ τὸ θέατρο τοῦ Τύπου: Ἀνέκδοτα δημοσιογραφικὰ καὶ ἐνθυμήματα τῶν ἐτῶν 1920-1960, ὅπως μοῦ τὰ παράδωσε ἡ μνήμη χωρὶς σειρὰ καὶ τάξι καὶ ἀπὸ τοὺς δρόμους ποὺ διάλεγε κι' ἔπαιρνε μόνη της* (Αθήνα 1960).

Λεξικό Ἑλλήνων Καλλιτεχνῶν. Ζωγράφοι - Γλύπτες - Χαράκτες, 16ος-20ός αἰώνας, τ. 2 (επιστ. επιμ. Εϋ. Δ. Ματθιόπουλος, Αθήνα 1998).

Λιόντης Κ., «Πρόσωπα του Μεσοπολέμου. Το σκίτσο εισβάλλει δυναμικά στον Τύπο και καθιερώνεται ως απαραίτητο στοιχείο του», εφ. *Ἡ Καθημερινή (Ἐπτά Ἡμέρες)*, επιμ. Κ. Λιόντης, 19 Φεβρουαρίου 1995 [αναδημ.: εφ. *Ἡ Καθημερινή (Ἐπτά Ἡμέρες)*, τ. 44, (Αθήνα 2001)].

Λιόντης Κ., *Περὶ γελοιογραφικοῦ σκίτσου & Κώστα Μητρόπουλου* (Αθήνα 2016).

Λιόντης Κ., *Ολίγα τινά περὶ Νίκου Καστανάκη (Γελοιογράφου - Σκιτσογράφου - Γραφίστα)* (Αθήνα 2022).

Λυδάκης Στ., *Λεξικό τῶν Ἑλλήνων ζωγράφων καὶ χαρακτῶν, 16ος-20ός αἰώνας* (Αθήνα 1976), 171 [= *Οἱ Ἑλληνες ζωγράφοι*, τ. 4].

Μάγερ Κ., *Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Τύπου*, τ. Β': *Ἀθηναϊκὲς Ἐφημερίδες, 1901-1959* (Αθήνα 1959).

Μαχαίρας Εϋ., *Ἡ Τέχνη της Αντίστασης. Ποίηση, Πεζογραφία, Θέατρο, Μουσική, Εικαστικές Τέχνες, Φωτογραφία* (1η έκδ. Αθήνα 1999/2η έκδ. 2008).

Μεγάλη Ἑλληνικὴ Ἐγκυκλοπαιδεία, τ. 22 (Αθήνα 1933).

Μικρασιάτες - Κωνσταντινουπολίτες Καλλιτέχνες της Δημοτικής Πινακοθήκης (κατάλογος έκθεσης, κείμε. Ν. Κυριαζή, Πινακοθήκη Δήμου Αθηναίων, Αθήνα 1992).

Μιλλιές Ρ., *Ἡμερολόγιο και μαρτυρίες του Πολέμου και της Κατοχής* (Αθήνα 1982).

Μπαρλάς Τ., «Ἡ κοινωνία μας ἀπὸ τὴν χιουμοριστικὴν της ὄψιν: Ἡ ἔκθεσις τῶν Ἑλλήνων σκιτσογράφων. Τύποι καὶ σκηναὶ τῆς συγχρόνου νεοελληνικῆς ζωῆς», εφ. *Ἡ Καθημερινή*, 23 Δεκεμβρίου 1928.

Μπαρούτας Κ., *Ο Σοσιαλιστικὸς Ρεαλισμὸς στην Ἑλληνικὴ Τέχνη. Κοινωνικό Ὅραμα και Αισθητικοὶ Συμβιβασμοὶ* (Αθήνα 2006).

Νικορέτζος Δ., *Κόπανος. Ο Ρωμηὸς της Σμύρνης. Το ἔπος της σατιρικῆς εφημερίδας του Γ. Ι. Αναστασιάδη* (Αθήνα 2000), τ. Α' και τ. Γ'.

«Ὁ ἀκατάβλητος καὶ λαμπρὸς Καστανάκης», εφ. *Ἔθνος*, 28 Ἀπριλίου 1927.

«Ὁ κ. Καστανάκης...», εφ. *Ἐμπρός*, 8 Μαΐου 1927.

Παῖσιος Ν. Π., «Ένας ξεχασμένος πρωτοπόρος», *Ἄγγελος Σπαχῆς, 1903-1960* (κατάλογος έκθεσης, επιμ. Στ. Ζουμπουλάκης, έρευνα-τεκμηρίωση αρχειακοῦ υλικοῦ και σχεδίων Ν. Π. Παῖσιος, Κ. Ντακόλια, Α. Κυριακώδη, Εθνικὴ Βιβλιοθήκη της Ελλάδος, Αθήνα 2022).

Παναγιωτόπουλος Ι.Μ., «5η χιουμοριστικὴ ἔκθεσις», εφ. *Ἡ Πρωΐα*, 10 Δεκεμβρίου 1936.

Παναγιωτόπουλος Σπ., «Ἡ χιουμοριστικὴ ἔκθεσις», *Παρασκήνια* 34 (7 Ἰανουαρίου 1939).

Παναγιωτόπουλος Σπ., «7η χιουμοριστικὴ στὸ Ζάππειο», *Παρασκήνια* 108 (8 Ἰουνίου 1940).

Παναγιωτόπουλος Σπ., «Νίκος Καστανάκης», *Νέα Ἔστια* 821 (15 Σεπτεμβρίου 1961).

Πανελλήνιος Καλλιτεχνικὴ Ἐκθεσις Ζαππείου, Κατάλογος τῶν ἐκτιθεμένων ἔργων, Ζάππειον Μέγαρον ([Αθήνα] 1952).

Παπάς Α., *μητροπολίτης Ελενουπόλεως, Πολίτες ζωγράφοι και αιογράφοι του δέκατου ένατου και εικοστοῦ αἰώνας* (Αθήνα 1989).

Παπάς Α., *Κοσμὰς Θεοδωρίδης (Τογο). Ο Πολίτης σκιτσογράφος-γελοιογράφος* (Αθήνα 1993).

Παπαγεωργίου Γ. (επιμ.), *Ἑλληνες γελοιογράφοι του 20οῦ αἰώνας (1901-*

1999) (πρόλ. Φρ. Γερμανός, κείμεν. Κ. Γεωργουσόπουλος, Αθήνα 1999).

Παπαδανιήλ Α., *Ελληνική πολιτική γελοιογραφία. Η σοβαρή πλευρά μιας "αστείας" τέχνης* (Αθήνα 2003).

Παπαντωνίου Ζ., «Η ούμοριστική έκθεσις», εφ. *Ἐλεύθερον Βῆμα*, 13 Ιανουαρίου 1939.

Παπαντωνίου Ζ., «Η ούμοριστική έκθεσις», εφ. *Ἐλεύθερον Βῆμα*, 9, 10 Μαΐου 1934.

Παρασκευαΐδης Μ., «Τά περιοδικά τοῦ ἔξω Ἑλληνισμοῦ "Βούρδουλας" τῆς Πόλης καί "Κόπανος" τῆς Σμύρνης», *Διαβάζω* 45 (Αύγουστος 1981).

Πατέρας Χ., *Τα θέατρα των Αθηνών και η ιστορία τους (1835-1920)* (Αθήνα 1997).

Παυλόπουλος Δ., «Το Ἔπος του '40 εμπνέει. Αφίσες, ζωγραφικά και γλυπτά έργα για τον Αλβανικό Πόλεμο», εφ. *Η Καθημερινή (Επτά Ημέρες)*, 26 Οκτωβρίου 1997.

Παυλόπουλος Δ., «Πώς ήταν κάποτε η Βουλαγμένης», *SLpress.gr*, 20 Ιουνίου 2019 (1η Αυγούστου 2019).

Παυλόπουλος Δ., «Ἕλληνες σκιτσογράφοι-γελοιογράφοι του ημερήσιου και περιοδικού Τύπου: Κωνσταντινούπολη-Αθήνα, 20ός αιώνας», στο: Λ. Δρούλια (επιμ.), *Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου (Αθήνα 23-25 Μαΐου 2002)* (Αθήνα 2005).

Παυλόπουλος Δ., *Χαρακτική - Γραφικές Τέχνες. Ιστορία - Τεχνικές - Μέθοδοι - Γλωσσάρια Ὁρων* (4η έκδ. Αθήνα 2021).

Ρηγόπουλος Γ., *Κείμενο και Εικόνα. Ὁρια και δυνατότητες της σύγκρισης*, τ. Α' (Αθήνα 1997).

Ροδάς Μ., «Η χιουμοριστική έκθεσις», εφ. *Ἐλεύθερον Βῆμα*, 5 Μαΐου 1927.

Σαπρανίδης Δ., *Ιστορία της ελληνικής γελοιογραφίας. 3000 χρόνια αμφισβήτησης* (Αθήνα 2001).

Saur Allgemeines Künstlerlexikon. Bio-bibliographischer Index A-Z, τ. 5 (Μόναχο-Λειψία 2000).

Σελλά Ο., «Ένας εκδότης-διαφωτιστής του 20ού αιώνα. Ο Δημήτριος Δημητράκος στη δύσκολη μεταπολεμική δεκαετία του '50 εξέδωσε ένα από τα πρώτα πλήρη λεξικά της ελληνικής γλώσσας», εφ. *Η Καθημερινή*, 1η Απριλίου 2001.

Σολομωνίδης Χρ. Σωκρ., *Ἡ δημοσιογραφία στή Σμύρνη (1821-1922)* (Αθήνα 1959).

Ταμπακέας Η., «Τα πρώτα βήματα. Η ιστορία του σκίτσου από τον 19ο αιώνα έως τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο», εφ. *Η Καθημερινή (Επτά Ημέρες)*, επιμ. Κ. Λιόντης, 19 Φεβρουαρίου 1995 [αναδημ.: *Η Καθημερινή (Επτά Ημέρες)*, τ. ΜΔ': *Ελληνική Γελοιογραφία: Δύο Αιώνες Σάτιρας* (Αθήνα 2001)].

Τσουνάκας Τ., *Ο Σατιρικός Τύπος στην Ελλάδα* (Αθήνα 2007).

Υδρία Ελληνική και Παγκόσμια Μεγάλη Γενική Εγκυκλοπαιδεία, τ. 31 (Αθήνα 1984).

Χατζιώτης Κ., *Βιβλιοπωλεία & εκδοτικοί οίκοι της Αθήνας*, τ. Β': 1900-1950 (Αθήνα 2001).

«Χιουμοριστικές εκθέσεις», *Φιλότεχνος* [Βόλος], 1 (Μάιος 1927), 282.

Χριστόδουλος Μελισσινός, επίσκοπος Παμφίλου, *Τὰ Ταταῦλα. Ἱστορία τῶν Ταταούλων* (Κωνσταντινούπολη 1913).

Σκίτσα του Νίκου Ε. Καστανάκη κατά τη δεκαετία του 1920

Ἄρτσερ Λ., *Βαλκανικό Ημερολόγιο 1934-1941* (Αθήνα 1993).

Βενιζέλου Ε., *Στη σκιά του Βενιζέλου* (Αθήνα 2002).

Βεργόπουλος Κ., «Ἡ ἑλληνική οικονομία ἀπό τό 1926 ὡς τό 1935», *Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους*, τ. ΙΕ' (Αθήνα 1978), 327-342.

Βερέμης Α., «Ἡ δικτατορία τοῦ Παγκάλου», *Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους*, τ. ΙΕ' (Αθήνα 1978), 290-296.

Βερέμης Α., «Ἡ εἰσαγωγή τοῦ Νέου Ἡμερολογίου», *Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους*, τ. ΙΕ' (Αθήνα 1978), 259-260.

Βερέμης Θ. Μ., *Οικονομία και δικτατορία. Η συγκυρία 1925-1926* (Αθήνα 1982).

Γεωργιάδης Ν. – Ραχματούλινα Τ., *Ρένα Στάμου* (Αθήνα 2009).

Chiusole A., *Περὶ τῶν ἐντολῶν τῆς ζωγραφίας* (μτφρ. Ν. Βισκόντης, Ζάκυθος 1820).

Γιαννουλόπουλος Ι., «Ἡ Διεθνῆς Συνδιάσκεψη καί ἡ Συνθήκη τῆς Λωζάννης», *Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους*, τ. ΙΕ' (Αθήνα 1978), 260-271.

Γονατάς Στ. Επ., *Ἀπομνημονεύματα* (Αθήνα 1958).

Δέλτα Π. Σ., *Ελευθέριος Κ. Βενιζέλος* (Αθήνα 2002).

Εμπειρικός Α., *Γράμματα σὸν πατέρα, τὸν ἀδελφὸ του Μαρακῆ καὶ τὴν μητέρα [1921-1935]* (Αθήνα 2009).

L'Empire du Temps. Mythes et créations (Παρίσι 2000)

Θεοτοκάς Γ., *Τετραδία ἡμερολογίου 1939-1953* (Αθήνα 2005).

Κάλας Ν., *Ὀδὸς Νικήτα Ράντου* (2η έκδ. Αθήνα 1997).

Λαπαθιώτης Ν., *Ἡ ζωὴ μου* (Αθήνα 1986).

Μερκούρη Μ., *Γεννήθηκα Ἑλληνίδα* (Αθήνα 1983).

Μπίρης Κ. Η., *Αἱ Ἀθῆναι ἀπὸ τοῦ 19ου εἰς τὸν 20ὸν αἰῶνα* (4η έκδ. Αθήνα 1999).

Νικολακόπουλος Η., *Ἡ κακεκτικὴ δημοκρατία. Κόμματα και εκλογές, 1946-1967* (2η έκδ. Αθήνα 2005) .

Οικονόμου Ν., «Οί κυβερνήσεις συνασπισμοῦ (1926-1928)», *Ιστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους*, τ. ΙΕ΄ (Αθήνα 1978), 304.

Ουρμπαίν Ζ. Ντ., *Στην ακροθαλασσιά. Η μεταμόρφωση του ταξιδιώτη σε παραθεριστή* (Αθήνα 2000).

Παπάζογλου Γ., *Αγγέλα Παπάζογλου* (Ξάνθη 2003).

Σαράφης Στ., *Ιστορικές Ἀναμνήσεις* (Αθήνα 1980).

Σβολόπουλος Κ., *Η ελληνική εξωτερική πολιτική 1900-1945* (5η έκδ. Αθήνα 2000).

Σεφέρης Γ., *Μέρες*, τ. Γ΄ (Αθήνα 1984).

Σεφέρης Γ., *Μέρες*, τ. Ζ΄ (Αθήνα 1996).

Σεφέρης Γ., *Χειρόγραφο Σεπ. '41* (2η έκδ. Αθήνα 1980).

Σπανίδης Α. Γ., *Αναμνήσεις και μαρτυρίες* (Αθήνα 1987).

Σχορέλης Τ., *Ρεμπέτικη Ανθολογία*, τ. Α΄ (3η έκδ. Αθήνα 1988).

Χατζηβασιλείου Ευ., *Ο Ελευθέριος Βενιζέλος, η ελληνοτουρκική προσέγγιση και το πρόβλημα της ασφάλειας στα Βαλκάνια 1928-1931* (Θεσσαλονίκη 1999).

Clogg R., *Συνοπτική Ιστορία της Ελλάδας 1770-1990* (Αθήνα 1995).

Gentile E., *Φασισμός. Ιστορία και Ερμηνεία* (Αθήνα 2007).

Grenier R., *Τα δάκρυα του Οδυσσέα* (Αθήνα 2003).

Mazower M., *Σκοτεινή ήπειρος* (Αθήνα 2001).

Soames M. Λαΐδη, «Ο Μεγάλος Ἄνθρωπος», εφ. *Ελευθεροτυπία* (Ιστορικά), Ιούνιος 2009.

Vitti M., *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας* (2η έκδ. Αθήνα 1987).

Επίμετρο: Η δεκαετία του 1920: κρίσεις, διαψεύσεις και προσδοκίες

Barros J., *The League of Nations and the Great Powers: The Greek-Bulgarian Incident*, 1925 (Οξφόρδη 1970).

Βαφέας Ν., *Από τον ληστή στον αντίρτη: τα ένοπλα κινήματα των Γιαγιάδων στη Σάμο (1914-1925)* (Αθήνα 2012).

Bell P.M.H., *France and Britain, 1900-1940: Entente and Estrangement* (Νέα Υόρκη 1996).

Δασκαρόλης Ι. Β., *Μεταξάς εναντίον Τσαλδάρη: η άγνωστη αντιβενιζελική σύγκρουση (1924-1928)* (Θεσσαλονίκη 2023).

Διαμαντόπουλος Θ., *Χωρίς Στέμμα: η αβασίλευτη του μεσοπολέμου. Ανατομία ενός ιστορικοπολιτικού ατυχήματος* (Αθήνα 2023).

Edgar W., «Οι εκκαθαρίσεις του 1917: η σημασία τους για το μεταρρυθμιστικό πρόγραμμα του Βενιζέλου», στο: Θ. Βερέμης – Ο. Δημητρακόπουλος (επιμ.), *Μελετήματα γύρω από τὸν Βενιζέλο καί τὴν ἐποχή του* (Αθήνα 1980), 519-550.

Hering G., *Τα πολιτικά κόμματα στην Ελλάδα, 1821-1936*, τ. Β΄ (μτφρ. Θ. Παρασκευόπουλος, Αθήνα 2004).

Llewellyn Smith M., *Το όραμα της Ιωνίας: Η Ελλάδα στη Μικρά Ασία, 1919-1922* (μτφρ. Λ. Κάσδαγλη, Αθήνα 2002).

Αλιβιζάτος Ν. Κ., *Το Σύνταγμα και οι εκθροί του στη νεοελληνική ιστορία, 1800-2010* (Αθήνα 2017).

Αναστασίου Χρ., «Η οικουμενική κυβέρνηση και οι διεθνείς της σχέσεις (1926-1928)» (διδ. διατριβή, Αθήνα, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο, Αθήνα 2012).

Ανδριώτης Ν., *Πρόσφυγες στην Ελλάδα 1821-1940: άφιξη - περίθαλψη - αποκατάσταση* (Αθήνα 2020).

Βατικιώτης Π., *Μια πολιτική βιογραφία του Ιωάννη Μεταξά: φιλολαϊκή απολυταρχία στην Ελλάδα, 1936-1941* (μτφρ. Δ. Αμαραντίδου, Αθήνα 2005).

Βερέμης Θ., «Η εφήμερη πρωθυπουργία», στο: Θ. Βερέμης – Η. Νικολακόπουλος (επιμ.), *Ελευθέριος Βενιζέλος*, τ. Β΄ (Αθήνα 2011), 111-120.

Βερέμης Θ., *Οι επεμβάσεις του στρατού στην ελληνική πολιτική, 1916-1936* (Αθήνα 2018).

Δασκαρόλης Ι. Β., *Δημοκρατικά Τάγματα: οι «Πραιτωριανοί» της Β΄ Ελληνικής Δημοκρατίας, 1923-1926* (Αθήνα 2019).

Δαφνής Γρ., *Η Ελλάς μεταξύ δύο πολέμων, 1923-1940*, τ. Α΄ (Αθήνα 1997).

Διαμαντόπουλος Θ., *Η ελληνική πολιτική ζωή: εικοστός αιώνας. Από την προβενιζελική στη μεταπαπανδρεϊκή εποχή* (Αθήνα 1997).

Διαμαντόπουλος Θ., *Ο Εθνικός Διχασμός και η κορύφωσή του: η Δίκη των «Εξι». Εξίλασμός ή δικαστικός φόνος;* (Αθήνα 2022).

Καραμανλής Κ., *Ο Ελευθέριος Βενιζέλος και οι εξωτερικές μας σχέσεις, 1928-1932* (Αθήνα 1995).

Κλάψης Α., *Ο Ανδρέας Μιχαλακόπουλος και η ελληνική εξωτερική πολιτική, 1926-1928* (Αθήνα 2009).

Κλάψης Α., *Το ελληνοτουρκικό οικονομικό σύμφωνο της 10ης Ιουνίου 1930: ο Ελευθέριος Βενιζέλος και η διευθέτηση των εκκρεμοτήτων της Σύμβασης της Λωζάννης για την ανταλλαγή των πληθυσμών* (Αθήνα 2010).

Κλάψης Α., «Στο κλουβί της Ελλάδος της στενής μας κλεισμένοι»: πολιτική και διπλωματία της ελληνικής εθνικής ολοκλήρωσης, 1821-1923 (Αθήνα 2019).

Κλάψης Α. – Κούμας Μ., *Εθνικός Διχασμός* (Αθήνα 2019).

Κούμας Μ., *Γεώργιος Καφαντάρης: πολιτική βιογραφία* (Αθήνα 2012).

Κωφός Ευ., «Το Μακεδονικό στην περίοδο 1941-1950», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. ΙΣΤ΄ (Αθήνα 2000).

- Λαμπίκης Δ., *Τα εκατό χρόνια του Δήμου Αθηναίων* (Αθήνα 2000).
- Λεονταρίτης Γ. Β., *Η Ελλάδα στον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο, 1917-1918* (μτφρ. Β. Οικονομίδης, Αθήνα 2000).
- Μαυρογορδάτος Γ.Θ., *1915: ο Εθνικός Διχασμός* (Αθήνα 2015).
- Μαυρογορδάτος Γ.Θ., *Μετά το 1922: η παράταση του διχασμού* (Αθήνα 2017).
- Μιχαηλίδης Ι., *Μικρασιατική Καταστροφή* (Αθήνα 2018).
- Μουρέλος Γ.Γ., «Η γαλλοτουρκική προσέγγιση του 1921: το Σύμφωνο Franklin - Bouillon και η εκκένωση της Κιλικίας», *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών* 4 (1983), 215-216.
- Οικονόμου Ν., «Από την άφιξη του Βενιζέλου στην Άθήνα ως το τέλος του πολέμου», *Ιστορία του Έλληνικού Έθνους*, τ. ΙΕ' (Αθήνα 1978), 46-48.
- Παπαφλωράτος Ι.Σ., *Η ελληνοϊταλική κρίση του 1923: το επεισόδιο Tellini/Κέρκυρας* (Αθήνα 2009).
- Πλουμίδης Σπ., *Η ελληνοβουλγαρική κρίση του 1924-25: ο πόλεμος της ζωοκλοπής* (Αθήνα 2006).
- Πλουμίδης Σπ.Γ., *Η «σιδηρά» δεκαετία: οι Εθνικοί Πόλεμοι της Ελλάδας (1912-1922)* (Αθήνα 2022).
- Ριζάς Σ., *Το τέλος της Μεγάλης Ιδέας: ο Βενιζέλος, ο αντιβενιζελισμός και η Μικρά Ασία* (Αθήνα 2015).
- Σβολόπουλος Κ., «Τὸ ἑλληνο-ρουμανικὸ σύμφωνο τῆς 21.3.1928», *Μακεδονικά* 14 (1974), 151-162.
- Σβολόπουλος Κ., *Η ελληνική εξωτερική πολιτική, 1900-1945* (Αθήνα 2002), 171-180.
- Σπέντζος Γ., *Το ζήτημα της ασφάλειας της Ελλάδος, 1923-1926* (Χανιά 2020).
- Στεφανίδης Ι. Δ., *Ισορροπία των δυνάμεων και ηγεμονική πρόκληση: το Ευρωπαϊκό Σύστημα Κρατών, 1871-1945* (Θεσσαλονίκη 2006).
- Συρίγος Α., *Ελληνοτουρκικές σχέσεις* (Αθήνα 2015).
- Συρίγος Α. – Χατζηβασιλείου Ευ., *Μικρασιατική Καταστροφή: 50 ερωτήματα και απαντήσεις* (Αθήνα 2022).
- Σωτηρόπουλος Δ.Π., «Η υποδοχή και αποκατάσταση των προσφύγων στον Μεσοπόλεμο», στο: Θ. Γεωργακόπουλος (επιμ.), *10 μεταρρυθμίσεις που άλλαξαν την Ελλάδα* (Αθήνα 2021), 147-152.
- Τούντα-Φεργάδη Α., *Ελληνοβουλγαρικές μειονότητες: πρωτόκολλο Πολίτη - Καλφώφ, 1924-1925* (Θεσσαλονίκη 1986).
- Τούντα-Φεργάδη Α., «Ο Νικολάε Τιτουλέσκου και η Βαλκανική Προσέγγιση (1928, 1933-1934)», στο: *Προσφορά στον Ηλία Κρίση* (Αθήνα-Κομοτηνή 1995), 541-561.
- Τούντα-Φεργάδη Α., *Η δανειακή ελληνική εξωτερική πολιτική: η περίπτωση του δεύτερου προσφυγικού δανείου, 1926-1928* (Αθήνα 2009).
- Φωτοπούλου Ου., «Μικρασιατική εκστρατεία: το ζήτημα των Ελλήνων αιχμαλώτων πολέμου», στο: <https://clioturba.com/%CE%B1%CF%80%CF%8C%CF%88%CE%B5%CE%B9%CF%82/fotopoulou-mikrasiatiki-aixmalotoi/>.
- Χατζηπαντωνίου Κ., *Θεόδωρος Πάγκαλος: Ιστορική βιογραφία* (Αθήνα 2004).
- Χατζηβασιλείου Ευ., «Ο φιλελευθερισμός του Βενιζέλου: στοχοθεσία και πολιτική πράξη, 1910-1936», στο: Σπ. Βλαχόπουλος – Ευ. Χατζηβασιλείου (επιμ.), *Διλήμματα της ελληνικής συνταγματικής ιστορίας: 20ός αιώνας* (Αθήνα 2018), 114-115.
- Χατζηκυριακίδης Κ. Στ., «Η Επιτροπή Αποκατάστασης Προσφύγων και η αγροτική εγκατάσταση. Το νομικό και διοικητικό πλαίσιο των αποφάσεων και των πρωτοβουλιών της», στο: Μιχαηλίδης Ι.Δ. (επιμ.), *Ψηφίδες της αγροτικής αποκατάστασης των προσφύγων του 1922* (Αθήνα 2023), 77-143.
- Χουρχούλης Δ., *Θεμιστοκλής Σοφούλης: πολιτική βιογραφία* (Αθήνα 2014).
- Χριστοπούλου Μ., *Δημήτριος Γούναρης: πολιτική βιογραφία* (Αθήνα 2017).

Οι πρωταγωνιστές των γελοιογραφιών

ΕΛΕΥΘΕΡΙΟΣ ΒΕΝΙΖΕΛΟΣ

ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ ΖΑΪΜΗΣ

ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΚΑΦΑΝΤΑΡΗΣ

ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΚΟΝΔΥΛΗΣ

ΙΩΑΝΝΗΣ ΜΕΤΑΞΑΣ

ΑΝΔΡΕΑΣ ΜΙΧΑΛΑΚΟΠΟΥΛΟΣ

ΘΕΟΔΩΡΟΣ ΠΑΓΚΑΛΟΣ

ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ ΠΑΠΑΝΑΣΤΑΣΙΟΥ

ΘΕΜΙΣΤΟΚΛΗΣ ΣΟΦΟΥΛΗΣ

ΠΑΝΑΓΗΣ ΤΣΑΛΔΑΡΗΣ

ΣΠΥΡΟΣ ΜΕΡΚΟΥΡΗΣ

ΣΠΥΡΟΣ ΠΑΤΣΗΣ

